

DISKURZ AKO PREDMET FILOZOFICKÝCH A LINGVISTICKÝCH ŠTÚDIÍ¹

MIROSLAV MARCELLI

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy, Praha

MARCELLI, Miroslav: Discourse as the object of philosophical and linguistics studies. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 5 – 16.

Abstract: The article deals with the ways philosophers and linguists reflect the topic of discourse. In the first part, the conception of the discourse as the theoretical construct is characterized. The next parts are devoted to discourse analyses as they were developed by linguists, semioticians and philosophers in the sixties and seventies. The works of Emil Benveniste, Roland Barthes and Michel Foucault are put in the foreground. As for Foucault's archeological method, this attempt to find rules of the autonomous discourse led to an impasse. The last part of the article draws the research line of the critical discourse analysis and shows its philosophical inspirations.

Key words: philosophy, linguistics, discourse, critical discourse analysis, Benveniste, Barthes, Foucault, Fairclough

1. ÚVOD

Filozof Michel de Montaigne sa na jednom mieste *Esejí* priznáva: „Takto som sa stal gramatikom – ja, čo som si jazyk nikdy neosvojil inak ako cvikom a neviem ani, čo je to adjektívum, konjunktív a ablatív“ (Montaigne, 1988, s. 287). Toto priznanie sa k nevedomosti by sme nemali brať celkom vážne, Montaigne určite čosi o gramatických pojmoch vedel, neboli však preňho predmetom *per se*, ale skôr nástrojmi, pomocou ktorých sa približoval k uchopeniu prúdu živej reči. Svoj prístup vystihol slovami: „Keď počujete hovoriť o takých gramatických pojmoch ako metonymia, metafora a alegória, nezdá sa vám, že nimi opisujeme nejaký vzácny a exotický jazyk? A pritom tu ide o klebety vašej komornej“ (Montaigne, 1988, s. 307). Práve tento zámer zostúpiť s gramatickými pojmi na rovinu, kde sa v nespočetných komunikačných aktoch odohráva život jazyka, je odkazom, ktorým Montaigne, tento mysliteľ otvárajúci svojimi úvahami novovek, oslovuje dnešné filozofické myslenie. V zmysle, aký Montaigne naznačil, sú aj viacerí súčasní filozofi gramatikmi. Nechcú sa zameriavať iba na kognitívne procesy, neobmedzujú sa na skúmanie

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-14-0510.

predpokladov poznania vyjadreného pravdivými výrokmi, ale vstupujú do širokého a ustavične sa meniaceho prúdu komunikácie. A títo filozofickí gramatici reči prítomného sveta zisťujú, že k predmetu ich skúmania, k *diskurzu*, sa zo strany jazykovedy blížia tí, čo pôvodne vyšli zo štúdií jazyka ako systému, no postupne rozširovali rozsah skúmaných fenoménov, až obsiahli aj také prejavy, ako sú klebety najrozličnejšieho druhu.

Je známe, že problematika diskurzu sa najmä od šesťdesiatych rokov 20. storočia stala miestom početných stretnutí filozofov a jazykovedcov. Priebeh týchto stretnutí a ich odozvy na obidvoch stranách by si určite zaslúžili širšie a dôkladnejšie štúdium. V našom príspevku sa obmedzíme na niekoľko momentov tohto procesu a jeho najdôležitejšie výsledky. Pokúsime sa pritom vyjadriť povahu postojov, ktoré filozofi zaujímali k lingvistickým koncepciám diskurzu a ich predstaviteľom. V záverečnej časti naznačíme, ako sa vzťah medzi filozofiou a lingvistikou profiluje v skúmaníach, ktoré vystupujú pod názvom „kritická diskurzna analýza“.

2. DISKURZ AKO KONŠTRUKT

Keď filozofi zamerali svoju pozornosť aj na výpovede, v ktorých primárne nejde o pravdu alebo nepravdu, a keď jazykovedci začali gramatickú koherenciu hľadať v súboroch, ktoré prekračujú vetu a jej syntax, otvorila sa pre oba tábory perspektíva plodnej spolupráce. Poľom, kde sa stretávali, sa stala problematika diskurzu. Toto pole ponúkalo príležitosti pre stretnutia, pri ktorých filozof prestane byť „čistým“ filozofom a jazykovedec „čistým“ jazykovedcom, no obidvaja bez toho, aby zabudli na osobitosti svojich metodologických a konceptuálnych výbav.

Nedá sa však povedať, že by výsledkom týchto stretnutí bolo čoraz hlbšie, filozoficky i lingvisticky vyjadrené poznanie jedného a toho istého, vopred daného predmetu, ktorým je diskurz. Ukazuje sa totiž, že toto pole spoločného záujmu nie je a ani nebolo jednoducho dané, ale vzniklo ako konštrukt. Tam, kde filozofi i lingvisti hovorili o diskurze, by sme mali rozlišovať medzi dvoma modalitami. Anne Reboulová a Jacques Moeschler na túto dištinkciu upozorňujú hneď v úvode svojej práce *Pragmatika diskurzu*: „DISKURZ, táto teoretická entita, ktorá v každom prípade ostáva mystickou, sa stavia nad *diskurz*, výraz z bežnej reči, čo neoznačuje nič iné ako postupnosť viet, ktorá je viac-menej ohraničená hovoriacimi. Zatiaľ čo *diskurz* nemá nijaké zvláštne vlastnosti, o DISKURZE sa predpokladá, že môže vysvetliť rozličné fenomény, medzivetné anafory, používanie spojok, výber slovesných časov atď.“ (Reboul – Moeschler, 1998, s. 7; kurzíva A. R. – J. M.). Ako vidno, títo autori uvedený rozdiel vyznačujú aj graficky. Na jednu stranu kladú *diskurz*, ktorý je (aspoň vo francúzštine) výrazom bežnej reči. Na druhej strane alebo, lepšie povedané, nad tým sa týči DISKURZ ako teoretický konštrukt, ktorý sa v šesťdesiatych rokoch zrodil zo štrukturalizmu a generatívnej gramatiky a vystupoval ako lingvistická jednotka nadradená vete.

Základné presvedčenia, z ktorých program skúmania DISKURZU vychádzal, autori *Pragmatiky diskurzu* zachytávajú dvoma bodmi: „(...) vety obsahujú prvky, ktoré sa nedajú interpretovať na úrovni samej vety, a interpretácia daného diskurzu sa neredukuje na sumu interpretácií viet, ktoré obsahuje” (Reboul – Moeschler, 1998, s. 13). Ako ukazujú, z týchto dvoch presvedčení (ktoré sa vzájomne podmieňujú) sa zrodila ANALÝZA DISKURZU, ktorej prvou formou bola GRAMATIKA DISKURZU. Táto DISKURZ postulovala ako lingvistickú jednotku nadradenú vete a pokúšala sa v ňom odhaliť pravidlá analogické k pravidlám vetnej syntaxe: „Ako je sekvencia morfém gramatická vtedy, keď je kompozícia týchto morfém podriadená pravidlám syntaxe, tak je sekvencia viet KOHERENTNÁ, ak je vzájomná kompozícia týchto viet podriadená PRAVIDLÁM DISKURZU” (Reboul – Moeschler, 1998, s. 15). Hoci úsilie o odhalenie takýchto pravidiel nepriniesli očakávaný výsledok a sám program GRAMATIKY DISKURZU po nejakom čase prestal priťahovať pozornosť, viacerí významní lingvisti stále prijímali hypotézu autonómnej existencie DISKURZU.

Treba povedať, že túto hypotézu prijímali nielen lingvisti, ale aj filozofi a semiológovia. Práve táto hypotéza otvorila v šesťdesiatych rokoch obdobie, počas ktorého sa filozofi postupne odvracali od politickej ekonómie, prestávali hovoriť o tovare, jeho hodnote a nadhodnote, aby sa prostredníctvom semiológie a teórie rečových aktov približovali k jazykovede. Vyzeralo to tak, že izolované kruhy teoretikov zaradených podľa disciplín sa rozpadávajú: všetci, či už sú filozofi, semiológovia alebo lingvisti, vychádzajú zo svojich klauzúr, schádzajú sa na námestí a diskutujú o diskurze.

3. LINGVISTA A INŠTANCIE DISKURZU

Spomedzi lingvistických koncepcií, ktoré filozofi a semiológovia nachádzali a využívali, pripomeňme tú, ktorej autorom bol Émile Benveniste. Treba povedať, že k tomu prelomeniu izolácie Benveniste intenzívne prispieval. Vo svojich jazykovedných štúdiách neraz dospieval k názorom, ktoré boli relevantné pre filozofické myslenie, pretože sa dotýkali niektorých základných filozofických pojmov a stanovísk. Za všetky príspevky, kde prehovára aj k filozofickej problematike, spomeňme aspoň článok *O subjektivite v reči* (Benveniste, 1966a; pôvodne in: *Journal de Psychologie*, júl – september 1958). Svoj postoj k subjektu a subjektivite tu Benveniste formuluje slovami: „V reči a jej prostredníctvom sa človek konštituuje ako *subjekt*; totiž iba reč funduje v skutočnosti, vo *svojej* skutočnosti, ktorá je skutočnosťou pre ľudskú bytosť, pojem ‚ego‘. ‚Subjektivita‘, o ktorú tu ide, je schopnosť hovoriaceho pokladať sa za ‚subjekt‘ (...) Tvrdíme, že táto ‚subjektivita‘, či už fenomenologická, alebo psychologická, je iba vynorením sa základnej vlastnosti reči v ľudskej bytosti. Ten je ‚ego‘, kto hovorí ‚ego‘. Nachádzame tu základ ‚subjektivity‘, ktorá je určená jazykovým statusom ‚osoby‘“ (Benveniste, 1966a, s. 259 – 260; kurzíva É. B.). Ben-

veniste sa tu neobracia priamo k filozofickému pojmu subjektu, hovorí predovšetkým o psychologickej subjektivite (jeho článok pôvodne vyšiel v psychologickom časopise), no keď jeho slová číta filozof, musí myslieť na to, že od Descartovho vystúpenia sa západné filozofické myslenie odvoláva na nespochybniteľnú istotu *ego cogito* a nachádza v nej fundament pre celé poznanie skutočnosti. Áno, novoveká filozofia sa vo svojom mnohorakom smerovaní od klasického racionalizmu až po súčasnú fenomenológiu profiluje ako filozofia subjektu. V práve uvedenom citáte Benveniste upozorňuje, že samo konštituujuce *ego* je konštituované, že to nie je základ, ktorý by sme mohli prijímať ako evidenciu priamo dostupnú v sebareflexii.

Každý, kto sa oboznámil s dejinami novovekej filozofie, vie, že na začiatku Descartových *Meditácií o prvej filozofii* je rozhodnutie stiahnuť sa do seba samého a pozorným skúmaním vlastného myslenia nájsť spoľahlivý základ celého poznania (Descartes, 1997, s. 21). Celé *Meditácie* sa odvíjajú ako reflexia obsahov vlastného vedomia a hľadanie tých ideí, ktoré sú nespochybniteľné. Ako prvá z nich sa meditujúcemu ukáže idea vlastného mysliaceho ega: na otázku *čo som?* si odpovedá: som vec mysliača (Descartes, 1997, s. 30). V prehľadoch dejín filozofie sa tento záver často vydáva za miesto zrodu modernej filozofie. Nie je to zveličené, stačí, keď si uvedomíme, akú úlohu pripísal Descartovi a jeho *Meditáciám* zakladateľ filozofickej fenomenológie Edmund Husserl. Hneď v Úvode *Karteziánskych meditácií*, nazvanom Descartove *Meditácie* ako pravzor filozofického zamyslenia sa nad sebou, Husserl vyjadruje názor, že Descartove *Meditationes de prima philosophia* si naveky uchovávajú svoj význam a zvlášť vyzdvihuje podnety, akými štúdium tohto diela prispelo k pretvoreniu fenomenológie na novú formu transcendentálnej filozofie (Husserl, 1968, s. 7). V Descartovom obrate k subjektu, konkretizovanom prijatím úlohy nájsť v sebe samom nespochybniteľný základ pre radikálnu prestavbu vied, nachádza Husserl stále platný vzor filozofického myslenia.

Benveniste sa teda obracia aj k predstaviteľom jednej veľmi významnej a stále živej filozofickej tradície, keď uvádza, že vedomie seba samého je možné iba na základe kontrastu. Tvrdí: „*Ja* môžem použiť iba pod podmienkou, že predpokladám niekoho, kto bude v mojom prejave *ty*. Podmienkou konštituovania *osoby* je teda dialóg a recipročné vzťahy medzi jeho účastníkmi. Ukazuje sa tu princíp, ktorého dôsledky treba rozvinúť všetkými smermi. Reč je možná iba tak, že každý hovoriaci sa kladie ako *subjekt*, čím na seba samého odkazuje ako na *ja* vo svojom diskurze. *Ja* takto predpokladá nejakú inú osobu, ktorá sa vo svojom vonkajšom postavení k môjmu ‚ja‘ stáva ozvenou môjho ‚ty‘ a ktorá mi hovorí ‚ty‘. Základnou podmienkou reči je polarita postáv a proces komunikácie, ktorého sme súčasťami, je iba jednou z jeho celkom pragmatických konzekvencií“ (Benveniste, 1966a, s. 260; kurzíva É. B.).

Benveniste je presvedčený, že pri postupe k lingvistickým základom subjektivity miznú staré antinómie oddeľujúce „ja“ od „iného“ a individuum od spoločnosti. Benveniste ani na tomto mieste neuvádza mená, nespomína filozofov, ktorí ostali

v zajatí týchto antinómii, je však zrejme, že ide o problémy, ktoré Descartes zanechal svojim nasledovníkom a ktoré zamestnávajú fenomenologické skúmania až do dnešných dní. Cesta, ktorú Benveniste vytýčil, prechádza pomimo týchto antinómií a mieri k predpokladom samého hovorenia v prvej osobe, k lingvistickým pojmom osoby a osobného zámena. Vynára sa tu jedna osobitosť: „Tieto zámená sa odlišujú od všetkých ostatných označení, ktoré jazyk vyčleňuje, pretože sa *nevzťahujú ani na pojem, ani na individuum*“ (Benveniste, 1966a, s. 261; kurzíva É. B.). Nevzťahujú sa na pojem, ktorý v sebe zahrnuje viaceré individuá, a neoznačujú ani nejaké konkrétne individuum. Vzťahujú sa na niečo zvláštne, výlučne jazykové: „(...) *ja* referuje na akt individuálneho diskurzu, v ktorom bolo vyslovené, a označuje jeho hovorca. Je to termín, ktorý sa dá identifikovať iba tým, čo sme nazvali inštanciou diskurzu, a má iba aktuálnu referenciu. Realita, na ktorú sa vzťahuje, je realitou diskurzu. Iba v inštancii toho diskurzu, kde *ja* označuje hovorca, tento môže o sebe vypovedať ako o ‚subjekte‘. Je to teda doslova tak, že základom subjektivity je používanie jazyka. Ak o tom náležite uvažujeme, vidíme, že niet iného objektívneho svedectva identity subjektu ako to, čo si takto dáva sám sebe“ (Benveniste, 1966a, s. 261 – 262; kurzíva É. B.).

Z bodu, ku ktorému tieto úvahy dospeli, sa otvárajú dve navzájom prepojené, no predsa len odlišné perspektívy. Jedna z nich ukazuje možnosť pokračovať v *negatívnej* práci, pri ktorej sa subjekt vyprázdňuje, jeho rozmanité podoby strácajú realitu a rozpúšťajú sa v sieti vzťahov. Druhá z týchto možností prázdno, ktoré ostalo po evakuácii subjektu, vzápätí *zapĺňa* diskurzom prijímaným ako autonómna inštančia konštituujúca jednotlivé entity vrátane subjektivity.

4. SEMIOLÓG A INŠTANCIE DISKURZU

Výrazným predstaviteľom teoretikov, ktorí vo svojich prácach sledovali predovšetkým prvú z týchto línií a odhaľovali iluzórnosť „pôvodného“, „prirodeného“ chápania podôb subjektivity, je Roland Barthes.

Roland Barthes nebol filozof ani svojim pôvodným vzdelaním, ani povahou svojich neskorších, dosť rôznorodých teoretických záujmov. Napokon, nikdy sa za filozofa nepokladal, a keď ho tak občas označili, hneď sa proti tomu ohradil. Ak sa k nejakej disciplíne hlásil, bola to skôr semiológia. No možno práve v tejto pozícii bol disponovaný, aby filozofom sprostredkoval poslanstvo prichádzajúce z lingvistických štúdií. V článku *Prečo mám rád Benvenista* svoj vzťah k tomuto lingvistovi vyjadril vyznaním: „Iných lingvistov čítame (je to, pravda, potrebné), ale Benvenista máme radi“ (Barthes, 1984, s. 210). V Benvenistových lingvistických štúdiách Barthes vyčleňuje tri okruhy, kde sa mu podarilo zachytiť v jazyku to, čo zvyčajne umiestňujeme mimo neho a pred ním. Sú to práce o médiu v indoeurópskych slovesách, práce o štruktúre osobných zámen a práce o systéme časov vo francúzštine. Je presvedčený, že význam týchto Benvenistových príspevkov presahuje hranice lin-

gvisťiky: „Všetky tri sa z rozličných strán zaoberajú pojmom, ktorý je v psychológii najdôležitejší, pojmom osoby. Benvenistovi sa majstrovsky darí *zakoreniť* tento pojem v čisto lingvistickom opise. Zo všeobecného hľadiska Benveniste tým, že subjekt (vo filozofickom zmysle slova) umiestnil do stredu veľkých jazykových kategórií, a na veľmi rozličných faktoch ukázal jeho neodlučiteľnú spätosť s ‚inštanciou diskurzu‘, líšiacou sa od inštancie reality, lingvisticky, t. j. vedecky, fundoval identitu subjektu a reči – pozíciu, ktorá je v jadre viacerých súčasných skúmaní a ktorá vyvoláva záujem tak filozofie, ako aj literatúry“ (Barthes, 1984, s. 207; kurzíva R. B.). Ako vidno, semiológ Barthes tu upozorňuje na filozofickú relevanciu Benvenistovej lingvistickej koncepcie. Dá sa povedať, že vďaka svojmu postaveniu na križovatke viacerých disciplín bol Barthes priam predurčený, aby pohyb, ktorý sa začal v lingvistických štúdiách, predĺžil až k jeho filozofickým konzekvenciám. Nezabudol sa pritom odvolávať na vedecký charakter štúdií, v ktorých sa odohrával tento posun od subjektu ako gramatickej osoby k psychologickému a filozofickému pojmu subjektu.

Lingvistické podnety vychádzajúce z Benvenistových prác rozvinul Barthes vo svojich deštrukciách pojmu autora. V článku *Smrť autora* zvestuje, že autora lingvistika jednoducho vyprázdnila: „(...) je tu lingvistika, ktorá prispela k deštrukcii Autora vzácnym analytickým nástrojom: dokázala, že vypovedanie je vo svojom celku prázdny procesom, ktorý dokonale funguje aj bez toho, aby bol naplnený postavami účastníkov dialógu: lingvisticky tak nie je Autor ničím viac ako tým, kto píše, tak ako ja je len tým, kto hovorí ja: reč pozná svoj ‚subjekt‘, nie svoju ‚osobu‘, a tento subjekt, inak prázdny mimo vypovedania, ktoré ho definuje, postačuje na ‚udržanie‘ reči, t. j. na jej vyčerpanie“ (Barthes 2001, s. 10). Naozaj, Barthes má všetky dôvody, aby pozorne sledoval Benvenistovo uvažovanie o predpokladoch subjektivity. Pochopil, že tieto myšlienky bude môcť priamo uplatniť pri rozkladaní bežne prijímaných predstáv o autorovi ako tvorcovi diela. U Benvenista našiel záver, ktorý upozorňuje na vyprázdnenosť jazykových foriem: „Reč ponúka akési ‚prázdne‘ formy, ktoré si každý hovoriaci v procese diskurzu prisvojuje a dáva ich do vzťahu so svojou ‚osobou‘, pričom seba samého definuje ako ‚ja‘ a partnera ako ‚ty‘. Inštancia diskurzu je takto konštitutívna pre všetky súradnice, ktoré definujú subjekt...“ (Benveniste, 1966a, s. 263). Ak namiesto subjektu dosadíme autora, vyjde nám, že autor je iba konvenčným pomenovaním toho, kto píše, *skriptora* vstupujúceho predĺžovaním stôp textu do prázdnych foriem reči. Odtiaľ je už iba krok k tvrdeniu, že sám autor je prázdny. Alebo, ak chcete, mŕtvy, ako to hlása názov Barthesovho článku.

5. KEĎ VŠETKY CESTY VIEDLI K DISKURZU

Na Benvenistove postoje, koncepcie a názory narazíme aj pri druhej orientácii – tej, čo sa nechce obmedzovať na rozpúšťanie subjektu v inštancii diskurzu, ale pristupuje priamo k analýzám tejto inštancie. V štúdií *Časové vzťahy vo francúzskom*

slovese Benveniste vlastný prístup charakterizuje protikladom k historickej rovine vypovedania a tvrdí: „My sme však do popredia postavili *diskurz*. Diskurz treba chápať v celej jeho šírke zahrnujúcej každú výpoveď, predpokladajúc hovoriaceho a poslucháča, pričom ten prvý nejakým spôsobom zamýšľa ovplyvniť druhého. Predovšetkým tu vystupuje rozmanitosť orálnych diskurzov každého druhu a každej úrovne od triviálnej konverzácie až po slávnostné, navýsosť vykrášené prejavy“ (Benveniste, 1966b, s. 241 – 242; kurzíva É. B.). Naozaj, pri tomto teoretickom prístupe lingvista so svojím pojmovým inštrumentárium zostupuje až ku klebetám.

Od samého začiatku sa ukazuje nielen šírka diskurzného poľa, ale aj diferencovanosť jeho dimenzií: okrem čisto jazykových prejavov tu vystupuje všetko, čo predpokladajú akty hovorenia: hovoriaci, poslucháč, intencia, okolnosti hovorenia... Na všetky tieto dimenzie sa budú analýzy diskurzu zameriavať. Postoj, aký pritom teoretik zaujíma, charakterizuje Ducrotov a Todorovov *Encyklopedický slovník vied o jazyku* slovami: „Rečová produkcia sa dá chápať buď ako postupnosť viet, ktoré sú určené bez ohľadu na zvláštnosti ich objavenia sa (možno ich vysloviť, alebo prepísať rozličnými písmami, vytlačiť a pod.), alebo ako akt, v priebehu ktorého sa vety aktualizujú, pripisujú zvláštnemu hovorcovi v daných časových a priestorových okolnostiach“ (Ducrot – Todorov, 1972 s. 405; heslo *énonciation*). Tí, čo k rečovej produkcii pristupujú z toho druhého hľadiska, sa natoľko vzdialili od striktné lingvistických pozícií, že môžu vzniknúť pochybnosti o ich zaradení do tejto vedy. Možno tieto „zvláštni gramatici“ už ani nie sú gramatikmi, ale skôr semiotikmi, ako to navrhuje Josette Rey-Debove, keď vo svojom *Semiotickom lexikóne* diskurz vymedzuje nasledovne: „*Diskurz*: uplatnenie jazyka vo výraze alebo komunikácii (...) Pre lingvistu je diskurz v striktnom zmysle slova vetou. Pre sémiotika diskurz prekračuje vetu (...) Diskurz môžeme pokladať za výpoveď alebo za vypovedanie, berúc do úvahy, kto hovorí, a situáciu (...)“ (Rey-Debove, 1979, s. 49). V každom prípade sa lingvista, ktorý sa rozhodol študovať inštanciu diskurzu, ocitol mimo štandardných programov svojej disciplíny.

Podobný pohyb sa odohrával na strane filozofie. Medzi semiotikov sa začali zaraďovať aj niektorí z tých filozofov, ktorí sa pri štúdiu diskurzu natoľko vzdialili od tradičných filozofických problémov, že svoju teoretickú základňu nachádzali skôr vo vede o znakoch a komunikácii. Každý, kto s teoretickými ambíciami vstúpil do širokého poľa výpovedí, musel byť pripravený na to, že sa bude zaoberať problémami, pri skúmaní ktorých sa nebude môcť spoliehať na štandardné metódy a pojmové nástroje svojej pôvodnej disciplíny.

Je nesporné, že semiotika (alebo semiológia, ako vedu o živote znakov v lone spoločnosti pomenoval F. de Saussure) poskytovala takýmto prechodom medzi filozofiou a lingvistikou veľmi vhodné prostredie. Niektoré cesty sa však otvárali aj mimo nej, o čom svedčí napríklad pozornosť, akú Benveniste venoval analytickej filozofii jazyka a zvlášť Austinovej koncepcii performatívnych výpovedí. Jeho článok zameraný na túto problematiku uzatvárajú tieto slová: „Presné vymedzenie

fenoménu jazyka je dôležité tak pre filozofickú analýzu, ako pre lingvistický opis, pretože problémy obsahu, ktorými sa zvlášť zaoberá filozof, no ani lingvista ich nemôže zanedbávať, sa vyjasňujú pri skúmaní vo formálnych rámcoch“ (Benveniste, 1966c, s. 276). Benveniste takto vyjadril spoločný zámer týchto analýz vedených z rôznych strán a rozličnými spôsobmi: išlo v nich o presné vymedzenie fenoménu jazyka.

On sám k tomu prispieval historickými a komparatívnymi prácami, ktoré spolu s prácami nemeckého lingvistu Haralda Weinricha položili základy typológie diskurzov. A. Reboulová a J. Moeschler upozorňujú, že hoci ambíciou týchto prác nebolo založiť nejakú novú disciplínu, ANALÝZU DISKURZU, v lingvistickej a literárnej verejnosti ich úspech posilňoval dôveru v hypotézu o autonómnej organizácii DISKURZU.²

6. PRICHÁDZA ARCHEOLÓG DISKURZU

Je príznačné, že k realizácii teórie autonómneho diskurzu sa napokon odhodlal filozof. Bol ním Michel Foucault, ktorý roku 1969 vydal svoju *Archeológiu vedenia*. Predmetom Foucaultovho záujmu sú diskurzne formácie, ku ktorým chce pristupovať nasledovne: „Podujal som sa opisovať vzťahy medzi výpoveďami. Záležalo mi na tom, aby som neprijímal ako platnú nijakú z tých jednotiek, čo sa mi ponúkajú a čo mi poskytuje zvyk. Rozhodol som sa nezanedbávať nijakú podobu diskontinuity, zlomu, prahu alebo hranice. Rozhodol som sa opisovať výpovede v poli diskurzu a vzťahy, do ktorých môžu vstupovať“ (Foucault, 1969, s. 44). Pri tomto „vyčistiťovaní“ poľa postupuje Foucault so sebe vlastnou radikálnosťou a necúvne ani pred výzvou vymaniť diskurz zo závislosti od sveta vecí. Povie: „Skrátka a dobre, chceme sa zaoberať bez ‚vecí‘ (Foucault, 1969, s. 65). Foucault zamýšľa pristúpiť k diskurzu bez toho, aby predpokladal, že sa v ňom hovorí o mimodiskurznych entitách.

Na toto vylúčenie nadväzuje prijatie úlohy, ktorá spočíva v tom, že diskurzy už nebudeme chápať ako „(...) súbory znakov (označujúcich prvkov, ktoré odkazujú na obsahy alebo reprezentácie), ale ako praxe, ktoré systematicky utvárajú objekty, o ktorých hovoria“ (Foucault, 1969, s. 67). Po odmietnutí „vecných“ referentov takto Foucaultova archeológia diskurz vytrháva aj z kompetencie vedy o znakoch. Foucault pripúšťa, že diskurzy sú tvorené znakmi, dodáva však, že tieto znaky v nich neslúžia na označovanie vecí alebo myšlienok. Týmto gestom sa Foucault vzdialil od semiologického hľadiska, ktoré, ako sme si pri Barthesovi všimli, predchádzajúcim analýzám diskurzu poskytovalo príležitosť plynule prechádzať od lingvistiky k filozofii.

Ani to nie je ešte všetko, pretože pri vymedzovaní atómu diskurzu, výpovede, sa Foucault vymedzuje aj voči ďalším disciplinám a teóriám vrátane teórie rečových

² Pozri Reboul – Moeschler, 1998, kap. V. Títo autori upozorňujú na deskriptívne a explikatívne nedostatky teórií, ktoré vznikali pod heslom „všetko je v diskurze“.

aktov. Archeologické skúmanie diskurzu a jeho výpovedí sa začína veľkým odmietnutím všetkých modelov pochádzajúcich z gramatiky, logiky a analytickej filozofie (Foucault, 1969, s. 128).

Táto etapa skúmania diskurzov našla svoje zavŕšenie v projekte, ktorý sa, pokiaľ ide o objekty, chcel zaoberať bez vecí, a pokiaľ ide o teoretické modely, odmietal ponuky lingvistiky, semiológie, logiky a analytickej filozofie. Pohyb, ktorý sa začal ako spoločné podujatie lingvistov a filozofov, vyústil do izolacionistického programu, vylučujúceho aj niektoré dovedy prijímané filozofické inšpirácie, napríklad teóriu rečových aktov. Ak sa opýtame na teoretické dôvody tohto veľkého odmietnutia, narazíme najskôr na Foucaultov odpor k formalizáciám každého druhu. Zatiaľ čo štrukturalistické skúmania pri všetkej ich metodologickej a obsahovej rozmanitosti spájala saussurovská direktíva hľadať v jazyku formu, a nie substanciu (pozri Saussure, 1989, s. 150), archeológia sa chce v diskurze zamerať výlučne na jeho „pozitívitu“ a Foucault sa bez rozpakov prihlasuje k pozitivizmu (Foucault, 1969, s. 164 – 165). Zatiaľ čo štrukturalizmus sa inšpiroval Saussurovou koncepciou lingvistiky, ktorá svoj predmet, jazyk, skúma ako „symfóniu nezávislú od spôsobov predvedenia“ (pozri Saussure, 1989, s. 53), archeológia chce v diskurze zachytiť práve jeho aktualizovanú jedinečnosť. Foucault zdôrazňuje odlišnosť svojho podujatia: „Archeológia vôbec nechce ukazovať všeobecné formy, ona načrtáva jedinečné konfigurácie“ (Foucault, 1969, s. 206). Preto sa archeologický program tak naliehavo hlási k deskripcii výpovedí, pričom si sľubuje, že práve deskripcia umožní odhaliť diskurzívne polia, kam sa výpovede v ich historicky jedinečnom výskyte zaraďujú.

Dnes je zjavné, že tento projekt bol práve tak ambiciózny, ako neuskutočniteľný. Archeologický pokus pristúpiť k diskurzu bez uplatňovania formalizačných procedúr sa vyčerpá sériou odmietnutí, na ktoré deskripcia pozitívít nevedela nadviazať presvedčivejšími výsledkami. Dvaja americkí znalci Foucaultovej filozofie Hubert L. Dreyfuss a Paul Rabinow vo svojej knihe o Foucaultovi prejavujú k jeho mysleniu veľké pochopenie a ústretovosť, no príslušnú kapitolu nazvali *Metodologické zlyhanie archeológie* (Dreyfuss – Rabinow, 1982, kap. 4, s. 76 – 103). O tom, že ide o zlyhanie, svedčí napokon aj skutočnosť, že ani sám Foucault, ani nikto z jeho nasledovníkov neprinesol presvedčivé teoretické výsledky dosiahnuté výlučne archeologickou metódou.

Aj v neskorších Foucaultových prácach nájdeme problematiku diskurzu, jej teoretická reflexia však už nie je vedená predstavou autonómie. Foucault sa v rastúcej miere obracal k technológiám moci a diskurz napokon včlenil do poľa mocenských vzťahov. Jeho inaugúrálna prednáška na Collège de France nazvaná *Rád diskurzu* je svedectvom tohto otvárania teoretického záberu k vonkajším faktorom produkcie a kontroly diskurzu. Hypotéza, ktorú tu Foucault predkladá, znie: „(...) v každej spoločnosti produkciu diskurzu kontroluje, selektuje, organizuje a zároveň prerozdeľuje istý počet procedúr, ktorých úlohou je zažehnať jeho moc a nebezpečenstvo, ovládnuť jeho náhodný výskyt a uniknúť jeho ťažkej, hrozivej materiálnosti“ (Foucault,

2006, s. 9). Keď Foucault v tejto prednáške hovorí o moci diskurzu, predpokladá, že táto moc je v každej spoločnosti podrobená akejsi „polícii“, ktorá produkciu diskurzov reguluje „veľkými procedúrami podrobovania diskurzu“ (Foucault, 2006, s. 28). Občas pritom naznačuje aj príslušné inštitucionálne zázemie ako napríklad právny systém alebo inštitucionálny systém lekárstva. Pokiaľ ide o základný charakter budúcich skúmaní, k archeológii tu Foucault (v nadväznosti na Nietzscheho) pridáva genealogickú analýzu, ktorá skúma postupy skutočného utvárania diskurzu.

To, pravda, nijako neznamená, že by sa bol pokorne vrátil k všetkým tým koncepciám a pojmom, ktoré v archeologickom období svojho vývinu odvrhol a rozkladal: aj naďalej nedôveroval takým, často samozrejme prijímaným kategóriám, ako je autor, disciplína alebo dielo. Foucault v súvislosti s autorom upozorňuje, do akej miery je jeho postavenie určené funkciou autora, ako ju prijíma od svojej doby, aby ju možno vzápätí modifikoval (Foucault 2006, s. 20). Foucaultove analýzy rádu diskurzu sa rozhodne neodvíjajú v znamení návratu k bežným, „prirodzeným“ prijímaným predstavám.

7. PREDBEŽNÝ ZÁVER: RÁD DISKURZU V KRITICKEJ ANALÝZE

Nádeje, ktoré prebúdza program štúdia diskurzu ako autonómnej entity, sa ukázali byť iluzórnymi. S trochou zjednodušenia (a s narážkou na slávnu Wittgensteinovu tézu) by sa dalo povedať, že hranice diskurzu prestali byť hranicami nášho sveta. Otvorenie týchto hraníc by sme však nemali chápať iba ako krach jednej ilúzie. Ako často, aj v tomto prípade otvorenie hraníc prinieslo príležitosti vykročiť k oblastiam, ktoré sa dovtedy nachádzali mimo poľa záujmu. Kým bol diskurz chápaný ako autonómna entita, strácali sa z dohľadu jeho väzby so sociopolitickým a kultúrnym kontextom. Teraz sa táto perspektíva pred filozofmi i lingvistami otvorila a ponúkla príležitosť pre vytváranie nových aliancií.

Je zaujímavé, že na potrebu zohľadniť sociálnopolitický a kultúrny kontext pri analýzach implicitných obsahov výpovedí upozornili niektorí lingvisti. Ich práce vyznačujú novú etapu štúdia diskurzu. Jeden z nich, výrazný predstaviteľ prístupu, ktorý vystupuje pod názvom kritická diskurzívna analýza, Norman Fairclough nijako nezakrýva, že pojem rádu diskurzu prevzal od Foucaulta. Pri vymedzovaní vlastného chápania už zreteľne upozorňuje na potrebu zachytiť a analyzovať ne-diskurzívne, kultúrne a sociálne predpoklady produkcie textov. Dve stránky, ktoré vstupujú do rámca kritickej diskurzívnej analýzy, vymedzuje takto: „Diskurzívna prax, rády diskurzu a intertextuálne analýzy zohrávajú v tomto rámci rozhodujúcu sprostredkujúcu úlohu; sprostredkujú vzťah, kde na jednej strane vystupujú texty a na druhej spoločnosť a kultúra (v ich netextuálnych zložkách)“ (Fairclough, 1995, s. 10). Pojem rádu diskurzu sa v tomto chápaní stáva nástrojom sprostredkovania, pri ktorom sa text ponára do sociokultúrnych a historických prostredí svojho vzniku. Čím viac sa takto vzdiaľujeme od Foucaultovej archeologickej koncepcie, ktorá diskurz zbavila

všetkých dokumentárnych funkcií, tým bližšie sme pri diskurze, ktorý sa v duchu neskorších Foucaultových analýz stáva súčasťou poľa mocenských bojov prebiehajúcich v spoločnosti.

V perspektíve týchto kritických analýz diskurz vystupuje ako súčasť sociálnych procesov. Podľa Fairclougha a Wodakovej kritická diskurzívna analýza chápe diskurz, t. j. používanie jazyka v reči a písme, ako „formu sociálnej praxe“. K tomuto základnému vymedzeniu dodávajú: „To znamená, že diskurz je sociálne konštitutívny a zároveň sociálne podmienený (...) Je konštitutívny v tom zmysle, že pomáha udržiavať a reprodukovať sociálny status quo i v tom zmysle, že prispieva k jeho transformácii. Svojimi sociálnymi účinkami nastoľuje diskurz závažné mocenské otázky“ (Fairclough – Wodak, 1997, s. 258). Je zrejmé, že títo lingvisti si spolu s pojmom rádu diskurzu osvojili aj Foucaultovu pozornosť k fungovaniu mocenských mechanizmov v moderných spoločnostiach. Keď však vzápätí dodávajú, že diskurzívne praxe prinášajú „ideologické účinky“, prijatím pojmu ideológie, ktorý bol Foucaultovi cudzí, dávajú najavo, že sa nijako neviažu na jeho filozofickú teóriu.

Takto uvoľnene pristupujú predstavitelia kritickej diskurzívnej analýzy nielen k Foucaultovej filozofii, ale aj k viacerým ďalším „veľkým“ sociálnym teóriám, ku Giddensovej, Habermasovej, Bourdieuovej alebo Laclauovej. Zrači sa v tomto jedna z dôležitých metodologických orientácií kritickej diskurzívnej analýzy: interdisciplinárny prístup, ktorý všetky teoretické podnety prijíma a prenáša do praktického výskumu. Gilbert Weiss a Ruth Wodaková o tomto zameraní hovoria: „V tomto prípade nie je interdisciplinárny prístup ohraničený vytváraním teórie, ale prechádza do výskumnej a aplikačnej praxe. Prijímanie do tímu sa odohráva na interdisciplinárnom základe“ (Weiss – Wodak, 2003, s. 19).

Ako vidno, program skúmaní konkrétnych prejavov sociálnej povahy diskurzu poskytuje nové príležitosti na spoluprácu filozofov a lingvistov. Zo strany filozofov ide len o to, aby si osvojili schopnosť prejsť od „veľkých teórií“ k bežnému, často dosť triviálnemu používaniu jazyka v reči a písme. Tam, kde Michel de Montaigne navrhoval počúvať reč komornej, budú potom spolu s lingvistami vnímať, ako sa v reči uskutočňuje moc.

Bibliografia

BARTHES, Roland: Pourquoi j'aime Benveniste. In: *Le bruissement de la langue. Essais critiques IV*. Paris: Éditions du Seuil 1984, s. 205 – 210.

BENVENISTE, Émile: De la subjectivité dans le langage. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966a, s. 258 – 266.

BENVENISTE, Émile: Les relations de temps dans le verbe français. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966b, s. 237 – 250.

BENVENISTE, Émile: La philosophie analytique et le langage. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966c, s. 267 – 276.

- DESCARTES, René: Meditácie o prvej filozofii. Prekl. J. Ciger – V. Cigerová. Bratislava: Chronos 1997. 89 s.
- DUCROT, Oswald – TODOROV, Tzvetan: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris: Seuil 1972. 476 s.
- DREYFUS, Hubert L. – RABINOW, Paul: Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. Chicago: The University of Chicago 1982. 232 s.
- FAIRCLOUGH, Norman: Critical Discourse Analysis: Papers in the Critical Study of Language. Singapore: Longman Singapore Publishers 1995. 270 s.
- FAIRCLOUGH, Norman – WODAK, Ruth: Critical discourse analysis. In: van Dijk, T. (ed.): Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Vol. 2. London: Sage 1997. s. 258 – 84.
- FOUCAULT, Michel: L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969. 259 s.
- FOUCAULT, Michel: Rád diskurzu. Prekl. M. Marcelli. Bratislava: Agora, 2006. 67 s.
- HUSSERL, Edmund: Karteziánské meditácie. Prekl. M. Bayerová. Praha: Nakladatelství Svoboda 1968. 215 s.
- MONTAIGNE, Michel de: Les Essais. Livre I. Paris: QUADRIGE/PUF 1988. 511 s.
- REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: Pragmatique du discours. Paris: Armand Colin 1998. 220 s.
- REY-DEBOVE, Josette: Lexique sémiotique. Paris: PUF 1979. 156 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.
- WEISS, Gilbert – WODAK, Ruth: Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis. In: Weiss, G. – Wodak, R. (eds.): Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity. Chippingham and Eastbourne: Palgrave Macmillan, 2003. s. 1 – 31.

OD LINGVOCENTRIZMU K UZNANIU AUTONÓMIE OBRAZU

PETER MICHALOVIČ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

MICHALOVIČ, Peter: From linguocentrism to acknowledgment of picture's autonomy. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 17 – 23.

Abstract: In the presented paper we try to reconstruct Roland Barthes' journey from the strict linguocentrism (i.e. logocentrism and phonocentrism) to the fact that even though the word and image find themselves in one semiotic space and might be under certain circumstances in a complementary relationship or work together to achieve the very same aim, at the same time, the images (and especially analogical images) always contain something which can't be wholly translated into words.

Keywords: word, image, structuralism, denotation, connotation, the third sense, studium, punctum

1. ÚVOD

Vzťahy slova a obrazu, symbolických a ikonických či indexových znakov, jazykovej referencie a výtvarnej reprezentácie, vypovedateľného a viditeľného, diskurzu a figúry sa počas celých dejín ich filozofickej a vedeckej interpretácie javia ako komplikované. Dokazuje to už aj Platónov dialóg *Kratylos*. Raz bolo slovo hierarchicky nadradené nad obraz, inokedy zase obraz nad slovo, pričom len málokedy bola rešpektovaná autonómia a špecifickosť slova a obrazu.

2. FERDINAND DE SAUSSURE A ROLAND BARTHES

V dvadsiatom storočí jedným z najvýznamnejších pokusov kolonizovať teritórium obrazu slovom predstavuje úsilie niektorých francúzskych štrukturalistov. V tomto ohľade vynikajú iniciatívy Clauda Léviho-Straussa a Rolanda Barthesa. Obaja myslitelia boli najviac ovplyvnení názormi zakladateľa štrukturálnej lingvistiky Ferdinanda de Saussura. V našom príspevku sa budeme zaoberať výlučne Barthesovými názormi, ktoré poslúžia na zvýraznenie kontrastu medzi štrukturalistickým a postštrukturalistickým chápaním vzťahu slova a obrazu.

Saussure vo svojom *post mortem* publikovanom diele *Kurz všeobecnej lingvistiky* ohlasuje založenie novej vedy, „ktorá študuje život znakov v spoločnosti“ (1996, s. 52). Novú vedu nazýva semiológiou a jej súčasťou má byť aj lingvistika. Lenže, a je dôležité uvedomiť si to, tá nie obyčajnou súčasťou semiológie, ale privilegovanou, pretože skúma jazykový systém znakov, ktorý sa na rozdiel od iných znakových

systémov dotýka človeka nepretržite. Ako tvrdí Saussure, jazyk je inštitúcia, prostredníctvom ktorej možno meniť všetky iné inštitúcie, avšak nejestvuje taká inštitúcia, ktorá by ho dokázala od základu a naraz zmeniť.

V roku 1964 Barthes v Úvode *Základov semiológie* pripúšťa, že Saussurov princíp bude jedného dňa prevrátený: „... lingvistika nie je (hoci aj privilegovanou) časťou všeobecnej náuky o znakoch, ale naopak, semiológia je časťou lingvistiky: a to práve tou časťou, ktorá by sa zaoberala *veľkými označujúcimi jednotkami* prehovoru; takto by sa ukázala jednota výskumov realizovaných v súčasnej dobe okolo pojmu označovanie v antropológii, psychoanalýze a v štylistike“ (1997a, s. 85). Ďalej tvrdí: „Predmety, obrazy, správanie síce môžu označovať (a skutočne to tak je), ale nikdy nie autonómne; každý semiologický systém sa mieša s rečou“ (1997a, s. 84). Ako vidíme, R. Barthes nielenže potvrdil privilegované postavenie lingvistiky v semiológii, ale ju aj povýšil a tým jej pomohol, povedané s Derridom, upevniť panstvo fonocentrizmu a logocentrizmu v kultúre Západu. Presvedčivo to dokazujú práce *Mytológie* a *Systém módy* a niekoľko štúdií z raného obdobia, napríklad *Rétorika obrazu*.

3. SLOVO A OBRAZ

Hoci sa Barthes pokúsil hierarchicky ovládnuť obraz slovom, sám si uvedomoval, že také jednoduché to nie je, a zrejme aj to je jeden z dôvodov, prečo sa k určitým typom obrazov, ako sú fotografia, fotogram a čiastočne aj film, opakovane vracal. Už v ranej štúdií *Rétorika obrazu* si okrem iného všima rozdiely medzi kresbou a fotografiou. Kresba je kódovaná správa. „Kódovaná povaha kresby sa ukazuje v troch rovinách: po prvé je pre reprodukciiu nejakého predmetu či scény nevyhnutný súbor riadených transformácií; neexistuje nijaká prirodzenosť maľovanej kópie a kódy transpozície sú historické (predovšetkým pokiaľ ide o perspektívu; ďalej potom operácia kreslenia (kódovania) núti k určitému rozdeleniu významného a nevýznamného: kresba nereprodukuje všetko, často dokonca len veľmi málo vecí, bez toho by však prestala byť silnou správou, zatiaľ čo fotografia, akokoľvek volí svoj námet, svoj rám a svoj uhol, nemôže (s výnimkou fotomontáže) zasahovať do vnútra objektu; inak povedané, denotácia kresby nie je taká čistá ako denotácia fotografická, pretože neexistuje kresba bez štýlu; a napokon rovnako ako všetkým kódom aj kresbe sa treba naučiť (tomuto semiologickému faktu prikladal Saussure veľký význam)“ (Barthes, 2004b, s. 57). Zopakujme si všetko podstatné: kresba plní všetky podmienky znaku: jej označujúce rovnako aj označené je výtvorom kultúry a navyše je jasne a presne odlišené od iných označujúcich. Ďalej vzťah medzi označovaným a označujúcim je upravený historicky premenlivými kódmi, ktoré transponujú vzťah ikonických znakov k označovanej veci, ako aj povahu syntaxe spájania týchto znakov. Napriek všetkým možným rozdielom kresba, predovšetkým kresba schematická a simplifikovaná, má niečo spoločné so slovom. Horšie je to už s maľbou, pretože

maľba pri tvorbe označujúcich jednotiek okrem čiary pracuje aj s farbou, dokonca niekedy modeluje označujúce jednotky len farbou, a okrem toho je v prípade niektorých maliarskych štýlov nemožné určiť hranicu medzi jedným a druhým označujúcim, stačí si spomenúť na obrazy vynikajúceho anglického maliara J. M. W. Turnera. V tomto ohľade maľba stojí bližšie k znakom – analogónom¹ než k ikonickým znakom, akým je napríklad kresba.

A teraz niekoľko slov k fotografii. Možno povedať, že „na fotografii (prinajmenšom v doslovnej rovine správy) nie je vzťah signifikátov a signifikantov vzťahom ‚transformácie‘, ale vzťahom ‚zaznamenávania‘, a absencia kódu veľmi posilňuje mýtus fotografickej „prirodzenosti“: scéna je tu, mechanicky, nie však ľudsky zachytená (mechanické je v tomto prípade zárukou objektivity); zásahy človeka do fotografie (zarámovanie, vzdialenosť, osvetlenie, neostrosť, splyvavosť atď.) patria totiž do roviny konotácie; zdá sa, akoby na začiatku (hoci aj utopickým) bola hrubá (čelná, ostrá) fotografia, do ktorej človek pomocou určitých techník preniesol znaky pochádzajúce z nejakého kultúrneho kódu“ (Barthes, 2004b, s. 57). Ako vidíme, v prípade fotografie je to komplikovanejšie. Primárnym problémom je vzťah fotografie a reality, možno povedať, že tento znak, fotografický analogón nevyhnutne obsahuje niečo z prirodzenosti veci, ktorú zastupuje, reprezentuje, pretože znak vzniká pôsobením veci na citlivú vrstvu filmu. To ďalej spôsobuje, že jeden znak nie je a nemôže byť nikdy jasne a presne odlíšený od iných znakov, niekedy je nielenže ťažké určiť, kde sa končí jeden a začína sa druhý znak, ale aj to, čo je vlastne znakom – detail veci alebo vec ako celok. Súvislá plocha fotografie odoláva popraskaniu, ktoré by vytvorilo nenápadné, ale viditeľné pukliny navzájom oddeľujúcimi jednotlivé označujúce a takto by sa z analogónu vytvoril „čitateľný“ text.

Analogón predstavuje koexistenciu denotácie bez kódu a kultúrne kódovanej konotácie a Barthes v štúdiu *Fotografická správa* túto koexistenciu označil ako podstatu „fotografického paradoxu“ (bližšie Barthes, 1997b), pričom pojmy „denotácia“ a „konotácia“ preberá z teórie jazyka dánskeho lingvistu Louisa Hjelmsleva a pre svoje ciele mení ich pôvodný význam. Barthes takmer v každej fáze svojej vedeckej aktivity tieto pojmy používa na analýzu rôznych znakových reťazcov a treba povedať, že ich význam niekoľkokrát explikoval tak, aby čo najlepšie mohli slúžiť potrebám jeho analytickej práce.

Vzhľadom na fakt, že „každý obraz je polysémický (predovšetkým obraz analogón – doplnil P. M.), implikuje pod svojimi signifikantmi ‚plávajúce zreťazenia‘ signifikátov, z ktorých čitateľ môže vybrať jedny a iné nechať bokom... V každej spoločnosti sa preto rozvíjajú rôzne techniky, ktorých cieľom je *zadržať* uplyvanie reťazca

¹ V súčasnosti sa hojne používa pojem analogické, ktorý sa stavia do opozície k digitálnemu. Barthesov pojem analogón nie je ekvivalentom pojmu analogické, pretože podľa neho je analogické to, čo sa podobá na skutočnosť natoľko, že ho vnímame ako ilúziu skutočnosti, a v tomto prípade je jedno, či je obraz, zjednodušene povedané, vytvorený analogicky, teda pôsobením veci na citlivú vrstvu filmu, alebo digitálne, čiže pôsobením veci na čip.

signifikátov, aby bolo možné bojovať proti strachu z neistých znakov: lingvistická správa je jednou z týchto techník“ (Barthes, 2004, s. 54). Takou správou je novinový titulok pod fotografiou, komentár pripojený k fotografii, titulky v televíznom obraze, textová správa v komiksovej bubline, reklamný slogan v reklamnom letáku, dialóg vo filme atď. Každá z týchto vypovedaných alebo napísaných lingvistických správ svojím spôsobom naviguje pohľad adresáta na to, čo je podľa autora správy v obraze podstatné, čo si má všímať a samozrejme od čoho má odhliadať. Jednoducho lingvistická správa upriamuje pohľad adresáta, pričom nesmieme zabúdať na fakt, že pohľad je interpretáciou videného. Okrem toho netreba zabúdať, že slovo a obraz, vypovedateľné a viditeľné sú vždy v opozícii, jestvuje široká oblasť, v ktorej sa vzájomne podporujú či dokonca zdvojujú, príkladom *pars pro toto* je napríklad kaligram.

Vráťme sa však k znakom – analogónom (fotografiám, fotogramom, filmom). V zvláštnej knihe *Roland Barthes o Rolandovi Barthesovi* (2015), v ktorej Barthes píše o svojom živote, vedeckej práci, záľubách v tretej osobe singularáru, sa v kapitole s názvom *Démon analogie* priznáva k tomu, že ho podobne ako Saussura celý život májala arbitrárnosť, jeho duša neznáša analógiu a samozrejme analogické umenia ako fotografiu a film. Prečo? Vysvetlenie nachádzame v tej istej knihe v kapitole s názvom *Plnosť filmu*, kde sa konštatuje, že signifikant filmu je hladký a film je vlastne pelikula – pokožka bez trhliny. *Mutatis mutandis* to platí aj pre fotografiu či fotogram. V štúdiu *Tretí zmysel* (1994a) zasa dokazuje, ako ťažko sa dá zvládnuť takýto obraz. Štúdia je analýzou niekoľkých fotogramov z filmu Sergeja Ejzenštejna *Ivan Hrozný* a aby sme vedeli, v čom spočíva problém, pripájame reprodukciu jedného fotogramu.

Barthes v analyzovaných fotogramoch vyčlenil tri úrovne. Prvou je úroveň komunikácie a mohla by ju pokryť už spomenutá denotácia. Pochopenie denotácie si nevyžaduje zvláštnu prípravu a jej denotovaný obsah sa vyčerpáva podrobným verbálnym opisom. Druhou je symbolická úroveň a pochopiť význam jednotlivých symbolov si vyžaduje špecializované školenie, napríklad v psychoanalýze, histórii atď. Aby divák pochopil, v čom spočíva zmysel toho, že sediacej postave dve postavy za ňou sypú na hlavu mince, musí vedieť, že sypanie je súčasť rituálu intronizácie cára v Rusku. Mince symbolizujú bohatstvo, sypanie na hlavu budúceho mocnára má znamenať, že na úspešné vládnutie je potrebné bohatstvo, a preto, metaforicky povedané, na cára majú vždy padať peniaze. Uvedomujem si príliš zjednodušenú interpretáciu tohto rituálu, ak však divák chce vedieť viac, musí si naštudovať náležité kapitoly z dejín Ruska, pasáže o význame rituálov z etnologických a religionistických textov a pod.

Poslednú úroveň predstavuje *tretí zmysel*. Už fakt, že táto úroveň je označená radovou číslovkou, naznačuje, že ide o ťažko uchopiteľný zmysel. Na jednej strane máme do činenia s ústretovým zmyslom, lebo vychádza divákovi v ústrety a možno je tým prvým, čo si na fotograme všimne a čo ho prinúti sa ním detailnejšie zaoberať. Úroveň tretieho zmyslu má oproti komunikačnej a symbolickej úrovni niečo navyše, čo sa intelektu nedarí úplne absorbovať. Je „súčasne sebedomý aj plachý, uhladený a splašený“ (Barthes 1994a, s. 63). Barthes ho nazýva aj tupým zmyslom, pretože je otupením príliš jasného a násilného zmyslu. „Tupý zmysel je signifikant bez signifikátu: odtiaľ pochádzajú ťažkosti jeho pomenovania; nemôžeme ho opísať preto, že v opaku sa ústretovým zmyslom nič neprepisuje: ako opísať to, čo nič nezobrazuje? ‚Urobiť‘ ho slovami pikurálnym je nemožné. Dôsledkom toho je, že ak ja alebo vy zostaneme pred týmito obrazmi na úrovni artikulovanej reči – to znamená môjho vlastného textu – nedostane sa tupý zmysel k tomu, aby vstúpil do kritikovho metajazyka. Tým sa chce povedať, že tupý zmysel je mimo (artikulovanej) reči, pritom však tkvie vnútri rozprávania. Lebo ak sa pozriete na tieto obrázky, o ktorých hovorím, tento zmysel uvidíte; môžeme sa o ňom dohovoriť ‚cez plece‘ alebo ‚za chrbtom‘ artikulovanej reči: vďaka obrazu (je skutočne významovo ustálený: k tomu sa vrátíme) a ešte lepšie – vďaka tomu, čo je v obraze skutočne obrazom (a čoho je pravdupovediac veľmi málo), sa zaobídeme bez slov a neprestaneme si rozumieť“ (Barthes, 1994a, s. 71). S tretím zmyslom je to ťažké aj preto, že niektoré fotogramy ho obsahujú, iné nie. Aby sme si vedeli predstaviť, čím tento zmysel približne môže byť, treba sa pozrieť na fotogram a všimnúť si tváre dvoch stojacich mužov nad honosne oblečeným sediacim mladíkom. Je jasné, prečo tretí zmysel možno ľahko vidieť a ťažko zvládnuť slovami, veď skúste niekomu opísať „hlupácky“ nos jedného a fádnu svetlovlasosť a zvädnutú pleť druhého tak, aby jeho predstava bola identická s fotogramom z Ejzenštejnovho filmu. Akokoľvek sa o to budete pokúšať, vždy to bude nepresné a vždy vás to bude navracieť k obrazu. Je teda evidentné, že slovo a obraz sú aspoň na úrovni tretieho zmyslu v opozícii, slovo zlyháva pri vyjasnení tretieho zmyslu obrazu, a týmto zlyhaním potvrdzuje

autonómii obrazu, jeho schopnosť poskytnúť niečo, čo je slovu neprístupné. Samozrejme aj slovo disponuje niečím, čo sa nedá prekódovať obrazom, napríklad ak povie, že včera so mnou cestoval v autobuse nejaký zvláštny muž, tak analogický obraz nemôže reprezentovať nejakého a zvláštneho muža, ale vždy bude ukazovať konkrétneho muža.

Poslednou Barthesovou knihou je *Svetlá komora* (1994b). Aby bolo jasné, nebola zamýšľaná ako posledná, tragická udalosť však spôsobila, že tento svetoznámy literárny vedec, kritik a semiológ svoju životnú kariéru zavŕšil knihou venovanou fotografii. Barthes v nej uvažuje o niekoľkých fotografiách, pričom ich výber nepodlieha kritériám historickej dôležitosti, estetickej a umeleckej hodnoty. Čo teda determinuje ich výber? To pochopíme vtedy, ak do hry vtiahneme dva pojmy. Prvým z nich je *studium*; „neznamená, aspoň nie bezprostredne, ‚učenie‘, ale pozornosť niečomu, náklonnosť pre niekoho, akýsi všeobecný záujem, ktorý je síce starostlivý, ale vôbec nie akútny“ (Barthes, 1994b, s. 27). Naproti tomu „druhý prvok *studium* prelamuje (či vyostruje). Teraz to nie som ja, kto ho vyhl'adávam (tak ako oblasť *studium* vyplňam svojím suverénnym vedomím), ale tento prvok je sám súčasťou scény, je ako šíp, ktorý ma zasahuje. V latinčine je aj také slovo, ktoré označuje toto zraňovanie, túto jazvu, ktorú zanechal ostrý nástroj; toto slovo sa mi hodí o to väčšmi, že nasmerúva rovnako k predstave punktovania a že snímky, o ktorých hovorím, sú akoby vyhrotené, často dokonca akoby posiate zmyslovo vnímateľnými bodmi, pretože tieto rany, tieto jazvy sú body. Onen druhý prvok, ktorý ruší *studium*, budem teda nazývať *punctum*; lebo *punctum*, to je aj bodnutie, malá trhlina, malá škvrna, malý rez – a znamená tiež hod kockou. *Punctum* nejakého snímku, to je tá náhoda, ktorá *ma* v ňom *zasahuje* (zasahuje mi rany, prebodáva ma)“ (1994b, s. 28). S určitou dávkou voľnosti môžeme povedať, že *studium* by vlastne mohlo pokrývať prvú a druhú úroveň zmyslu zo štúdie *Tretí zmysel*, a *punctum* by sa v niektorých ohľadoch mohlo prekrývať s tretím alebo tupým zmyslom. Čo nás vedie k vysloveniu tohto tvrdenia? Predovšetkým to, že tretí zmysel rovnako ako *punctum* vychádzajú z fotogramu alebo fotografie a zasahujú diváka. Sú veľmi vzácne, nie každý fotogram alebo fotografia ho majú. A ak ho aj majú, tak v jednom prípade môže byť disipovaný po celej ploche obrazu, v druhom zase môže spočívať v malom detaile. Vieme, že o treťom zmysle sa podľa Barthesa dá hovoriť len medzi rečou alebo ponad plece, a to isté môže platiť v plnom rozsahu aj pre *punctum*. Navyše, ak tretí zmysel a *punctum* nie sú kódované, a to si treba dobre uvedomiť, jedného diváka, napríklad Barthesa, môžu zasiahnuť a tak mu dať vedieť, že sú prítomné, iného však môžu nechať ľahostajným.

4. NIEČO AKO POKUS O ZÁVER

V našom príspevku sme sa pokúsili rekonštruovať cestu Rolanda Barthesa od striktného lingvocentrizmu (teda logocentrizmu a fonocentrizmu) k poznaniu, že slovo a obraz sa síce nachádzajú v jednom semiotickom priestore a môžu byť za ur-

čitých okolností v komplementárnom vzťahu či môžu pracovať na dosiahnutí spoločného cieľa, napriek tomu obrazy, predovšetkým analogické obrazy, obsahujú vždy niečo, čo sa nikdy nedá celkom preložiť do slov. Raz môžeme slovami upriamovať pozornosť na ten či onen aspekt obrazu, inokedy zase môžeme robiť na obraz otvorené alebo skryté narážky, ale vždy tam zostane niečo, čo uniká slovnej interpretácii. R. Barthes k tomu poznaniu prišiel vlastnou cestou, k podobným záverom, avšak inými cestami k nim dospeli aj Jacques Derrida, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Jean-François Lyotard, teda tí, ktorých dejiny filozofie radia do okruhu postštrukturalizmu. S ich názormi v niektorých bodoch rezonujú aj neskoršie názory literárneho vedca a semiotika Jurija Lotmana a teória semiotiky Umberta Eca a sme presvedčení, že toto poznanie je dôležité nielen, obrazne povedané, pre oslobodenie obrazov zo zajatia slov, ale aj pre samotné slová, pretože od nich sa v určitom období očakávalo to, čo nikdy nemohli splniť, a zabúdalo sa na to, čo je ich prednosťou.

Bibliografia

- BARTHES, Roland: *Système de la Mode*. Paris: Éditions de Seuil 1967.
- BARTHES, Roland: Tretí smysl. Poznámky z výzkumu niekoľkých fotografií S. M. Ejzenštejna. In: *Illuminace*, roč. 6, 1994a, č. 1, s. 61 – 77.
- BARTHES, Roland: Světlá komora. Vysvětlivka k fotografii. Prekl. M. Petříček. Bratislava: Archa 1994b. 124 s.
- BARTHES, Roland: Úvod do sémiologie. In: *Kritika a pravda*. Prekl. J. Čermák – J. Dubský – J. Štěpánková. Liberec: Dauphin 1997a.
- BARTHES, Roland: The Photographic Message. In: *Image/Music/Text*. Transl. S. Heath. New York: Hill and Wang 1997b. s. 15 – 31.
- BARTHES, Roland: *Mytologie*. Prekl. J. Fulka. Praha: Dokořán 2004a. 172 s.
- BARTHES, Roland: *Rétorika obrazu*. In: *Co je to fotografie?* Prekl. E. Klimentová et al. Ed. K. Císař. Praha: Herrmann & synové 2004b. s. 51 – 61.
- BARTHES, Roland: Roland Barthes o Rolandu Barthesovi. Prekl. J. Fulka. Praha: Fra 2015. 228 s.
- MITCHELL, William John Thomas: *Teorie obrazu. Eseje o verbální a vizuální reprezentaci*. Prekl. A. Průchová – L. Chlumská – O. Hanus. Praha: Karolinum 2016. 477 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: *Kurs obecné lingvistiky*. Prekl. F. Čermák. Praha: Academia 1996. 487 s.

PREDICATES OF PERSONAL TASTE IN COMMUNICATION: A CASE OF DISAGREEMENT¹

MARIÁN ZOUHAR

Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava

ZOUHAR, Marián: Predicates of personal taste in communication: A case of disagreement. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 25 – 38.

Abstract: The aim of the paper is to defend the idea that, from the semantic point of view, predicates of personal taste behave in communication like ordinary indexical expressions (pronouns, demonstratives, etc.). It means that they express different semantic contents relative to relevantly different contexts of utterances. This is a consequence of the claim that “tasty” (which is our paradigm example of a predicate of personal taste) and “tasty for (someone)” (where “someone” is a placeholder for an agent) express the same, or very similar, semantic contents relative to the same context of utterance. Now this idea can be challenged by pointing to certain communicative phenomena, such as disagreements about matters of personal taste. It is argued, however, that there is an explanation of taste disagreements that is compatible with the indexical nature of predicates of personal taste. Moreover, it is shown that an explanation along these lines is rather natural because it seems to be necessitated by communication-based evidence.

Key words: doxastic disagreement, indexical expression, non-doxastic disagreement, predicate of personal taste, requisite

1. INTRODUCTION

Compare the following situations in which speaker *B* responds to an utterance produced by speaker *A*. In a Type I situation, *A* utters “Spinach is tasty” and *B* replies with uttering “Spinach is not tasty”; in a Type II situation, *A* utters “Spinach is tasty for me” and *B* replies with uttering “Spinach is not tasty for me”. Intuitively, we would say that the Type I situation involves disagreement between *A* and *B* while the Type II situation does not. This intuition can be strengthened by adding that *B* may respond to *A*’s utterance of “Spinach is tasty” with “That is false, spinach is not tasty” in the former situation, indicating thus that what *A* said was not true; on the other hand, responding “That is false, spinach is not tasty for me” to *A*’s utterance of “Spinach is tasty for me” would be inappropriate for *B* in the latter situation.

¹ This paper was supported by VEGA grant No. 1/0036/17.

The disagreement-based difference between the two types of situation clearly suggests that utterances of “Spinach is (not) tasty” and “Spinach is (not) tasty for me” have to express different kinds of semantic content. In particular, the semantic content of “tasty” must be different from the semantic content of “tasty for (someone)”. If a person says about something that it is tasty, the subject-matter of her claim consists in ascribing a certain property to the thing under discussion; if a person says about something that it is tasty for her, however, the subject-matter of her claim consists in ascribing a certain relation to a pair of items that contains the thing in question and the person. As a result, it must be clear that utterances of “Spinach is (not) tasty” and “Spinach is (not) tasty for me” are used to communicate different kinds of information.

This conclusion can be claimed to undermine all semantic theories according to which the semantic content of “tasty” (relative to a context of utterance) is tantamount to, or even identical with, the semantic content of “tasty for (someone)” (relative to the same context of utterance). Predicates of personal taste like “tasty”, “disgusting”, “delicious”, etc. and other evaluative predicates like “funny”, “boring”, “exciting”, etc. are thus supposed to be semantically different from indexical-like predicates such as “tasty for (someone)”. In sum, predicates of personal taste like “tasty” (and other evaluative predicates) are claimed not to be (on a par with) indexical-like predicates. Semanticists should take this fact into account when suggesting semantic theories of predicates of personal taste (and evaluative predicates in general).²

My aim in this paper is to undermine this kind of reasoning. I am going to defend the idea that “tasty” and “tasty for (someone)” are used to express the same semantic content. It means that predicates of taste like “tasty” are best viewed as indexical because they involve a hidden indexical reference to an agent—usually, the agent is identical with the person who utters the expression in question, but it is easy to imagine that the agent is someone else (a hearer, a third party or a whole group of people). Given the previous considerations, such a view can be defended

² The argument from disagreement about matters of personal taste belongs to crucial arguments that are invoked in the debate between relativists and contextualists (with respect to predicates of personal taste). Generally speaking, contextualists claim that “tasty” means (roughly) the same as “tasty for (someone)” (this is a grave oversimplification because there are widely different kinds of contextualist theories, but for the present purposes the differences between them can be ignored), and relativists invoke the argument to show that this is not the case and, thus, that contextualism fails to be a general semantic theory. Relativist theories are presented, most notably, in Kölbel (2002), Lasersohn (2005), MacFarlane (2014), Richard (2008), and Wright (1992) (although MacFarlane does not label his theory “relativism”). Contextualist theories are proposed by Glanzberg (2007), Huvenes (2012), Marques & García-Carpintero (2014), Schaffer (2011), and Silk (2016), to name just a few. The prospects of the argument from disagreement as regards its power to undermine contextualism is critically discussed in Gutzmann (2016), Huvenes (2012), López de Sa (2008), Marques & García-Carpintero (2014), Sundell (2011), and Zouhar (2018).

only provided one is able to show that, appearances notwithstanding, the initial Type I situation is rather close to the Type II situation. This is precisely what I try to do in this paper.

2. TWO KINDS OF DISAGREEMENT ABOUT TASTE

To begin with, let us ponder a bit upon the kinds of disagreement illustrated by the initial Type I and Type II situations. It is rather intuitive to say that if *B* responds “That is false, spinach is not tasty” to *A*’s utterance of “Spinach is tasty” in the Type I situation, *B* intends to reject the *proposition* expressed by *A*’s utterance. This explanation seems to be on the right track – since *A* can be said to express the proposition *that spinach is tasty* and *B* endorses the negation of this proposition, namely the proposition *that spinach is not tasty*, *B* may appropriately prefix his utterance of “Spinach is not tasty” by “That is false”, indicating thus that he takes *A*’s proposition as false.³ An utterance of “That is false” is a straightforward means for *B* to make obvious his intention to reject *A*’s proposition.

An analogous explanation cannot be applied to the Type II situation in which *B* utters “Spinach is not tasty for me” in response to *A*’s utterance of “Spinach is tasty for me”. Since the proposition *that spinach is not tasty for B* is not a negation of the proposition *that spinach is tasty for A*, *B* cannot be interpreted as rejecting *A*’s proposition; the two propositions are perfectly compatible with each other, and both of them can be simultaneously true. That is why it does not make sense for *B* to prefix his utterance of “Spinach is not tasty for me” by “That is false”. If *B* uttered “That is false” instead of “Spinach is not tasty for me”, he would express the proposition *that it is not the case that spinach is tasty for A*. It is clear that this is not what *B* intends to communicate.

Now if it were the case that utterances of “Spinach is (not) tasty” and “Spinach is (not) tasty for me” were semantically on a par, this problem would also hold for Type I situations – it would be impossible to interpret the situation in which *B* utters “Spinach is not tasty” in response to *A*’s utterance of “Spinach is tasty” as a case of expressing a proposition that is incompatible with *A*’s proposition, and thus as rejecting *A*’s proposition. This would be an unacceptable result because it conflicts with ordinary observation of our communicative practice. That is why the two kinds of utterances must not be viewed to be semantically on a par.

³ Propositions are understood here as extra-linguistic (abstract) entities that are semantic contents of utterances of indicative sentences. Propositions are primary bearers of truth values and they also are primary targets of propositional attitudes (such as believing, presupposing, doubting, etc.). There are tons of different theories of propositions available in the philosophical literature, but I do not assume any of the theories in this paper because the subsequent considerations are rather independent of them. Nonetheless, I adopt the usual italicized way of marking propositions: an utterance of an indicative sentence, “*p*”, expresses the proposition *that p* (always written in italics).

This conclusion is based on the fact that it is appropriate to use “That is false” by way of rejecting someone’s proposition and that this locution, though available as an appropriate response to utterances of “Spinach is tasty”, is unavailable as a suitable response to utterances of “Spinach is tasty for me”.⁴ It should be observed, however, that there is a multitude of dissent phrases and that some of them might appear to be quite appropriate in situations in which “That is false” is felt to be inappropriate. This observation bears important consequences with respect to the very idea of expressing disagreement regarding matters of taste.

Instead of saying “That is false”, one may utter “No”, “I disagree”, “I do not share your attitude”, and “You are mistaken”, to give just a few notable examples. No doubt, at least some of these locutions can be used to supplement *B*’s utterance of “Spinach is not tasty for me” that is used as a respond to *A*’s utterance of “Spinach is tasty for me”. For example, responding “I do not share your attitude, spinach is not tasty for me” is perfectly legitimate. In saying so, *B* declares his disagreement with the utterer of “Spinach is tasty for me”. Nevertheless, it is clear that, in saying so, *B* actually does not reject *A*’s proposition, i.e. the proposition *that spinach is tasty for A*. *B* may both admit that this proposition is true, because he believes that *A* really does find spinach tasty for her, and still disagree with *A* about the tastiness of spinach. Thus, if it is possible for *B* to disagree with *A* along these lines, a different kind of disagreement has to be invoked. If the Type II situation is interpreted as involving *B*’s disagreement with *A*, it must be a different kind of disagreement than the one contained in the Type I situation.

The kind of disagreement illustrated by the Type II situation can be approached in the following way. It is instructive to notice that *B* may respond to *A* by uttering “I do not share your attitude”, for example. In so saying, *B* makes two things clear – that he understands *A*’s utterance as a manifestation of a certain attitude toward spinach and that he refuses to adopt the same attitude toward spinach as *A*. Thus, though not expressing disagreement with *A*’s proposition – according to which *A* bears the attitude of liking towards the taste of spinach – *B* expresses his disagreement with *A*’s attitude toward spinach by manifesting an incompatible attitude of disliking toward the taste of spinach.⁵ The result is that disagreements

⁴ Strictly speaking, there are situations in which it is quite appropriate to respond “That is false” to an utterance of “Spinach is tasty for me”. If a speaker utters “Spinach is tasty for me” and the audience recognizes that the speaker lies, for example, the audience may appropriately respond with “That is false”, meaning to say that it is not the case that spinach is tasty for the speaker. Given that situations of this kind are irrelevant to the present discussion, I ignore them in the paper.

⁵ The notion of incompatibility applied to attitudes (rather than propositions or sentences) is supposed to be identical with the notion of non-cotenability, as defined by MacFarlane (2014, p. 121). Roughly speaking, one attitude is non-cotenable with another attitude provided a rational agent who takes the former attitude toward something cannot take the latter attitude toward the same thing *without changing her mind*.

regarding attitudes have to be distinguished from disagreements regarding propositions. It is easy to see that in the case of factual discourse that concerns the pursuit of truth, the latter kind of disagreement is crucial; on the other hand, in the case of evaluative discourse in which people are primarily concerned with attributing various kinds of values to items, the former kind of disagreement may prevail. Disagreement concerning propositions is usually called *doxastic disagreement* and disagreement concerning attitudes is often called *non-doxastic disagreement*.⁶ In the case of disputes that concern taste and related matters, people usually disagree with one another in the non-doxastic sense.

3. GENERALIZATION

The above suggestion to view disagreements about taste as non-doxastic is appropriate to Type II situations. Based on this, Type II situations either involve no disagreement at all or involve non-doxastic disagreements in which speakers disagree with one another because of bearing different evaluative attitudes toward the same thing.⁷ Now it might be asked whether it is possible to generalize the idea of non-doxastic disagreement to Type I situations. This generalization may take two forms – either the form of admitting that Type I situations are capable to harbor both doxastic and non-doxastic disagreements or the form of suggesting that Type I situations feature only non-doxastic disagreements and thus what appears to be a doxastic disagreement is actually an instance of non-doxastic disagreement in disguise. It seems that Type I situations can be explained as containing doxastic disagreements because it is rather intuitive to understand exchanges of this kind as containing rejections of propositions rather than rejections of attitudes. If, contrary to appearances, Type I situations contained non-doxastic rather than doxastic disagreements, it would be necessary to explain away the impression that *B*'s response to *A* in the initial Type I situation was intended to rebut the proposition *A* expressed by her utterance.

I am going to argue that Type I situations do involve non-doxastic rather than doxastic disagreements, and that the impression that they harbor doxastic disagreements is an illusion that is prompted by a specific form of sentences that are used in Type I situations. There are two kinds of argument that can be used to justify

⁶ In the modern philosophical literature, the distinction between doxastic and non-doxastic disagreement (and its variants) is widely recognized in metaethics and related evaluative domains since the appearance of Stevenson (1937). The distinction is widely employed by theories that distinguish between assertive (or truth-conditional) dimension of evaluative utterances (broadly conceived) and expressive (or affective, non-truth-conditional) dimension of evaluative utterances. The most interesting applications to the discourse about taste can be found in Buekens (2011), Clapp (2015), Gutzmann (2016), Huvenes (2012), and – at least to a certain extent – Egan (2014) and Marques and García-Carpintero (2014).

⁷ If the first option arises, speakers merely inform each other about their attitudes toward tastes of particular objects without expressing any stance regarding the other speaker's attitude.

the idea that Type I situations contain non-doxastic disagreements. One kind of argument is broadly philosophical, and I outline it in a somewhat broad strokes. The other kind of argument is based on our linguistic practice, and I give some examples of this practice.

First, let us make some philosophy. The philosophical argument consists in that *being tasty* and *not being tasty* are not ordinary properties. As a result, it makes no good sense to say that objects instantiate such properties, and that people may ascribe them to objects. In particular, spinach is described as instantiating tastiness in the sentence uttered by *A* and as not instantiating tastiness in the sentence uttered by *B*. Now it is clear that things are tasty only provided there is someone for whom they are tasty. It does not make sense to say that *being tasty* is an absolute property like *being human*.⁸ The latter property is absolute because objects instantiate it regardless of any further condition; the former property, however, is instantiated by objects only relative to further conditions such as standards of taste of a particular person.⁹ If *A* sincerely says that spinach is tasty, she ascribes tastiness to spinach on the basis of her standards of taste, and if *B* responds with a sincere assertion that spinach is not tasty, he refuses to ascribe tastiness to spinach on the basis of his standards of taste. This fact can be interpreted as implying that there actually are no full-blooded properties like *being tasty* and *not being tasty*; instead, there are properties like *being tasty for A* and *not being tasty for B* – the latter properties can be instantiated by objects regardless of any other conditions.¹⁰ Now if this interpretation is accepted, it should also be accepted that when *A* utters “Spinach is tasty”, she ends up expressing the proposition *that spinach is tasty for A*, and, similarly, when *B* responds with uttering “Spinach is not tasty”, he expresses the proposition *that spinach is not tasty for B*. This result can be used to show that *B*’s response to *A*’s utterance in the initial Type I situation can hardly be interpreted as containing an instance of doxastic disagreement with *A* – having expressed the proposition *that spinach is not tasty for B*, *B* cannot be viewed as rejecting the proposition expressed by *A*’s utterance. Nevertheless, the very fact that *B* does disagree with *A* prompts us to say that his disagreement is non-doxastic.

Second, some evidence for assuming that the disagreement contained in Type I situations is of the non-doxastic variety can be derived from our ordinary

⁸ I use italics to mark properties (in the same sense as italics is used to mark propositions).

⁹ Strictly speaking, *being human* is a contingent property that can be instantiated by objects relative to modal and temporal parameters (i.e. relative to possible worlds and times). All contingent properties are of this kind. Evaluative properties like *being tasty* are not contingent in this sense, because specifying a possible world and time does not suffice to determine whether an object instantiates it or not. Thus, some other parameters have to be taken into account. It is this difference between contingent properties and evaluative properties that I allude to in the main text.

¹⁰ Or, using a more appropriate formulation, objects instantiate them only relative to modal and temporal parameters.

communicative practice. This kind of evidence can be made more persuasive if we also consider the case of agreement for illustrative purposes. Agreement is a dual notion with respect to the notion of disagreement, and as one may interpret disagreements about matters of taste as being of the non-doxastic variety so one may interpret agreements about matters of taste as also being non-doxastic. In what follows, four different pieces of evidence are outlined.

First, let us compare the typical exchanges (1) and (2) in which *B* expresses his (dis)agreement with *A*, and some slightly modified exchanges to be specified later on:

- (1) *A*: Spinach is tasty.
B: I disagree. Spinach is not tasty.
- (2) *A*: Spinach is tasty.
B: I agree. Spinach is tasty.

Clearly, (1) contains *B*'s disagreement with *A* and (2) contains *B*'s agreement with *A*. *B* makes this obvious by introducing his respective lines with "I disagree" and "I agree". Of course, if their utterances express the enriched propositions *that spinach is tasty for A* and *that spinach is (not) tasty for B*, respectively, *B* cannot be said to (dis)agree with *A* in the doxastic sense. Is his (dis)agreement non-doxastic instead? I think it is because the effect achieved by the exchanges involved in (1) and (2) can also be achieved when *B* responds a bit differently. Instead of (2), we might have:

- (3) *A*: Spinach is tasty.
B: I agree. Spinach tastes good to me as well.

Whenever *B* may respond with "I agree. Spinach is tasty", he also may respond with "I agree. Spinach tastes good to me as well", and *vice versa*. *B* is explicit about expressing his attitude toward spinach; he says that spinach tastes good to *him*. At the same time, by adding "as well", he makes it plain that he takes *A* to express a similar attitude when she utters "Spinach is tasty"; thus, *B* takes *A* to be saying that spinach is tasty for *A*. The same strategy can be adopted with respect to (1). We might have:

- (4) *A*: Spinach is tasty.
B: I disagree. Spinach does not taste good to me at all.

Whenever *B* may respond with "I disagree. Spinach is not tasty", he also may respond with "I disagree. Spinach does not taste good to me at all", and *vice versa*. *B* is explicit about expressing his attitude toward spinach; he says that it does not taste good to *him*. He thus reveals that he has understood *A*'s utterance as expressing something about her own attitude toward spinach; he subsequently tries to make it plain that he is unlike *A* in this regard. *B*'s replies show that his (dis)agreement with *A* is non-doxastic rather than doxastic. *B* fails to doxastically agree with *A* in (3) because *B* and *A* express different propositions; on the other hand, *B* non-doxastically agrees with *A* because they bear the same attitude toward spinach. *B* fails to

doxastically disagree with *A* in (4) because the two express mutually compatible propositions; on the other hand, *B* non-doxastically disagrees with *A* because their attitudes toward spinach are mutually incompatible.

Second, further evidence suggesting that taste propositions are contextually enriched is provided by specifically constructed sentences. Assume that someone utters either of the following sentences:

(5) Spinach is tasty, and it is tasty for me.

(6) Spinach is tasty, but it is not tasty for me.

Both sentences sound strange. The second conjunct in (5) is an unnecessary addition because it repeats what is said in the first conjunct. For the air of redundancy to arise, the second conjunct must express the proposition *that spinach is tasty for X* (where *X* is an agent), which is precisely what the first conjunct expresses. If the first conjunct was read as expressing the proposition *that spinach is tasty*, and the second as expressing the proposition *that spinach is tasty for X*, no redundancy would be perceived. By uttering (6), the speaker seems to express something self-contradictory. However, if the first conjunct of (6) expressed the proposition *that spinach is tasty*, and the second the proposition *that spinach is not tasty for X*, no contradiction would arise. So, if the second conjunct does contradict the first conjunct, the former must express the enriched proposition *that spinach is tasty for X*.

Third, analogously:

(7) Spinach is tasty. I am sure that it is also tasty for other people.

(8) Spinach is tasty. I am afraid, though, that some people do not find it tasty.

When a person utters (7), she is best understood as expressing the proposition *that spinach is tasty for X* in the first sentence. This is forced by the fact that the second sentence expresses the proposition *that X is sure that spinach is also tasty for other people*, meaning those who are different from *X*. The reading according to which the first sentence of (7) expresses the proposition *that spinach is tasty* is unavailable. Were this the case, mentioning other people who are different from *X* in the second sentence would sound strange. The same applies to (8). The first sentence is best understood as expressing the proposition *that spinach is tasty for X*. This is, again, forced by the second sentence, in which *X*'s position is contrasted with that of other people. It expresses the proposition *that X is afraid that some people do not find spinach tasty*, meaning those who are different from *X*. If the first sentence is not taken to express the contextually enriched proposition, there is no point in contrasting *X* with others.

Finally, take (9) and (10) and compare them with (11) and (12), respectively:

(9) Spinach is tasty, but I dislike it.

(10) Spinach is not tasty, but I like it.

(11) Spinach is tasty, and I like it.

(12) Spinach is not tasty, and I dislike it.

(9) and (10) are pretty close to being contradictory.¹¹ The first conjuncts of (9) and (10) present a certain view that is subsequently refuted by the respective second conjuncts. Since the second conjuncts explicitly refer to the speaker, it should be expected that the first conjuncts also do so, at least implicitly. Otherwise, the air of contradiction would not arise. So the first conjuncts of (9) and (10) are better assumed to express the enriched propositions involving the speaker. The cases of (11) and (12) are a bit different. Both sentences are acceptable. Moreover, when compared with (5), there is no redundancy in (11); the same also holds for (12). The non-redundancy of (11) and (12) can be interpreted semantically, such that the second conjuncts add something new that is not involved in the first. This interpretation is not feasible, though. The second conjunct of (11) is just the negation of the second conjunct of (9); the former could escape being semantically redundant only if the latter did not give rise to contradictoriness in (9). But (9) is contradictory, and so (11) is redundant in the semantic sense. The same holds for (12). An alternative interpretation of the non-redundancy of (11) and (12) is that their second conjuncts are pragmatically non-redundant. If the speaker utters (11) or (12), the second conjunct can be taken as a mere rhetorical strengthening of the position already expressed by the first conjunct. The two conjuncts rhetorically supplement each other because the first puts more stress on the relation toward the object, while the second highlights the person who stands in that relation. Since it is possible to read (11) and (12) as non-redundant in the pragmatic or rhetorical sense, both conjuncts can be taken to express the same proposition, and thus as semantically redundant without any air of inappropriateness.

The above situations strongly suggest that utterances of taste sentences express enriched propositions. Type I situations thus should be viewed as featuring utterances that express enriched propositions containing implicit references to agents. Based on this, Type I situations may hardly feature doxastic disagreements. This conclusion paves the way toward interpreting the disagreements as non-doxastic. Now if this interpretation is adopted, two challenges arise. First, why it *seems* to us that the disagreement contained in Type I situations is doxastic rather than non-doxastic? This *seeming* appears to be a self-evident fact, and that is why we need a story that explains it away somehow. Second, if the disagreement contained in Type I situation

¹¹ Obviously, there are contexts in which such sentences have non-contradictory uses. Consider “Spinach is tasty, but I dislike it because of its color”. This is perfectly acceptable. As far as I can see, this is because “(dis)like” is semantically somewhat underspecified. What is meant by (dis)liking is dependent on the context of use. In the above sentence, disliking has something to do with color rather than taste. In (9), on the other hand, it is associated with taste. “Spinach is tasty, but I dislike it” means one thing when it is part of “Spinach is tasty, but I dislike it because of its color” and another thing when it stands alone. So, this case cannot undermine my reasoning in the main text. Observe, incidentally, that “Spinach is tasty, but I dislike it because of its taste” is again contradictory because disliking is depicted in the second conjunct as connected with taste.

is non-doxastic, how it can be derived from the utterances produced by the speakers involved in such situations? Thus, we need a story about the derivation of non-doxastic disagreements from disagreements that *seem* to be doxastic.

4. DOXASTIC DISAGREEMENT EXPLAINED AWAY

Why it *seems* that Type I situations contain doxastic rather than non-doxastic disagreements? This question becomes more pressing when we recall the asymmetry between Type I and Type II situations regarding the possibility of using “That is false”. As we have seen, the possibility of using this phrase is a hallmark of doxastic disagreement; this is because “that” is used in this phrase as anaphorically referring to a proposition expressed by another speaker’s utterance. Thus, why *B* may intelligibly place “That is false” in front of his utterance in Type I situation, although it would lead to unacceptable results if the phrase were placed in front of his utterance in Type II situation? Unless one is able to provide a satisfactory response to these questions, one cannot claim that the initial Type I situation involves a case of non-doxastic disagreement.

It seems to me that an explanation that would dispel these doubts is available. Let us start with a slightly different problem that is, nevertheless, connected to the above worries: why people choose to say “Spinach is tasty” instead of “Spinach is tasty for me” in certain kinds of situation? Answering to this question gives us a key to finding a reply to the other questions.

The difference between uttering “Spinach is tasty” and “Spinach is tasty for me” lies in their form rather than content, so to speak. Utterances of “Spinach is tasty” do not contain explicit restrictions as regards the ascription of tastiness to spinach, and thus when one utters “Spinach is tasty” one says something that aspires to general validity. Of course, one usually asserts “Spinach is tasty” on the basis of one’s own standards of taste and one’s assessment whether spinach meets those standards or otherwise; nevertheless, the omission of explicit restrictions indicates the speaker’s expectations that her interlocutors will join her in the assessment of spinach’s taste (because, for example, the speaker expects that her interlocutors are sufficiently similar to her in relevant respects). When one utters “Spinach is tasty” one expects that she may converge on this point with other people. This is not generally expected in the case of uttering “Spinach is tasty for me”. Of course, the utterer of “Spinach is tasty for me” usually does not expect that her interlocutors will converge on the idea that spinach is tasty *for her*. The speaker just says that spinach is tasty according to her standards without automatically eliciting other people’s standpoints on the taste of spinach. Thus, whenever the speaker utters “Spinach is tasty” and “Spinach is tasty for me” she declares that spinach meets *her* taste preferences; in the former case, however, the speaker usually attempts to present a point that calls for a more general acceptability.

Based on this, it is rather easy to explain the emergence of disagreement phenomena in Type I situations. When the speaker utters “Spinach is tasty”, she expects that her utterance is true not just according to her own standards of taste but also according to some other people’s standards. The addressee’s answer “I disagree” frustrates these expectations; the general validity of the speaker’s utterance is thus rejected on the basis of the addressee’s stating otherwise – the addressee advertises his negative attitude toward spinach as a kind of counterexample to the speaker’s utterance that aspired for general validity. In other words, the addressee manifests his rejection of the speaker’s attempt at making a more general point. The speaker may naturally react with uttering “Fine, but still spinach is tasty for me”, in which case she both retains her point as applied to her standards of taste and withdraws her point as applied to other people’s taste preferences.

This explanation predicts why “That is false” is acceptable as a response in Type I situations, even though it is not acceptable in Type II situations. If a person encounters a speaker’s utterance of “Spinach is tasty”, the person assumes that, apart from applying to the speaker’s taste preferences, what the utterance says is also expected to apply to the person’s standards of taste. And this is what the person intends to reject – by uttering “That is not true”, he says that it is not the case that spinach is tasty according to his standards of taste. In saying so, he simply rejects the general validity of the speaker’s utterance. It might be observed that if, after saying “That is false”, the person continues with saying “Spinach is not tasty”, he has to be understood as saying that spinach is not tasty *for him* (or some other selected person or persons), provided the person is rational. It means that his utterance of “Spinach is not tasty” does not aspire at having such a general applicability as the original speaker’s utterance of “Spinach is tasty”. This is because the person already knows, on the basis of the speaker’s utterance, that the speaker finds spinach tasty and thus that she would not be willing to adopt the contrary view (at least not without further evidence or deliberation).

5. A DERIVATION OF NON-DOXASTIC DISAGREEMENT

Now turn to the other question raised in the very end of Section 3. If the disagreement contained in Type I situation is non-doxastic, how it can be derived from the utterances produced by the speakers involved in such situations? I have dealt with this issue rather extensively elsewhere; I thus merely summarize the main results here.¹²

First of all, there is a very close connection between the proposition *that spinach is tasty for A* and the proposition *that A likes the taste of spinach*. Whenever the former proposition is true, the latter proposition must be true as well. This is

¹² For further details, see Zouhar (2018).

because the property of *being tasty for A* and the property of *having the taste that is liked by A* are closely connected in the sense that whichever object instantiates the former property it has to instantiate the latter property as well.¹³ In other words, it is impossible for an object to instantiate the property of *being tasty for A* without instantiating the property of *having the taste that is liked by A*; and, based on this, it is impossible for the proposition *that spinach is tasty for A* to be true without it being that case that the proposition *that A likes the taste of spinach* also is true. In other words, the former proposition implies the latter proposition merely on the basis of there being a necessary and conceptual relation of entailment between them.

Furthermore, if *A*'s sincere utterance of a suitable sentence (such as "I like the taste of spinach") expresses the proposition *that A likes the taste of spinach*, *A* makes clear that she bears a non-doxastic attitude toward spinach, namely the attitude of liking its taste. Now, in a Type I situation, *A* is supposed to utter "Spinach is tasty", and this utterance is claimed to express the proposition *that spinach is tasty for A*. Based on the fact that this proposition entails the proposition *that A likes the taste of spinach* and the fact that this proposition describes *A*'s non-doxastic attitude toward spinach's taste, *A* succeeds in manifesting her non-doxastic attitude toward spinach by uttering "Spinach is tasty". This result is crucial for portraying the disagreement contained in Type I situations as non-doxastic.

The derivation of the disagreement contained in the initial Type I situation becomes pretty straightforward. Given her sincere utterance of "Spinach is tasty", *A* manifests her non-doxastic attitude toward spinach.¹⁴ Witnessing *A*'s sincere utterance, *B* recognizes what is her attitude toward spinach; in particular, *B* recognizes that *A* finds spinach tasty. This fact about *B* can be summarized by saying that he takes *A*'s utterance of "Spinach is tasty" to express the proposition *that spinach is tasty to A*. It also bears noting that *A* uttered "Spinach is tasty" that contains no explicit restriction regarding the applicability of tastiness to spinach; based on this, *A* suggests that she intends to present a view about spinach that aspires to being generally valid in the sense presented in the previous section.

Now *B* realizes that his gustatory response to spinach is not as positive as *A*'s. He wants to make this obvious by publicly declaring that his attitude toward spinach differs from *A*'s. With this aim in mind, he utters "Spinach is not tasty", expressing the proposition *that spinach is not tasty to B*. In saying so, *B* presents two things: first, that his non-doxastic attitude toward spinach's taste is incompatible with *A*'s attitude, and second, that he rejects *A*'s attempt at introducing a view about spinach that aspires to general appreciation. In sum, by presenting his non-doxastic attitude,

¹³ This relationship between the two properties can be grasped in terms of the notion of *requisite* that was carefully defined in Duží et al. (2010, pp. 361 – 367). This notion was introduced, for the first time, in Tichý (1979, p. 408).

¹⁴ Assertions that are not sincere are irrelevant and that is why insincere assertions are ignored here.

B rejects the idea that *A*'s attitude toward spinach's taste is generally adopted. In so doing, *B* presents his disagreement with *A*'s attitude toward spinach's taste. *B*'s disagreement is constituted by expressing a proposition that involves an attitude toward spinach's taste that is incompatible with *A*'s. As a result, *B* shows that he refuses to adopt the same attitude toward the taste of spinach as *A*, and therefore can be said to disagree with *A* in the non-doxastic sense.

6. CONCLUSION

The implicit driving force for the above considerations is the idea that predicates of personal taste are indexical expressions. Indexical expressions express different semantic contents relative to different contexts of utterance. For example, "I" expresses different semantic contents relative to different contexts because it refers to different agents in different contexts (depending on who is the speaker in a given context of utterance). Predicates of personal taste behave similarly – "tasty" is used to express the property of *being tasty for A* relative to one context of utterance and the property of *being tasty for B* relative to another context of utterance, for example. In general, different contexts of utterance are used to determine different standards of taste relative to which things are recognized as tasty or otherwise, and that is why the expressed properties may differ across various contexts of utterance.

This approach to predicates of personal taste may be troublesome because it seems to clash with certain obvious phenomena. In particular, people may express disagreements by uttering sentences that involve predicates of taste, and this fact seems to clash with the indexical theory of predicates of personal taste. As people do not disagree with one another provided one utters "I am hungry" and the other responds with uttering "I am not hungry", so people should not be said to disagree with one another if one asserted "Spinach is tasty", meaning to express the proposition *that spinach is tasty for A*, and the other responded with asserting "Spinach is not tasty", meaning to express the proposition *that spinach is not tasty for B*. Nevertheless, it is easy to see that when one person says "I am hungry" and another person says "I am not hungry", they can be said to be in incompatible states regarding their satiety. These states are incompatible in the sense of it being impossible for one person to be in both states at once. Thus, if one sincerely asserts "I am hungry" and another sincerely asserts "I am not hungry", they find themselves to be in the states that resemble disagreement in a very broad sense. A similar approach can be adopted with respect to utterances of sentences about taste. As we have seen, if one person asserts "Spinach is tasty" and another person responds with asserting "Spinach is not tasty", they disagree with one another in a broader sense – their disagreement is non-doxastic.

The upshot is that indexicality need not obviate the possibility of disagreement. As a result, the very fact that people may express disagreements about matters of

personal taste should not be viewed as a decisive argument against indexical theories of predicates of personal taste.

References

- BUEKENS, Filip: Faultless Disagreement, Assertions and the Affective-Expressive Dimension of Judgments of Taste. In: *Philosophia*, 2011, Vol. 39, pp. 637 – 655.
- CLAPP, Lenny: A Non-Alethic Approach to Faultless Disagreement. In: *Dialectica*, 2015, Vol. 69, pp. 517 – 550.
- DUŽI, Marie – JESPERSEN, Bjørn – MATERNA, Pavel: *Procedural Semantics for Hyperintensional Logic: Foundations and Applications of Transparent Intensional Logic*. Dordrecht: Springer 2010. 552 pp.
- EGAN, Andy: There's Something Funny about Comedy: A Case Study in Faultless Disagreement. In: *Erkenntnis*, 2014, Vol. 79, pp. 73 – 100.
- GLANZBERG, Michael: Context, Content, and Relativism. In: *Philosophical Studies*, 2007, Vol. 136, pp. 1 – 29.
- GUTZMANN, Daniel: If Expressivism Is Fun, Go for It! In: *Subjective Meaning: Alternatives to Relativism*. Eds. C. Meier and J. van Wijnberger-Huitink. Berlin: de Gruyter 2016, pp. 21 – 46.
- HUVENES, Torfinn Thomesen: Varieties of Disagreement and Predicates of Taste. In: *Australasian Journal of Philosophy*, 2012, Vol. 90, pp. 167 – 181.
- KÖLBEL, Max: *Truth without Objectivity*. London: Routledge 2002. 150 pp.
- LASERSOHN, Peter: Context Dependence, Disagreement, and Predicates of Personal Taste. In: *Linguistics and Philosophy*, 2005, Vol. 28, pp. 643 – 686.
- LÓPEZ DE SA, Dan: (2008). Presuppositions of Commonality: An Indexical Relativist Account of Disagreement. In: *Relative Truth*. Eds. M. García-Carpintero and M. Kölbel. Oxford: Oxford University Press 2008, pp. 297 – 310.
- MACFARLANE, John: *Assessment Sensitivity: Relative Truth and its Applications*. Oxford: Oxford University Press 2014. 344 pp.
- MARQUES, Teresa – GARCÍA-CARPINTERO, Manuel: Disagreement about Taste: Commonality Presuppositions and Coordination. In: *Australasian Journal of Philosophy*, 2014, Vol. 92, pp. 701 – 723.
- RICHARD, Mark: *When Truth Gives Out*. Oxford: Oxford University Press 2008. 184 pp.
- SCHAFFER, Jonathan: Perspective in Taste Predicate and Epistemic Modals. In: *Epistemic Modality*. Eds. A. Egan and B. Weatherson. Oxford: Oxford University Press 2011, pp. 179 – 226.
- SILK, Alex: *Discourse Contextualism: A Framework for Contextualist Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press 2016. 255 pp.
- STEVENSON, Charles Leslie: The Emotive Meaning of Ethical Terms. In: *Mind*, 1937, vol. 42, pp. 14 – 31.
- SUNDELL, Timothy: Disagreements about Taste. In: *Philosophical Studies*, 2011, Vol. 155, pp. 267 – 288.
- TICHÝ, Pavel: Existence and God. In: *The Journal of Philosophy*, 1979, Vol. 76, pp. 403 – 420.
- WRIGHT, Crispin: *Truth and Objectivity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1992. 262 pp.
- ZOUHAR, Marián: Conversations about Taste, Contextualism, and Non-Doxastic Attitudes. (Forthcoming in *Philosophical Papers*, 2018)

INTEGRACIONISTICKÁ SÉMIOLOGIE A TEORIE TEXTU

VÍT GVOŽDIAK

Filosofický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Praha

GVOŽDIAK, Vít: Integrationist semiology and text theory. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 39 – 49.

Abstract: The aim of this paper is (1) to briefly define the essence of integrationist semiology/linguistics (especially in Roy Harris' works – e.g. Harris 1981, 1984, 1998a) and to present a set of basic methodological beliefs that can be considered as a principal critique of traditional (so called segregationist) linguistics / semiology. Among the most important integrationist beliefs are the non-privilege of linguistic acts in human communication (the principle of contemporality), contextualism (the sign form is not independent of the sign substance) and the inseparability of rules from their application. On this basis the paper (2) outlines the basic aspects of integrationist convictions about the relationship between the sign and the text and their comparison with Rastier's (2015) interpretative semantics. In conclusion (3) the article discusses one current form of the philosophy of language (Pettersson, 2017) that is – to a certain extent – based on integrationism. Overall, the paper attempts to draw attention to the fact that integrationist theory in many cases provides an adequate critical reflection of traditional semiological/linguistic methodology, but in a closer look it shows that it cannot offer a robust theoretical alternative.

Key words: communication, methodology, philosophy of language, semantics, sign

1. ÚVOD

Cílem tohoto příspěvku je stručně vymezit podstatu integracionistické sémiologie/lingvistiky, zejména v podobách, které jí za posledních čtyřicet let vtiskl její hlavní propagátor, Roy Harris; v základních rysech popsat integracionistickou argumentaci namířenou proti tradičním přesvědčením o povaze (jazykového) znaku a v závěru poukázat na (jednu) aktuální podobu (Pettersson, 2017) filozoficky pojaté teorie textu, která z integracionismu do určité míry vychází. Integracionismus není, nikdy nebyl a pravděpodobně nikdy nebude majoritně akceptovanou teorií, v lingvistice ani v sémiotice. Mezi hlavní důvody tohoto stavu lze zařadit relativní uzavřenost integracionismu, a to jak v podobě institucionální (integracionistické hnutí je organizováno v International Association for the Integrational Study of Language and Communication (IAISCL), kterou Roy Harris založil v roce 1998, a také ve dvou odborných periodikách, *Language & Communication* a *Language Sciences*), tak – řekněme – argumentační (srov. Lund, 2012). Integracionistická praxe totiž velmi často spočívá v příkře odmítavém gestu, které nevěnuje žádnou detailní pozornost specifikům toho, co je odmítáno, a také v přesvědčení, že mnoho témat, které

stoupenci integracionismu považují za zvláštní právě pro svou vlastní teorii, ve skutečnosti nepředstavuje žádné plošně přehlížené a neřešené problémy, nýbrž různé selektované oblasti, které slouží pouze jako maňáskoví nepřátelé, kteří mají sugerovat teoretickou náležitost integracionismu. Z těchto důvodů lze tvrdit, že integracionismus je z velké části negativní; je charakteristický svou kritikou velkých teoretických koncepcí, jejichž podstatou je tzv. segregace. Segregační jsou takové snahy, které se pokoušejí vymezit a izolovat předmět svého zájmu (především jazyk, jazykový systém, jazykovou kompetenci) z celku komunikačního chování a sociálních interakcí. Proponenti segregační lingvistiky a sémiologie, mezi něž integracionisté řadí Ferdinanda de Saussura, Leonarda Bloomfielda a Noama Chomského (srov. Toolan, 1997, s. 83), s představou jasných hranic svého předmětu zájmu deformují, tvrdí integracionismus, podstatu řeči a v důsledku toho také představy o jejích vztazích ke světu a mysli. Integracionismus sice věnuje nebývale velký prostor kritice všech podob segregačního myšlení o jazyce a komunikaci, zároveň ale sám není nic než hyperobecnou sémiotikou, která považuje za teoreticky neadekvátní právě ten druh analytičnosti, který tvoří jádro úspěchu moderní lingvistiky, aniž by však nabízel alternativu stejné metodologické a teoretické mocnosti. Z tohoto důvodu mohou integracionistické úvahy vzbuzovat dojem, že jejich smyslem není nabídnout nějaký druh filozofie jazyka, nýbrž spíše zvláštní „filozofii lingvistiky“ (Taylor, 1997). Možná právě proto také proponenti integracionismu zdůrazňují, že jejich teorie nemá žádného zřetelného předchůdce, byť právě dějinám lingvistiky věnují velkou pozornost (viz např. Harris – Taylor, 1997). Obecněji se hlásí k ryleovsko-austriňské filozofii jazyka, firthovské lingvistiky a antropologii Bronislava Malinowského (Pablé – Hutton, 2015, s. 14), zdůrazňují veškeré snahy související s aktivní a kreativní povahou jazyka a komunikace a naopak odmítají veškeré pokusy uzavřít komunikační chování do statického systému podkladových pravidel.

2. INTEGRACIONISTICKÁ SÉMIOLOGIE

Úhlavním nepřítelem integracionismu je jazykový mýtus, *The Language Myth* (Harris, 1981; srov. Joseph, 1997). Jeho komponenty tvoří na jedné straně telementace (srov. Toolan, 1997), tedy přesvědčení, že slova jsou nástrojem přenosu obsahů mezi myslí; na straně druhé představa fixovaného (jazykového) kódu, který telementaci umožňuje (srov. Love, 1985). Pokud by lidskou komunikaci skutečně podkládal takový jazykově–mytický mechanismus, tvrdí Harris, sama komunikace a její popis by byly zcela nekomplikované, protože by bylo možné identifikovat jednoznačné a nerozporné místo, které by zajišťovalo komunikační smysluplnost a dokonce i logiku a racionalitu. Podle integracionistů je ale taková představa přinejlepším neadekvátní hypotézou. Pozitivní program integracionismu je – nepřekvapivě – vymezen konceptem integrace. Integrace spočívá v průběžném propojování (integrování) zkušeností účastníků s aktuální komunikační situací. Pravděpodobně nejdůleži-

tější integracionistická teze spočívá v odmítnutí představy, že by existoval nějaký jednoznačný princip, který by v komunikačních situacích takové integrace či úspěšnost a srozumitelnost zakládal. Pro integracionisty neexistuje žádný jednoznačný, předem daný garant úspěšnosti (ve smyslu *langue* či jinak restriktivně daného jazykového systému); dokonce ani jazykové akty v užším slova smyslu nepovažují integracionisté za žádnou privilegovanou složkou komunikace. Tuto skutečnost Harris (1998a, s. 81 – 82) nazývá principem kontemporality (*principle of contemporality*), podle něhož platí, že jazykové akty jsou v konkrétní situaci rovnocenné s akty ne-jazykovými. Jazykové výpovědi nejsou dle principu kontemporality v žádném ohledu nadřazené neverbální komunikaci, gestům, výrazům tváře, ale také mnoha dalším okolnostním aspektům konkrétní komunikace; jazykové výpovědi nejsou zárukou úspěšného transferu významů. Za obecné shrnutí integracionistických přesvědčení lze považovat následující dvojici tvrzení (Harris, 1984, s. 285):

- (1) Konstituce znaku není nezávislá ani na situaci, v níž se znak vyskytuje, ani na materiální manifestaci znaku v této situaci.
- (2) Hodnota znaku je funkcí integrační dovednosti (proficiency), kterou její identifikace a interpretace předpokládají.

Veškeré integracionistické snahy lze považovat za rozšíření či prohloubení těchto přesvědčení; jsou kritikou názoru, že znakové substance nemají vliv na znakovou formu a že jejich spojení jsou pouze náhodná či arbitrární (srov. např. Benveniste, 1971). S odmítnutím arbitrární povahy (jazykového) znaku na jedné straně souvisí kritika a odmítání dichotomie kontext – jazykový systém či doslovný – kontextový význam, na straně druhé ale také – na první pohled paradoxní – integracionistická teze o (radikální) nedeterminovanosti (jazykového) znaku. Odmítnou determinovaností integracionisté rozumí přesvědčení klasické (segregační) lingvistiky, že jazyková struktura je trojitě omezována (Harris, 1990). Segregacionisté se podle Harrise totiž domnívají, že (1) pro každý jazyk lze vymezit ucelený soubor bezvýjimečných pravidel, jimiž se jazyk řídí; (2) v jádru každého jazyka se nachází sada neporušitelných gramatických pravidel; (3) gramatika je vymezením souboru možností, mezi nimiž uživatelé vyberou určitý výraz spíše než jiný. Integracionismus považuje tato přesvědčení za nehodná jakékoli analytické pozornosti, neboť gramatika není řízena (determinována) žádnými takovými pravidly. Konkrétnější představu o povaze (neadekvátního) teoretického postoje, který je založen na pravidlech, si lze podle Harrise (1998b) udělat například na základě diskuze o povaze rozdílu mezi jazykovou a komunikační kompetencí. Pokusit se zřetelně oddělit tyto kompetence (přínejmenším ve smyslu výkladu Hymes, 1967, s. 639 – 640) podle Harrise znamená přijmout a parazitovat na dichotomii kompetence a performance či obecněji systém a jeho užití. Základní Harrisova námitka spočívá v tom, že takové pojetí by znamenalo postulovat dvojí sadu pravidel, na jedné straně jazykových a na straně druhé komunikačních. Podle Harrise pak ale není zřejmé, jakým způsobem mezi tě-

mito sadami pravidel prakticky rozlišovat vzhledem ke skutečnosti, že za kompetentního lze považovat takového mluvčího, který je schopen identifikovat náležitou situaci (či obecně náležitý kontext) pro produkci a interpretaci (jazykových) výrazů. V takovém případě se dostáváme do situace, kdy se postulát zvláštní sady komunikačních pravidel zdá nesmyslný, neboť právě taková pravidla jsou nebo by měla být identická s pravidly jazykového systému. Na první pohled adekvátnějším návrhem je podle Harrise teorie mluvních aktů (má na mysli zejm. Searle, 1971), jež nespecifikuje žádné konkrétní slovo, které by v konkrétní situaci sloužilo k tomu, aby pomocí něho mluvčí vykonal například slib. Specifikuje pouze podmínky, které musejí být splněny, aby byl akt slibu vykonán, a to nikoli s ohledem na konkrétní výrazy, nýbrž s ohledem na intence. Harris shrnuje, že podstata teorie mluvních aktů spočívá v přesvědčení, že komunikační chování je (logicky) závislé na existenci (tzv. konstitutivních) pravidel. Zároveň se ale zdráhá připustit, že by existoval nějaký logický systém mluvních aktů, který by byl univerzální a kulturně nespecifický. Představa chování, které je konstituováno (a zároveň regulováno) pravidly, je podle Harrise nenáležitá, neboť žádná sada takových pravidel (ať už se týkají jazyka nebo intencí) nemůže bezvýjimečně definovat komunikační kompetenci. Pro Harrise (1998b, s. 30) jsou koncepty jazykové a komunikační kompetence vzájemně nesouměřitelné; jednoduchý rozdíl mezi nimi spočívá již v tom, že z hlediska jazykové kompetence či jazykového systému v užším slova smyslu jsou (případně) chyby mluvčího kompetentním příjemcem opravovány, zatímco z hlediska konkrétních komunikačních aktů spíše tolerovány či přehlíženy. Z Harrisova hlediska obsahuje každé pojetí komunikační kompetence založené na protikladu mezi předchůdným systémem a jeho realizací jakožto konkrétní komunikační událostí explanační regres, v němž se smysl komunikační kompetence zcela vytrácí. Vposledku je existence jakéhokoli předchůdného abstraktního systému pravidel, který by byl vzhledem k jejich užití neutrální, Harrisovi podezřelá. Namísto, aby se pokusil navrhnout vlastní soubor pravidel komunikace a rozumění, rozhodne se popřít každou představu systému pravidel bez-kontextově záručující smysluplnost a úspěšnost konkrétních komunikačních kontextů. Jednoduše řečeno, pro integracionismus neexistuje žádná jednosměrná determinovanost. Z této pozice integracionisté vyvozují, že (nesprávná) představa determinovanosti (jazykové) struktury pravidly je pouze důsledkem nesprávné představy o determinovanosti (jazykového) znaku. Ve skutečnosti, tvrdí integracionisté, slouží nedeterminovaný znak svému účelu lépe než znak determinovaný, a to především z toho důvodu, že determinovanost by znamenala komunikační a situační neflexibilitu. Znak by proto podle Harrise neměl být chápán jako invariant, který se beze změny projevuje nebo užívá napříč komunikačními událostmi (Harris, 1990), ale spíše jako aktuální rozhraní, které v konkrétní situaci integruje evidenci a chování. V podobném duchu integracionismus odmítá jednoznačné rozlišení mezi znakovým typem a projevem. Z hlediska integracionistické teorie znaku je nesprávné prioritizovat znak před jeho užitím, stejně jako typ před jeho projevem. Komunikace a komu-

nikační chování nespočívá v jednoduché volbě prostředku z předem určeného systému znaků. Podle Harrise je podstatou (jazykového) znaku situační relevance (její povahu se ale nepokouší nijak konkrétněji rozpracovat, např. ve smyslu Sperber – Wilson, 1995) a nikoli přináležitost k nějaké předchůdné, abstraktní typologii (Harris, 1984, s. 285). Dalo by se tvrdit, že integracionismus je v tomto ohledu (srov. např. Recanati, 2005) radikálně kontextualistický; představa, že „význam věty dodává kontextově neutrální základ, k němuž je další informace dodána znalostí kontextu“ (Harris, 1998b, s. 35), musí být podle integracionistů odmítnuta. Bez situační modulace nejen že nelze vyjádřit žádnou výpověď, ale situační vliv má svou působnost v celé rozlehlé doméně znaků, nejen těch propozičních. Z tohoto důvodu podle Harrise nemá úspěšnost komunikace v konkrétní situaci žádný zřetelný protipól v představě gramaticky správné věty, která je generována na základě pravidel. Integracionisté se ale nepokoušejí nahradit kritizované teorie vlastním alternativním výkladem založeným na představě neutrálního systému, nějakého jiného univerzálního kódu či kódu–podobné entitě. Jejich argumentace, a to je pro integracionismus velmi typické, je často založena jednoduše na hledání působivých metafor a analogií. Když Harris (1998b, s. 39) mluví o povaze pravidel, tvrdí například, že pravidla fotbalu sice definují, co je gól, jejich mechanickou aplikací nelze ale gól vstřelit. Když Harris (1987, s. 141) vymezuje segregaci, tvrdí, že její stoupenci definují jazyk podobně neadekvátně, jako kdybychom chtěli definovat tenis pouze na základě těch okamžiků, kdy se páčka dotkne míčku. Takových přirovnání a analogií bychom v integracionistických výkladech našli obrovské množství; podobným způsobem se uplatňují také v kritických výkladech o fenoménu psaní (Harris, 2000), kognici (Harris, 2004) či vztahu psaní a racionality (Harris, 2009; česky Harris, 2016). Tento výkladový princip má být nejen čtenářsky přesvědčivý, ale zároveň slouží jiným, fundamentálnějšími účelům. Ospravedlňování kritiky na základě hledání (a nacházení) přirovnání a analogií má svůj důvod především v nutnosti předložit relativně stabilní alternativu ve chvíli, kdy integracionismus popře existenci univerzálního systému pravidel. V tento moment nemá vlastně jinou možnost než odkázat k analogické situaci, k nějaké předchozí zkušenosti nebo podobné zkušenosti ve zcela jiném kontextu. Zdá se, že právě tímto způsobem se harrisovský integracionismus pokouší být ukotvený, ale zároveň nepřipustit odkaz k žádné entitě, jež by systematicky a invariantně existovala mimo konkrétní situace. Zjevně otevřenou otázkou pochopitelně zůstává, jaký princip řídí identifikaci a náležitost takových analogií. Harris by takovou otázku pravděpodobně ponechal bez odpovědi s odkazem na skutečnost, že vše je prostě řízeno kontextovým vytvářením znaků (srov. Harris, 2016, s. 235 – 240).

3. OD ZNAKU K TEXTU

Nerozlučnost určitého chápání znaku (srov. Harris, 1998c) s určitou představou neutrálního systému pravidel vedla Harrise jednak k radikální reformulaci konceptu

znaku jako takového, jednak k přesunu zájmu od mikroskopických typových jednotek (znaků či menších jednotek) a jejich systematického řádu směrem k vyšším, spíše komunikačním jednotkám (srov. Eco, 1984, s. 21 – 22), textům. Text totiž představuje problém, který podle Harrise (segregační) lingvistika přehlíží. Hlavním důvodem je skutečnost, že jakýkoli zájem o útvary vyšší než věta je zablokovan segregačními představami, které se v procesu identifikace textu a vymezení textuality pokoušejí oddělit z úvah o textu textový objekt/artefakt (materiální substanci textu) a považují ho za nahodilý. Integracionistický přístup ke zkoumání textu je – přesně naopak – založen na přesvědčení o komplementární kontextualizaci textu a artefaktu. Komplementární kontextualizací má Harris (1984, s. 285) na mysli skutečnost, že vztah mezi textem v užším slova smyslu a textovou materializací – podobně jako v případě principu kontemporality – nemá předem daný směr kontextualizace a ani předem vytyčený privilegovaný pól této dichotomie. Text je pro Harrise spojením „dvou odlišných, ale specificky lidských výdobytků: jazyka a vytváření nástrojů“ (Harris, 1984, s. 275). Charakteristickým rysem integracionistických úvah o textu je zaměření na psaný text a psaní vůbec, jejich mediální povahu (velmi) kriticky hodnotí (zejm. Harris, 2009/2016), jen zřídka se ale ve svých výkladech zabývají (uměleckou) literaturou a věnují se spíše příkladům „textů“ z oblasti supermarketů, křižovatek, architektury, nikdy však z Joyce. Zdá se, že podobně jako v předchozích případech i v této oblasti jde Harrisovi především o způsob jak (znovu) odmítnout představu jazykového systému či jazykové kompetence jakožto vyčerpávajících předpokladů komunikační, v tomto případě konkrétněji textové úspěšnosti. Namísto hledání neutrální sady pravidel navrhuje Harris (1984, s. 286) založit integracionistickou teorii textu na klasifikaci textových objektů z hlediska (komunikačních) situací, v nichž se nejčastěji vyskytují, resp. v nichž jako texty fungují. Z tohoto hlediska se zdá, že integracionismus sdílí některá svá klíčová přesvědčení s rastierovskou interpretační sémantikou (viz např. Rastier, 2015; kritický výklad v češtině zejm. Koblížek, 2015). Ta totiž – podobně jako integracionismus – odmítá přijmout ideu znaku jakožto systémového invariantu prostě realizovaného v textu nebo jako text. Interpretační sémantika nahrazuje koncept znaku konceptem „pasáže“, základní textovou jednotkou, která není chápána jako typ daný přechůdným systémem langue, vymezuje se vždy teprve v konkrétních textech. Podobně jako integracionismus je i Rastierova koncepce charakteristická odklonem od představy nějakého jednotného a univerzální kódu. Na rozdíl od integracionismu ale radikálně neodmítá představu každého systému pravidel, nýbrž liberalizuje langue ve prospěch mnohosti diskurzivních/žánrových norem. Na jednu stranu se tak shoduje s Harrisovou celoživotní snahou vyvázat text a jeho význam z jednoznačné determinace univerzálními systémovými pravidly jazyka a ze surogačního a strukturálního chápání znaku (Harris, 1998c, s. 114 – 119) – interpretační sémantika považuje text za autonomní objekt, jehož význam se neustavuje odkazem ke stavům světa, ani k mentálním entitám. Na stranu druhou ale interpretační sémantika vlastně jen relativizuje a diferencuje jed-

notný univerzální systém do škály dikruzivních/žánrových norem a text považuje za imanentní strukturu, pro níž lze navrhnout konkrétní, pařížským strukturalismem inspirovaný, metodologický aparát. Vposledku oba směry směřují k představě teorie textu jako velmi obecné teorie komunikace založené na typologii komunikačních situací, které jsou obligatorním determinantem textově koherentního významu či smyslu. Je nutné přiznat, že v případě interpretační sémantiky představuje typologie situací spíše ideový doplněk vlastního analytického instrumentária vycházejícího z Greimasovy sémiologie a v případě integracionismu explicitně nejde vůbec o žádnou analytickou alternativou, nýbrž jen určitá prolegomena filozofie textu. Otázkou však zůstává, zda – v obou případech fakticky nerealizovaný (konkrétnější návrh typologie situací v oblasti teatrologie viz Osolsobě, 1992) – ideál neskončí nutně vždy jen rozvrhem velmi obecných rámců způsobů značení, které nejenže nemohou fungovat jako konkrétní procedura či návod pro analýzu textů, ale zároveň není zcela zřejmé, zda by – pokud by byly nějak rozpracovány – nebyly jen jinou verzí kritizovaného systému pravidel fixující textové zkušenosti.

4. PETERSSONOVA CLUSTEROVÁ TEORIE TEXTU

Pozitivnější a konkrétnější teorii textu, která nevyvrstává přímo a jednoznačně z integracionistického způsobu uvažování, je jím ale do určité míry inspirována, je ta, kterou v knize *The Idea of a Text and the Nature of Textual Meaning* předkládá Anders Pettersson (2017). Jeho ambicí není nabídnout homogenní terminologicko-konceptuální návod k analýze textů jakožto autonomních strojů (rastierovský model), nechce se ale uchýlit ani k obecně komunikačnímu výkladu situací (harrisovský model). Je spíše příspěvkem k určité filozofii jazyka (či textu), která s integracionistickou sémiologií sdílí především obecnost a snahu vyhnout se redukci na mikroskopii (jazykových) jednotek. V první řadě je Petterssonova teorie založena na kritice pojetí textu jakožto jednotného, unitárního objektu (Pettersson ho nazývá „ordinary-conception text“). S představou jednotného textu totiž podle Petterssona souvisí předpoklad, že je možné navrhnout jednoznačnou teorii textového významu, a proto také identifikovat jednoznačný význam textu. Proti těmto domněnkám staví Pettersson pojetí textu jako svého druhu cluster (z tohoto důvodu také Pettersson svou teorii nazývá clusterová teorie textu), který se skládá ze tří objektů či prvků, jež tím či oním způsobem k textualitě přispívají. Těmito prvky jsou (1) fyzický exemplář (či fyzické exempláře), (2) komplex znaků (sekvence slov a vět) a (3) textový význam. Fyzický exemplář či materiální existenci textu Pettersson sice vyčleňuje jako samostatný textotvorný prvek, na rozdíl od integracionistů mu ale nepřikládá natolik závažnou úlohu. Textové značky (marks), které konstituují exemplář textu, jsou fyzické – do značné míry objektivní – danosti, jejich součástí jsou také všemožné další komunikační projevy, které mohou mít buď suprasegmentální povahu (tón hlasu, melodie), nebo je lze považovat za mimojazykové, průvodní jevy produkce

výpovědi (například gesta). Nejrůznějším způsobem pojímané textové kopie – včetně předčítání zapsaného textu nebo zapsání mluveného textu – jsou fyzickými exempláři a s textem mohou různými způsoby souviset; nejsou s ním ale totožné. Pravděpodobně nejdůležitější Petterssonovou distinkcí je striktní odlišování značek (marks) od znaků (signs) a významů. Značky jsou pro Petterssona fyzické stopy, které sice zastupují hlásky/fonémy, znaky a případně složené znaky, tato korelace ale není pro Petterssona obligatorní, nýbrž pouze potenciální. Považovat značky za součást znaků by totiž znamenalo zastávat přesvědčení, že texty jsou nadány významem ještě před aktem interpretace. Z tohoto důvodu odmítá Pettersson značkám přiznat jakoukoli duální existenci a v průběhu svého výkladu opakovaně zdůrazňuje, že značky jsou pouze fyzické, unitární entity a je nesprávné označovat je jako „slova“ a „věty“. Z pohledu konceptu znaku je clusterová teorie textu charakteristická tím, že značky (marks) nechápe jako (sou)část znaku v užším slova smyslu. Znaky (slova) jsou pro Petterssona tzv. kryptomentální entity, ne-standardní abstraktní entity, pro které neplatí časoprostorová neutralita. Znaky jsou v tomto smyslu „produkty generalizací a idealizací zahrnující fyzické stavy událostí a mentálních skutečností“ (Pettersson, 2017, s. 38). To – jednoduše řečeno – znamená, že bychom je neměli považovat za abstraktní objekty v paradigmatickém smyslu, tedy že bychom jim neměli přisuzovat právě ten typ ontologie, kterou kritizuje integracionismus. Nepřekvapí proto, že Pettersson (2017, s. 43) odmítá odpovídat na otázku o povaze znaku. Sám se totiž nepovažuje za konceptuálního objektivistu, pro něhož jsou úvahy o povaze modelu znaku klíčové. Zároveň nechce svou teorii zatížit zbytečně normativními závazky. Tento postoj na jednu stranu sice znamená, že clusterová teorie textu je ve své podstatě pokusem předložit pevnou, relativně neutrální bázi úvahám o textu a textuálnosti, na stranu druhou ale není zcela jisté, jestli se Pettersson odpoví na otázku povahy znaku skutečně vyhýbá. Petterssonova představa vztahu mezi značkou, fyzickou daností a znakem (slovem/větou) je přinejmenším nestandardní nikoli snad jen proto, že samo tvrzení, že „fyzický exemplář reprezentuje znak“, je v protikladu k dlouhé tradici přesvědčení, že právě sám znak „něco reprezentuje či zastupuje“ skrze své instance, projevy či tokeny, ale především proto, že Pettersson nechává zcela bez povšimnutí otázku, jakým způsobem a na základě jakého mechanismu je vztah mezi značkou a znakem ustavován. Svě čtenáře Pettersson vybaví pouze velmi vágním konceptem interpretace. Jako kdyby značky byly objektivní danosti, které jsou dány přirozeně. Rozpoznat značku a také vytvářet její kopie by z Petterssonova hlediska muselo být buď nerozporně přirozené, nebo by to musel být absolutní zázrak. Jedinou pozicí, kterou Pettersson může zastávat, je odmítnout koncept znaku vůbec nebo ho prostě přehlížet. Pettersson volí druhou možnost. Pokud jde o význam textu, vyhrazuje se Pettersson především proti konvencionalistické představě, že produkovat text znamená nejen produkovat fyzický exemplář, ale také jeho abstraktní (významový) typ. Pro Petterssona (2017, s. 47 an) je konvencionalistický přístup neadekvátní především ze tří důvodů. Za

prvé, neexistuje žádný relevantní, veřejný a úplný seznam konvencí (pravidel v harrisovském smyslu), který by mohl sloužit jako návod k interpretaci či „odhalení“ významu textu. Za druhé, pokud by přece jen takový seznam existoval, bylo by zároveň nutné předložit návod, jakým způsobem ho v konkrétních komunikačních/textových událostech uplatňovat. Oba tyto důvody odpovídají harrisovské kritice rozlišování mezi pravidly jazyka a pravidly komunikace. Za třetí, představa textového významu, který by byl založen na konvencích, zcela přehlíží konkrétní situace a kontext komunikačního aktu, bez jejichž znalosti nelze podle Petterssona o interpretaci rozhodnout; také z tohoto hlediska se Petterssonova teorie přiklání k integracionismu. Textový význam není pro Petterssona lokalizován ve znakovém systému, ani v konkrétním uspořádání daného textu (jako by tomu bylo pro Rastiera). Textový význam je vlastně mentální fenomén, který se v souladu s jednou linií filozofie jazyka skládá na jedné straně z „textového významu mluvčího“ a „textového významu příjemce“ a který je odmítnutím představy objektivního a neosobního textového významu. Textový význam mluvčího je konglomerátem (1) reprezentací (pro Petterssona je reprezentace jednoduše obraz stavu věci), (2) postojů mluvčího, které chce vyjádřit, a (3) cílů mluvčího (Pettersson, 2017, s. 50). Textový význam adresáta pak spočívá v (1) adresátově pochopení významu mluvčího spolu (2) s širším chápáním výpovědi odesílatele (Pettersson, 2017, s. 53). Obě tyto pozice podle Petterssona textový význam konstruují, nejsou žádnou přímočarou procedurou identifikace významu předem existujícího. Právě tento typ konstruktivismu představuje nejsilnější spojnici mezi clusterovou teorií textu a harrisovským integracionismem. Z hlediska obou teorií neexistuje v průběhu interpretace žádná vyšší, neutrální a nerozporná instance, k níž by bylo možné se obrátit a která by dávala jasnou odpověď na otázku, co daný text neutrálně znamená bez ohledu na situaci/kontext, tj. bez ohledu na konkrétní aspekty mluvčího a adresáta. Textově komunikačním aktem se pak z Petterssonova pohledu rozumí jednoduše taková situace, kdy adresát odhalí intence mluvčího a nějakým způsobem reaguje na textový obsah (Pettersson, 2017, s. 52). Úspěšné textové komunikace se podle Petterssona může dosahovat v podobě konsenzu mezi mluvčím a adresátem, aniž by bylo nutné předpokládat nebo postulovat jakýkoli abstraktní objekt či systém předem daných, abstraktních pravidel. V Petterssonově teorii lze nicméně najít jeden aspekt, který se v určitém smyslu pokouší suplovat či nahradit koncept neutrálního, nad-textového systému a zároveň ho lze považovat za metodologicky adekvátnější než harrisovské řešení pomocí zdánlivě samozřejmých analogií. V protikladu k základním složkám významu, které jsou textově konstruktivní a zároveň mentální entity, Pettersson vymezuje tzv. textový význam komentátora (pohled třetí strany), který je ne-mentální, ale abstraktní a veřejně dostupnou entitou (Pettersson, 2017, s. 54). Právě ten – pokud vůbec něco – představuje empiricky dostupné místo, kde se prakticky a historicky utvářejí, implicitně či explicitně, diskurzivní normy a lze ho považovat za určitou náhradu systémových teorií.

5. ZÁVĚR

Integracionismus se může zdát spíše rétorickým, než vědeckým podnikem, je přinejlepším pokusem o jakousi sémioticky zaměřenou hermeneutiku. Harrisovy integracionistické názory – alespoň podle jednoho z recenzentů (Cicourel, 1983) knihy *The Language Myth* – nejsou nové a budou pravděpodobně považovány za nezajímavé z pohledu formální lingvistiky. Integracionismus je „provokativní a stimulující“, ale zároveň „velmi vágní“ (Dummett, 1982), protože „není [...] možné zjistit, co skutečně integracionismus zastává“ (Lund, 2012, s. 33). Přesvědčení, že „Harris bude čten dlouho poté, co takzvaní ‚velikáni‘ moderní lingvistiky budou zapomenuti“ (Hutton, 2016, s. 84), je přinejmenším sporné. Se svými nevybíravě kritickými gesty je integracionismus považován za výstřední podnik, častěji však přehlížen. Kritická úloha, kterou integracionismus plní vrchovatě, je ale zároveň její pozitivní stránkou. Právě v tomto ohledu je totiž zcela kongruentní s představou sémiotiky nikoli jako vědy, která sama předkládá interpretace znaků, nýbrž zkoumá, jakým způsobem jsou ustavovány, fungují a případně se rozpadají samy tyto interpretace, je vědou interpretující interpretace (Eco, 2002, s. 425). Integracionismus i Petterssonova clusterová teorie textu, domnívám se, jsou nejsilnější v těch případech, kdy zaměřují svou kritickou pozornost na různé teorie textu a významu a jejich předpoklady; jejich primární funkci je funkce metodologicky kritická. Pokud se však začnou zabývat předměty těchto teorií, konkrétními texty a znaky, do určité míry selhávají, neboť nemohou nabídnout nic než mnohokrát opakované floskule.

Bibliografie

- BENEVENISTE, Émile: The Nature of Linguistic Sign. In: Problems in General Linguistics. Coral Gables: University of Miami Press 1971, s. 43 – 48.
- CICOUREL, Aaron V.: Roy Harris, *The Language Myth* [review]. In: *Language in Society*, 1983, roč. 12, č. 3, s. 356 – 358.
- DUMMETT, Michael: Linguistics demythologised. In: *London Review of Books*, 1982, roč. 4, č. 15, s. 9 – 11.
- ECO, Umberto: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Basingstoke – London: Macmillan 1984.
- ECO, Umberto: Znaky, ryby a knoflíky. Poznámky k sémiotice, filozofii a humanitním vědám. In: *O zrcadlech a jiné eseje*. Praha: Mladá fronta 2002, s. 392 – 433.
- HARRIS, Roy: *The Language Myth*. New York: St. Martin's Press 1981.
- HARRIS, Roy: The Semiology of Textualization. In: *Language Sciences*, 1984, roč. 6, č. 2, s. 271 – 286.
- HARRIS, Roy: Language as Social Interaction: Integrationalism Versus Segregationalism. In: *Language Sciences*, 1987, roč. 9, č. 2, s. 131 – 143.
- HARRIS, Roy: The Integrationist Critique of Orthodox Linguistics. In: *The Sixteenth LACUS Forum 1989*. Ed: M. P. Jordan. Lake Bluff: Linguistic Association of Canada and the United States 1990, s. 63 – 77.

- HARRIS, Roy: *Introduction to Integrational Linguistics*. Oxford: Pergamon Press 1998a.
- HARRIS, Roy: *Making Sense of Communicative Competence*. In: *Integrational Linguistics: A First Reader*. Eds: Harris – G. Wolf. Oxford: Elsevier 1998b, s. 27 – 45.
- HARRIS, Roy: *Three Models of Signification*. In: *Integrational Linguistics: A First Reader*. Eds: Harris – G. Wolf. Oxford: Elsevier 1998c, s. 113 – 125.
- HARRIS, Roy: *Rethinking Writing*. London – New York: Continuum 2000.
- HARRIS, Roy: *Integrationism, Language, Mind and World*. In: *Language Sciences*, 2004, roč. 26, s. 727 – 739.
- HARRIS, Roy: *Rationality and the Literate Mind*. New York: Routledge 2009.
- HARRIS, Roy: *Racionalita a gramotná mysl*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2016.
- HARRIS, Roy – TAYLOR, Talbot J.: *Landmarks in linguistic thought I. The Western tradition from Socrates to Saussure*. London – New York: Routledge 1997.
- HUTTON, Christopher: *The Impossible Dream? Reflections on the Intellectual Journey of Roy Harris (1931–2015)*. In: *Language & History*, 2016, roč. 59, č. 1, s. 79 – 84.
- HYMES, Dell: *Why Linguistics Needs the Sociologist*. In: *Social Research*, 1967, roč. 34, č. 4, s. 632 – 647.
- JOSEPH, John E.: *The “Language Myth” Myth: Roy Harris’s Red Herrings*. In: *Linguistics Inside Out: Roy Harris and His Critics*. Eds: G. Wolf – N. Love. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1997, s. 9 – 41.
- KOBLÍŽEK, Tomáš: *Interpretační sémantika. Úvod do textové teorie Françoise Rastiera*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2015.
- LOVE, Nigel: *The Fixed-Code Theory*. In: *Language & Communication*, 1985, roč. 5, č. 1, s. 1 – 17.
- LUND, Søren: *On Professor Roy Harris’s ‘Integrational Turn’ in Linguistics*. In: *Rask*, 2012, roč. 35, s. 3 – 42.
- OSOLSOBĚ, Ivo: *Mnoho povyku pro sémiotiku. Ne zcela úspěšný pokus o encyklopedické heslo sémiotika divadla*. Brno: Nakladatelství „G“ hudba a divadlo 1992.
- PABLÉ, Adrian – HUTTON, Christopher: *Signs, Meaning and Experience*. Boston – Berlin: Mouton de Gruyter 2015.
- PETTERSSON, Anders: *The Idea of a Text and the Nature of Textual Meaning*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2017.
- RASTIER, François: *Interpretative Semantics*. In: *The Routledge Handbook of Semantics*. Ed: M. Riemer. London – New York: Routledge 2015, s. 491 – 506.
- RECANATI, François: *Literalism and Contextualism: Some Varieties*. In: *Contextualism in Philosophy. Knowledge, Meaning, and Truth*. Eds: G. Preyer – G. PETER. Oxford: Clarendon Press 2005, s. 171 – 196.
- SEARLE, John: *What Is a Speech Act?* In: *The Philosophy of Language*. Ed: J. Searle. Oxford: Oxford University Press 1971, s. 39 – 53.
- SPERBER, Dan – WILSON, Deirdre: *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford – Cambridge: Blackwell 1995.
- TAYLOR, Talbot J.: *Roy Harris and the Philosophy of Linguistics*. In: *Language Sciences*, 1997, roč. 19, č. 1, s. 1 – 5.
- TOOLAN, Michael: *A Few Words on Telementation*. In: *Language Sciences*, 1997, roč. 19, č. 1, s. 79 – 91.

JEŽÍŠEK JAKO POJMOVÝ KONSTRUKT A KLÍČOVÉ SLOVO ČESKÉ KULTURY. KULTURNĚLINGVISTICKÁ STUDIE¹

IRENA VAŇKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

VAŇKOVÁ, Irena: Ježíšek ('Baby Jesus?') as a conceptual construct and the key word of the Czech culture. Cultural linguistic study. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 51 – 76.

Abstract: The study of the relationship between language and culture has recently found an interesting source of inspiration in the theoretical-methodological basis of cognitive linguistics and ethnolinguistics. The paper draws on this resource, especially on the findings of J. Bartmiński's Ethnolinguistic School of Lublin and the theory of culturally key words by Anna Wierzbicka, and following the previous ethnolinguistic research of Czech Christmas, it focuses on the image of the Christmas giver Ježíšek in contemporary Czech (private and public) discourse. This image has been reconstructed based on the analysis of language data and culturally significant texts dealing with the Ježíšek topic, and also based on a survey conducted among Czechs on social networks. The objective of the analysis is to contribute to the formulation of the so-called cognitive definition connected to the Ježíšek conceptualization, and to identify some of its aspects.

Keywords: cultural linguistics, ethnolinguistics, culturally key words, cognitive definition, Ježíšek, Czech language, Czech culture

*Na stěnách skotačí černé stíny
nechytneš je, nepolapíš,
je to marné, když se trápiš,
z vánočních koled jsou evergreeny
a co ty Ježíšku ještě spíš?*

*Celý svět čeká na boží znamení
a on si zatím lítá kdesi v Mléčné dráze
a dole v městě za Domem umění
jde Santa Klaus převlečený za Dědu Mráze.*

Jaromír Nohavica: *Ježíšek* (Nohavica, 2010)

Je bílý, létá po obloze a v náručí nosí dárky. Nemá nohy a je tenký, aby mohl proletět klíčovou dírkou. (Pavlík)

Vypadá jako oživlý sněhulák. (Anička)

Já nevím, nikdo ho ještě neviděl, ocasem vymazává stopy, má bodliny. (Hanička)

Vypadá jako ježeček, má krátké nožičky a dál nevím, dlouho jsem ho neviděla. (Verunka)

A jak vypadá váš Ježíšek?

(<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/nazory/1127010-a-jak-vypada-vas-jezisek>)

¹ Studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10 – Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

Ani ne tak Ježíšek jako celý koncept Vánoc přináší pohodu, kdy máme s rodinou (ještě nemám svoji vlastní) zažité rituály: vstaneme, sníme si vánočku, k obědu si dáme králíka „na černo“ (recept po babičce), poté jedeme na hřbitov se pomodlit za prarodiče a nakonec štědrovečerní večeře. A po ní Tři oříšky pro Popelku a Pelišky. Pokud mi každý rok přinese Ježíšek pohodu, klid a smích s mými blíznými, jsou to pro mě ty pravé Vánoce... Až budu mít děti, určitě tento koncept budu chtít udržet. A klid a pohodu nejenom o Vánocích.

Žena, 25, okres Benešov (vlastní výzkum)

0. ÚVODEM: NA POČÁTKU TÁZÁNÍ PO ČESKÉM JEŽÍŠKOVÍ

Začneme (možná poněkud zvláště) praktickou otázkou: Nakolik je vhodné překládat do angličtiny jméno českého vánočního dárce Ježíška jako *Baby Jesus*? Tato otázka má totiž širší teoretický dosah a podstatně souvisí s celým naším kulturnělingvistickým tázáním, tedy: Kdo je Ježíšek jakožto symbol českých Vánoc, resp. jaký pojmový konstrukt je s výrazem *Ježíšek* spojen?² Odtud se generují i otázky další: po české specifičnosti této zvláštní fiktivní postavy, po vzniku a proměnách pojmu (resp. narativně budovaného pojmového konstrukt) s ní spjatého, a samozřejmě po jazykových souvislostech tohoto kulturního fenoménu. Bezproblémové nalezení jednoslovného ekvivalentu v jiném jazyce (*Ježíšek = Baby Jesus*) se nám ve světle takového přemýšlení ukáže pravděpodobně jako věc nerealizovatelná.

Textu jsou předeslána tři mota. První z nich, úryvek z písně *Ježíšek* od Jaromíra Nohavici, naznačuje postmoderní mísení „vánočních“ představ a projekcí, které vede k bezradnosti a nejistotě co do platných hodnot i pevnějších kulturních rámců. V metonymické zkratce je – namísto nezvěstného Ježíška – přivedena na scénu českého města cizí, a přesto známá vánoční postava: Santa Claus, Děda Mráz? Kdo je „převlečený“ za koho, a kam se poděl Ježíšek? (Zvláště v době, kdy *celý svět čeká na boží znamení*.)

Druhé moto tvoří výpovědi dnešních českých předškolních dětí pocházející z ankety prezentované na webových stránkách České televize. Ukazují, že děti Ježíška znají, avšak na otázku po jeho vzhledu odpovídají (z hlediska starší generace) možná nečekaně. Jejich Ježíšek je stále méně často „dětátko Ježíš“; má podobu ježka, sněhuláka či zvláštní bílé postavy, a jak uvidíme dále, mívá dnes i podoby jiné, často – vlivem reklamy či popkulturních kontextů – splývající s americkým Santou či s různými filmovými hrdiny. Také náš empirický výzkum přinesl podobné výsledky, přestože respondenti byli přibližně o jednu generaci starší a u dobré poloviny z nich převládala přece jen představa Ježíška jako (božího) dítěte.

Třetím motem je odpověď dospělé respondentky na otázku, co pro ni Ježíšek znamená dnes: ukazuje se, jak se tato imaginární postava vpojuje do scénáře Štědrého dne, který je pro Čechy centrem vánočních svátků (a „nejkrásnějším z těch 365 dní v roce“, jak napsala jiná respondentka) – včetně slavnostní večeře i televizních pořadů, jež se v posledních několika desetiletích staly neodmyslitelnou součástí čes-

² V tomto ohledu navazujeme na předchozí práce o českých Vánocích (Vaňková, 2014, 2015) i o Ježíškovi (první, předchůdná, stručnější verze této studie srov. Vaňková, 2017b).

kých Vánoc (srov. Vaňková, 2014, 2015). Zároveň je tu explicitně vyjádřeno i spojení Vánoc s rodinnou pohodou, kterou nám – řečeno respondentkou snad určitou frází, ale zároveň ne neupřímně – každý rok (jako nejcennější dar) „přináší Ježíšek“. Předasláno je tu i vzájemné propojení „klíčových slov“ *domov, pohoda, Vánoce*, a ovšem i *Ježíšek* – jež vztahujeme k hodnotám, a dokonce je zde explicitně přítomno i vyjádření *ty pravé Vánoce*, poukazující k idealizačnímu stereotypu: takové a ne jiné by Vánoce „měly být“ (srov. dále).³

1. KONTEXT KULTURNÍ LINGVISTIKY A ETNOLINGVISTIKY

Širším kontextem tohoto zkoumání je přístup k jazyku označovaný jako kulturní či kognitivně-kulturní lingvistika, etnolingvistika, příp. antropologická lingvistika. Jde obecně řečeno o studium kultury, resp. kulturních pojmů ve vztahu k jejich jazykovým, textovým a diskurzivním realizacím, jejichž prostřednictvím tyto pojmy v povědomí společnosti žijí a jsou sdíleny. Náš výzkum v tomto směru sleduje kulturně specifický pojem korespondující s výrazem *Ježíšek*, resp. způsob, jak je ukotven v jazykově-kulturním povědomí Čechů – tedy rodilých mluvčích češtiny a eo ipso nositelů české kultury.

1.1 O vztahu jazyka a kultury i o povaze a způsobech jazykovědného studia kultury se zhruba v posledním dvacetiletí uvažuje v mnoha kontextech a v různých částech světa (Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 2016; Chrolenko, 2004; Maslova, 2001; Sharifian (ed.), 2015; Schieffelin – Garrett (eds.), 2011; Underhill, 2009; Trabant, 2000; Wierzbicka, 1996 aj.). V evropském prostoru bývá tento typ zkoumání viděn zejm. v návaznosti na odkaz Wilhelma von Humboldta. Jeho dílo dnes ožívá a vstupuje do nových souvislostí nejen ve vazbě na složitou společenskou, resp. jazykově-kulturní situaci dnešního světa a Evropy (slévání kultur a na druhé straně snaha o zachování jejich specifických rysů – a to i s ohledem na jazyk a jazyky; proměna hodnotových rámců, viditelná dobře i prostřednictvím jazyků). Humboldtův odkaz se aktualizuje i díky světovému rozvoji kognitivní lingvistiky, akcentující propojenost jazyka s myšlením a široce chápaným rozuměním světu. V ukotvení do kognitivně-kulturního paradigmatu se pak mnohde zdůrazňuje Humboldtovo pojetí jazyka jako – zde srov. formulaci J. Trabanta – „formativního orgánu myšlení“; Trabant nazývá jednu z částí své podnětné studie *Cognition as Weltansichten* (Trabant, 2000) a v kontextech, kde mluví Humboldt v souvislosti s jazykem o duchu či duši (resp. o duši národa, již podle něj jazyk představuje), je u Trabanta řeč o kognitivitě a kultuře (podobně např. též Underhill, 2009). Ano: z myšlenky o pevném spojení jazyka, kognitivity a kultury vycházejí jazykovědné směry, o něž nám nyní jde. Nazývány jsou různě – vedle kognitivní lingvistiky či kulturní lingvistiky též lingvistika antropologická⁴ či

³ Tento drobný text by mohl stejně dobře stát i na konci našeho pojednání; z dobrých důvodů jej však klademe do úvodu a prosíme laskavého čtenáře, aby se k němu v závěru četby případně vrátil.

⁴ Široké pojetí antropologické lingvistiky (mnohdy spíše v podobě lingvistické antropologie – ačkoliv kde vymezit přesnou hranici?) přináší rozsáhlý projekt (pětidílné) antologie textů vzniklých v rozpětí mnoha desetiletí, obzvláště se zaměřením na americké autory (Schieffelin – Garrett (eds.), 2011).

etnolingvistika⁵ (podrobněji Anusiewicz, 1995), resp. kognitivní etnolingvistika (k té srov. Bartmiński, 2016, viz dále, v přehledu srov. i Vaňková, 2017a).

1.2 Vzájemný vztah jazyka a kultury, jazyka a kognice – a jazyka, kultury a kognice – se nevymezuje u všech autorů jednotně; různě je chápána též souvislost kognitivního a kulturního aspektu při zkoumání jazyka (srov. např. Janda, 2007; Vaňková, 2010). Klíčovým pojmem, s nímž se tu operuje, je obvykle konceptualizace – tedy pojmové uchopení výseku skutečnosti, které má korespondenci v jazyce (bývá ztotožňováno s pojmem a též s široce chápaným významem). Australský lingvista Farzad Sharifian mluví o tzv. kulturních konceptualizacích (Sharifian, 2011, *passim*), které představují obecnější pojem než konceptualizace jazykové; mohou se konkretizovat nejen v jazyce, ale i v jiných kulturních artefaktech, jako je malba či rituál.⁶

1.3 Ve slovanském prostředí s těmito myšlenkami souzní pojem jazykového obrazu světa; jeho součástmi jsou stereotypy – a také ony jsou realizovány (především, ale nejen) jazykově a lze je efektivně zkoumat díky specifické analýze sémantických struktur jazyka (a textů). Takový výzkum ovšem poukazuje i ke kognitivním vzorcům, schémátům a scénářům, jež jsou v myslích členů daného jazykového společenství ukotveny a sdíleny. Míjíme zde kognitivní etnolingvistiku Jerzyho Bartmińského, resp. jeho metody studia jazykového obrazu světa – a stereotypu jako jednotky do tohoto obrazu světa vpojené (srov. Bartmiński, 2016).

Stereotyp představuje soubor konotací různého typu, jež lze specificky popsat a strukturovat v tzv. kognitivní definici (Bartmiński, 2016, s. 83 an). I zde se pokoušíme o přiblížení kognitivní definice jako způsobu prezentace pojmu JEŽÍŠEK (srov. i Vaňková, 2017).

Další inspirací je nám teorie kulturně klíčových slov (resp. pojmů), uvedená v život Annou Wierzbickou (1997). Se zřetelem k českému kontextu tu lze odkázat na studie o pojmech POHODA, DOMOV a VÁNOCE (Vaňková, 2010, 2012, 2014, 2015). Důležité je, že tyto pojmy implikují hodnoty; to bývá u tzv. klíčových slov obvyklé, stejně jako jejich propojení v jednom sémantickém okruhu a poukaz k určitým prožitkovým a kulturním vzorcům (Wierzbicka, 1997, s. 15 an).

2. VÁNOCE, OBDAROVÁVÁNÍ A JEŽÍŠEK

Slavení zimních svátků má hluboké kořeny společné celé evropské civilizaci. Sahají jednak k předkřesťanskému, magicky ukotvenému pojmání času v antropocentricky a geocentricky prožívaných souvislostech („zimní slunovrat“), jednak k pojmovému okruhu křesťanství („narození Krista“). U jednotlivých národů se podoba svátků

⁵ Etnolingvistika je např. u Bartmińského vymezena rovněž jako lingvistický přístup zkoumající vztahy mezi jazykem a kulturou (více srov. Vaňková, 2017a).

⁶ Jazyk má však v rámci kulturní kognice centrální postavení – je jakousi „paměťovou bankou“ kulturních konceptualizací (tamtéž, s. 44).

během staletí kulturně rozrůznila a je to reflektováno i v jejich jazycích.⁷ Dnes tedy můžeme pokládat Vánoce za svátek specificky český (srov. Vaňková, 2015).

2.1 Ve způsobu slavení českých Vánoc, jak je známe dnes, se podle Václava Frolece organicky propojují tři historickokulturní vrstvy: 1) předkřesťanská (svátky slunovratu s četnými pohanskými zvyky a věšteinými praktikami); 2) později na ni napojená vrstva křesťanská, spjatá s narozením Krista (odtud v české a moravské kultuře pocházejí např. tradice lidového betléjářství, hudba venkovských kantorů – pastorely, lidové vánoční hry aj.) a konečně 3) nejmladší vrstva měšťanská, vzešlá z civilizačních změn způsobených průmyslovou revolucí (stěhování obyvatelstva z venkova do měst, rozmach buržoazie), které postupně přinesly sekularizaci Vánoc. S ní souvisí přesunutí oslav z kostela do rodiny a silnější akcent na obdarovávání (podrobně viz Frolec, 1988, s. 17 an). Až z této doby (z první poloviny 19. století) pochází např. i vánoční stromeček, dnešní symbol Vánoc (srov. Vavřínová, 2002, s. 115), jež jako nový zvyk prezentuje Božena Němcová ve vánoční scéně *Babičky* (viz dále). Zároveň se ovšem v *Babičce*, stejně jako v básni *Štědrý den* z *Kytice* K. J. Erbena (2003, 57 an), reflektují i některé staré zvyky pohanské prosperitní a věšteiné magie. Některé z nich známe dodnes (krájení jablek „na hvězdu“, pouštění svíček ve skořápkách, házení střevecem), i když se uplatňují spíše v poloze hry. Do dnešního českého slavení Vánoc se však promítají zejm. tradice mnohem novější, utvářené „od vzniku republiky do sametové revoluce“ (srov. Koura – Kourová, 2010); např. vánoční pokrmy jako smažený kapr s bramborovým salátem či tradiční drobné cukroví (vanilkové rohlíčky, pracky apod.) jsou tradicí poměrně mladou. V několika posledních desetiletích je slavení Vánoc spojováno se sledováním televize (více Vaňková, 2015). V nejnovější době – a to by mohlo představovat další, čtvrtou historicko-kulturní polohu Vánoc (již ve své publikaci z r. 1988 Frolec ještě nemohl zohlednit) – jsme svědky kosmopolitního mísení tradic různých kultur a národností, silícího vlivu (nových) médií na prožívání a sdílení vánoční atmosféry, ale na druhou stranu i snah o návrat ke zvykům a tradicím „našich babiček“ (obnovování starých kuchařských receptů, prostá výzdoba z přírodních materiálů, studium vánočních zvyků). K slavení Vánoc ve školních kolektivech („vánoční besídky“) se čím dál víc připojuje scházení a vzájemné obdarovávání mezi dospělými přáteli, ale i „oficiální“ slavení ve firmách a pracovních kolektivech („vánoční večírky“).

Jak však už bylo řečeno, české prožívání Vánoc – chápaných jednoznačně jako nejvýznamnější svátek roku (Vaňková, 2014, 2015) – je orientováno především na

⁷ Liší se např. už motivace pojmenování těchto svátků: souvisí s narozením (lat. *Natalis* a výrazy z románských jazyků, ale i ruský výraz *rožděstvo*, ukrajinský *rizavo* či polský *Boże Narodzenie*), s Kristem (anglicky *Christmas*, holandsky *Kerstmis*, řecky *Χριστούγεννα*), a konečně i Božím synem (slovensky, chorvatsky, srbsky *Božić*, makedonsky *Božik*). Jinde konceptualizace vychází ze starých předkřesťanských obřadů (bulharsky *koleda*, bělorusky *kaljady*, maď. *karácsony*, rum. *krăcun*). Český výraz *Vánoce* (podobně i slovenský *Vianoce*) je etymologicky spojen s německým *Weihnachten*; doba přejetí je ovšem nejasná; první část výrazu souvisí s *weihen* „světit, posvětit“, druhá *Nacht* – „noc“ (Rejzek, 2001).

domov a rodinu. Velká většina současné (sekularizované) české populace však dosud (v různé intenzitě) vnímá i křesťanský rozměr Vánoc; tradičně zpívané i ze všech stran reprodukované koledy i v domácnostech rozšířené (třeba papírové) betlémy vysouvají do popředí narození Ježíška;⁸ on je ostatně i obdarovávající bytostí a vedle stromečku hlavním symbolem Vánoc. V současnosti, jak bylo uvedeno, je u Vánoc exponován především aspekt rodinné pohody, spojené s hojností a obdarováváním.⁹ Ve vánočních vydáních společenských časopisů je v této souvislosti vyzdvihována právě vánoční *pohoda*, akcentuje se výzdoba bytu, příprava svátečních pokrmů či výběr vánočních dáreků, zatímco lidé s alternativním přístupem k životu takové pojetí Vánoc kritizují jako orientaci na konzum, která „pravým Vánocům“ odporuje. O Vánocích (i Ježíškovi) se ve společnosti diskutuje (viz dále), proti reálnému stereotypu Vánoc („jaké obvykle jsou“) se stavívá do kontrastu stereotyp ideální („jaké by být měly“);¹⁰ někdy se přímo poukazuje k chybějícím duchovním hodnotám, jindy je proklamován rodinný aspekt Vánoc ve smyslu toho, „co se nedá koupit“, jako je domov a láska mezi členy rodiny (která se neprojevuje drahými dary, ale např. společně tráveným časem); podobné debaty ve veřejném prostoru jsou však už také součástí stereotypu Vánoc.

I současná česká sekularizovaná společnost potřebuje prožitek posvátného, *sacrum*; v tomto ohledu připisují Češi výjimečné místo právě Vánocům (třebaže to mnohdy reflektují v podobě všelijak travestované či parodované). Je-li dnes prožitek Vánoc orientován především na domov, nijak to rozměr *sacrum* nevyklučuje: s domovem a vlastní rodinou je totiž v tomto čase spjata tradice a rituál, a právě v něm je prožitek posvátnosti ukotven.

2.2 Zvyk obdarovávání se se zimními svátky pojil odedávna, třebaže dary měly v pohanské době jiný smysl a charakter než dnes (Večerková, 2007).¹¹ Vánoční obdarovávání dětí právě „pod titulem Krista Pána“¹² je spojeno s náboženskou reformací v Evropě a zavedl ho v polovině 16. stol. patrně sám Martin Luther (a to podle záznamů i ve vlastní rodině). Do té doby nosil dětem dary pouze oblíbený sv. Mikuláš, avšak protestanti kult svatých odmítali, a obdarovávání dětí bylo tedy svěřeno

⁸ Mnohem méně je to patrné u Velikonoc, které se dnes většinou chápou spíše jako „svátky jara“ než jako křesťanský svátek Ježíšova ukřižování a zmrtvýchvstání.

⁹ S profilem obdarovávání (stejně jako s vánoční pohodou) často pracuje reklama. Např. zásilkový obchod Alza (www.alza.cz) na něm založil reklamní kampaň *Letní Vánoce*: srov. titulek v novinové reklamě *Už máte dárky k letním Vánocům?* – uvozující nabídku tabletů, fotoaparátů apod., nebo televizní reklamu, kde maskot firmy zpívá na melodii anglické vánoční písně *Rolníčky*; *rolníčky* text: *Vánoce, Vánoce, letní Vánoce, / daruj dárky nejbližším dřív než po roce...*

¹⁰ O rozlišení „typického“ a „opravdového“ (pravého, ideálního) představitele kategorie Bartmiňski, 2009, s. 157.

¹¹ Srov. např. známý úryvek z Erbenovy balady Štědrý den: „*Hospodáři štědrovku, / kravám po výslužce, / kohoutovi česneku, / hrachu jeho družce*“ (a dále, srov. Erben, 2003, s. 58).

¹² Srov.: „*Toho dne mají obyčej dítkám rodičové rozličné věci klásti času nočního pod titulem Krista Pána a služí ti darové (...)* darové Krista Pána, tím sobě ku paměti a dítkám svým přivozujíc štědrost Boží a spasení, kteréž nám z milosti (...) darovati ráčil syn Božšť“ (Šimon Partlicius, Kalendář – poč. 17. stol., podle cit. in: Frolcová – Večerková, 2010, s. 296).

samému Ježíši Kristu. Postupně se představa dárce spojila s dětskou podobou Krista (v německy mluvících oblastech srov. *Christkind, Christkindl*), který se právě o Vánocích podle křesťanské tradice narodil. Tato zvyklost se rozšířila v protestantském prostředí v Německu, Rakousku, Švýcarsku i ve Francii, později se různě transformovala a dnes dostávají nadílku od Ježíška děti české, slovenské, rakouské a maďarské (o tom i o jiných evropských vánočních postavách nadělujících dětem dary srov. Večerková – Frolcová, 2010, s. 293 an).

2.3 Ježíšek je dnes symbolem českých Vánoc a Češi si to v kulturní konfrontaci s jinými, za příznačných okolností importovanými vánočními dárce, Dědou Mrázem a Santa Clausem, během moderních dějin uvědomují čím dál silněji, stejně jako fakt, že sice žijeme v sekulární společnosti, ale potřebu prožitku *sacrum*, spojeného s rituály a výlučností posvátného času, potřebujeme tak či onak naplnit a činíme tak právě o Vánocích. Kde není rituálu, není kultury (srov. i Lakoff – Johnson, 2002, s. 251) a naopak. Rituály však procházejí proměnami, a stejně tak i tyto svátky (a ovšem sám Ježíšek).

Bylo naznačeno, že křesťanský profil Vánoc, vyjadřovaný církevními oslavami Ježíšova narození, je chápán jako primární či významný jen menší částí společnosti (srov. i advent, prožívaný různě v křesťanské a oproti tomu sekulární perspektivě), avšak pro dobu Vánoc je příznačné, že i mnozí z těch, kdo kostel pravidelně nenavštěvují, cítí potřebu se křesťanské dimenze svátku alespoň dotknout. Je s tím spojen fenomén návštěv tzv. půlnoční mše, která zakončuje Štědrý večer i mnoha Čechům, kteří do kostela jindy nechodí. Obvyklé je také, že dospělí berou v rámci vánoční vycházky dítě do kostela, aby se podívalo „na jesličky“.

Toto dítě snad při pohledu na sošku v jeslích (zná ovšem tuto scenerii i z obrázků nebo koled) položí otázku: toto je Ježíšek? Ten, který nosí dárky? – I my se ptáme, je-li tomu tak, tj. kdo je pro dnešní Čechy v kontextu vánočních svátků Ježíšek; a tuto otázku klademe v kontextu kognitivně-kulturního (resp. etnolingvistického) přístupu k jazyku.

3. JEŽÍŠEK: DATA JAZYKOVÁ, TEXTOVÁ A EMPIRICKÁ

Výzkum týkající se Ježíška jako českého kognitivně-kulturního pojmového konstruktů spojeného s tradičním vánočním dárce se odvíjí od etnolingvistického studia Vánoc (Vaňková, 2014, 2015). Vycházíme v něm jednak ze zkoumání stereotypu podle Jerzyho Bartmińskiego (2016), jednak z teorie kulturně klíčových slov Anny Wierzbické (1997). Jde o slova (a na ně navázané pojmy) spojená se sdílenými prožitky či hodnotami určitého jazykového společenství, výrazy co do sémantiky velmi specifické, na jejichž základě lze vyložit kulturní svébytnost dané pospolitosti.¹³ Lze např. říci, že v českém kontextu je kulturně exponován sémantický okruh

¹³ Kritéria kladená na kulturně klíčová slova lze specifikovat přibližně takto: mělo by jít o výrazy frekventované (v diskurzu soukromém i veřejném), nijak výlučné co do stylové vrstvy ani komunikační oblasti, s širokým významovým potenciálem; která se vyskytují ve frazeologii (resp. v typických kolokacích) a jsou produktivně derivačně i co do polysémie. O pojmech, jež reprezentují, se často mluví –

spojený s klíčovými slovy / pojmy DOMOV (Vaňková, 2012, 2015) a POHODA (Vaňková, 2010, 2012);¹⁴ s těmito oblastmi těsně souvisí i pojem VÁNOCE; a v jeho konstruování má podstatné místo vánoční dárcce Ježíšek. Navazujeme v tomto směru zejm. na článek Ježíškovi již věnovaný, který přinesl první poznámky ke kognitivní definici Ježíška (Vaňková, 2017b).

Obraz Ježíška rekonstruujeme na základě trojího typu dat. Jde o data jazyková, resp. systémová (motivace, polysémie, deriváty, typické kolokace a frazeologie), dále o data textová (redukujeme zde korpusová data a upozorňujeme zejm. na tři kulturně reprezentativní české narace z různých dějinných období),¹⁵ a konečně o data empirická (výsledky dotazníkového výzkumu provedeného ve spolupráci se studenty).

3.1 Jazyková data spojená s výrazem *Ježíšek* v současné češtině. Hesla vztažená k lexému *Ježíšek / ježíšek* v současných českých slovnících nás mohou překvapit.¹⁶ Nikde se totiž podstatněji (tj. formulací samostatného významu) nepřihlíží k významu spojenému s Ježíškem jako vánočním dárcem – ten splývá se základním významem „zdrobnělina k *Ježíš*“; srov. níže SSJČ (1958 – 1964). Jsou zde nicméně reflektovány (ne ovšem zcela jasně jsou uvedeny oba v rámci jednoho sémému) metonymické významy „štědrovečerní dárek, nadílka“¹⁷ a „Štědrý den, večer“, odvozené jasně od významu „vánoční dárcce“ (který ve slovnících chybí).¹⁸

tematizují se v běžném hovoru i v diskurzu veřejném; často jsou kladeny otázky po jejich podstatě: např. čím jsou a čím by ideálně měly být (srov. Wierzbicka, 1997; Vaňková, 2010, 2015). Příznačně se vyskytují v jakýchsi sémantických trsech – ve spojení s jinými výrazy (a pojmy) z téže významové oblasti. Obvykle bývají hodnotově zatížené, spjaté např. s emocemi a prožitky (ruština), se zdvořilostí a normami chování vůbec (japonština, australská angličtina, polština), se způsobem života a preferovanými hodnotami apod., jak Wierzbicka dokládá v několika studiích (1997). Zdá se, že v češtině se (zatím) potvrzují jako klíčová slova ta, která korespondují se souborem hodnot sociálně-hedonistických, prožitkových; je zajímavé, že se s nimi pojí nejen určité lexémy, ale i gramatické jevy (dativ etický – související se „seberozmazlováním“, jak v širším kontextu dokládá Janda, 2007). Stále silnější tíhnutí k hedonismu i tradiční důraz na rodinu a oblast soukromí se ukazují jako hodnotové preference, které ve společnosti České republiky potvrzují i sociologické výzkumy (Prudký a kol., 2009).

¹⁴ Srov. i literaturu tam uvedenou. Zde můžeme pouze naznačit, že jde o koherentní sémantickou oblast korespondující s prožitkovými hodnotami (viz předchozí poznámka).

¹⁵ Omezujeme i získané texty z volnočasových časopisů a texty dostupné elektronicky: blogy, diskusní fóra, populární články včetně reklam či pozvánek na vánoční akce, dětské kresby Ježíška aj. (časem bude třeba vzít v úvahu i sémioticky relevantní texty mimoverbální (multimodální) povahy; na stereotypizaci představ o Ježíškovi se významně podílejí i ony).

¹⁶ Pozornost by si jistě zasloužil i pravopisný aspekt výrazů (velké / malé písmeno).

¹⁷ Výrazy *nadílka, nadělit* jsou právě s vánočními dárky a Ježíškem (stejně jako s Mikulášem) typicky spojena.

¹⁸ V SSČ (1994) je *Ježíšek* připojen k heslu *Ježíš*; metonymické významy shrnuté v SSJČ pod 2., jsou však v SSČ odděleny jako samostatné. Aspoň připomenout je však třeba heslo *Ježíšek* v (neakademickém) *Slovníku současné češtiny* (2011), kde je *Ježíšek* jako dárcce uveden vedle deminutiva „malý Ježíš“ alespoň v rámci prvního významu, srov.: „malý Ježíš; postava přinášející na Štědrý večer dárky“.

Ježíšek, -ška m.

1. zdrob. k Ježíš: *figurka J-a v jesličkách*; (zvolání *Ježíšku!* nabylo citosl. rázu)
2. Štědrý večer, den: *dát, dostat dárek k J-u; na J-a padal sníh* na Štědrý den, o Vánocích; **ježíšek**, -ška m. štědrovečerní dárek, nadílka: *dostat bohatého j-a*

Polysémie, v obou případech založená metonymicky, dokládá jednak exponovaný profil darování (ježíšek = vánoční dárek), jednak profil časového určení (Ježíšek = Štědrý večer, Štědrý den); obojí potvrzují i další data.

Již na tomto místě si dovoluujeme (též na základě interpretace příslušných dat textových i empirických, o nichž bude ještě řeč dále) navrhnout heslo zohledňující všechny čtyři dnešní významové polohy výrazu *Ježíšek*.

Ježíšek, -ška, m.

1. zdrob. k Ježíš, dětská podoba Ježíše, nově narozený nebo malý Ježíš: *Panna Maria s Ježíškem; figurka Ježíška v jesličkách*;
2. tradiční imaginární postava nadělující na Štědrý večer dárky (*chlapec k sobě tiskl dar, který mu Ježíšek nadělil; když nebudeš hodný, Ježíšek ti nic nepřinese; co jsi dostala od Ježíška?*);
3. Štědrý večer, den (*na Ježíška celý den sněžilo; kde letos budete na Ježíška?*)
4. vánoční dárek, nadílka (*už mám pro ni ježíška, přejeme vám bohatého ježíška*)

Motivačním základem je ovšemže význam první („malý Ježíš“); z něho se krutoval a dnes již vyprofiloval jako samostatný, s prvním významem netotožný význam Ježíška dárce. Co se týče motivace, je *Ježíšek* deminutivní formou k vlastnímu jménu *Ježíš*. Dříve frekventovaný výraz *Jezulátko*, jež nacházíme např. ve vánoční scéně *Babičky B. Němcové* (viz dále), je dnes knižní a řídký.¹⁹

Výsledkem zkoumání dat textových a empirických (viz dále) je poznání, že v souvislosti s formou výrazu vystupuje pro dnešní Čechy často do popředí zdánlivá homonymie kořeného morfému *jež-* (*Jež-íš-ek – jež-ek*), a na základě lidové etymologizace tedy dospívají k falešnému motivačnímu zdroji jména *Ježíšek* ve výrazech *ježek, ježit (se)* apod. Děti i dospělí dnes tyto výrazy (a pojmy) často usouvztažňují a existuje pro to mnoho důkazů, např. nově vzniklé, modifikačně utvořené deriváty nalezené v běžné komunikaci i v internetových zdrojích, *Ježura, Ježich a Ježuch* (srov. *U nás už ježura byl, ale doufáme, že i vám přinese pořádnou energii nadílku!*; *Opravdu nemám ponětí, jak ten ježuch vypadá*), a také sloveso *naježit* s valenčními předmětovými doplněními analogickými ke slovesu *nadělit* (tj. *naježit někomu něco*). Na rozdíl od výrazů expresivně variujících jméno *Ježíšek*, lingvisticky (dosud) nepodchycených, je sloveso *naježit* v uvedeném významu již doloženo v jazykové databázi:²⁰ *Slovník omylem jsem došla k přesvědčení, že Ježíšek je vlastně je-*

¹⁹ Živý je ovšem v souvislosti se světově proslulým fenoménem Pražského Jezulátka. – Výraz pochází z latinského deminutiva *Jesulus* k základní podobě *Jesus*. V Jungmannově slovníku nacházíme pouze heslo *Jezule* (a je u něj zmíněno též deminutivum *Jezulátko*), nic se tu však nepraví o významu „vánoční dárce“.

²⁰ *Ona Dnes*, 2009, přejato 7. 9. 2017 z *Databáze excerptního materiálu Neomat* (2015) [online].

žek. *Utvrdila mě v tom i věta: „Co ti Ježíšek letos naježil?“ Představovala jsem si, jak nosí dárky napíchnuté na bodlínách.*²¹

Je namístě uvažovat o tom, zda či nakolik se výraz Ježíšek uplatňuje ve frazeologii. Během výzkumu nebyly výraznější frazémy objeveny, snad až na přání *bohatého Ježíška*, poukazující ke štědrosti a darům, tedy k profilu Ježíška jako dárcce. Při zadání výrazu *jako Ježíšek* (se záměrem nalézt případná frazeologická přirovnání) vyhledávač vygeneroval některé kolokace, jež verifikují opět především významový profil „vánoční dárcce“; vyskytují se často ve sportovní publicistice (typicky hokejisté nadělují fanouškům či soupeřům v předvánočním zápase góly *jako Ježíšek*) či v souvislosti s politikou; štědrí *jako Ježíšek* bývají v době před Vánoce poslanci, vláda, ministři apod.: *nový ministr dopravy se chová jako Ježíšek; vláda se tváří jako Ježíšek, ale žádný dárek Severočechům nedá; poslanci sobě i senátorům nadělili jako Ježíšek a Mikuláš dohromady* apod. („nadělují“ se různé benefity, zvýšení platů, žádoucí investice). Srov. též název článku *Česko jako Ježíšek Evropy*, pojednávající o extrémně nízké ceně práce v České republice, již využívají velké evropské firmy; titul má zřejmě evokovat hyperbolu „zadarmo“, „jako dar“.²²

3.2 České texty spojené s Ježíškem. Českých textů tematizujících Ježíška a dokládajících jeho místo v obrazu českých Vánoc lze jistě najít bezpočet (a jejich množství vzroste vždy v předvánoční sezóně). Objevují se v různých komunikačních sférách a mají rozličný charakter i funkci. Z kulturně relevantních, dokládajících pojetí Ježíška v jeho proměnách i stabilitě, je vhodné uvést aspoň následující tři.²³

První pochází z *Babičky* Boženy Němcové. V rozhovoru dětí s babičkou je doložena dodnes živá narace spjatá s rituálem vánoční nadílky, v době vzniku díla se podle etnografů zřejmě právě v této podobě konstituující (srov. Večerková – Frolcová, 2010, s. 296); je patrné, že souzní také s velkou částí odpovědí z empirického výzkumu (viz dále). Také se zde ukazuje dvojí perspektiva s pojmem Ježíška dodnes spojená: v dialogu se setkávají děti „věřící na Ježíška“ (v knize označovaného jako *Jezulátko*) a babička jako osoba dospělá, ve své komunikační strategii tuto dětskou víru podporující a rozvíjející do podoby pohádkové, fantazijní narace. Tato specific-

Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Cit. 2017-09-07. <http://neologismy.cz/>. (Za odkaz patří dík Mgr. Michaele Liškové.)

²¹ Z vlastní excerptce srov. i: *Ať vám Ježíšek naježí :-)* nebo *Nevíte, co naježit pod stromček svým známým, blízkým a nejbližším? – Tak co se vám letos naježilo, děcka?*

²² Další (slabší) konotace odvozené od „vánočního“ Ježíška se vztahují k tradici (*Je to tradiční věc stejně jako Ježíšek, stromček a vánoční kapr; „řekl hlavní organizátor zimního festivalu folkové hudby na zámku v Telči, který se koná již podvacáté*) a k faktu, že Ježíška „nikdo nikdy neviděl“ – *nikdo Járu nikdy neviděl, podobně jako Ježíška* (každá z konotací byla nalezena v obdobném kontextu dvakrát). V ostatních přirovnáních je Ježíšek co do konotací synonymní s výrazem *dítě, miminko*, zejm. na základě spokojeného spánku, (naivního) úsměvu ap. (srov. *spala spokojeně jako Ježíšek; když se najím, spím jako Ježíšek; holky se culily jako Ježíšci; usmíval se jako Ježíšek*).

²³ Obsáhlý výběr literárních textů spojených s Vánoce (i když snad poněkud jednostranně zaměřený) srov. Frolec a kol., 1988 – některé z nich se vztahují i k Ježíškovi jakožto vánočnímu dárci.

ká záliba v mystifikační hře je nositelům české kultury dobře známá i z jiných souvislostí (v mnoha podobách a variacích, a nejen ve vztahu k dětem).²⁴

A) Božena Němcová: Babička (1855)

... „Přinese nám Jezulátko něco?“ ptaly se děti babičky potajmo, když se začalo uklízet ze stolu. - „To já nemohu vědět, uslyšíte, jestli zazvoní,“ řekla babička. Děti menší postavily se k oknu mínice, že Jezulátko musí jít okolo oken a že je uslyší. „Což nevíte, že není Jezulátko vidět ani slyšet?“ pravila babička. „Jezulátko sedí v nebi na světlém trůnu a posílá dárky hodným dětem po andělich, kteří je přinášejí na zlatých oblacích. Neslyšíte nic než zvonků hraní.“ Děti se dívaly do oken, nábožně babičku poslouchající. Vtom kmitla okolo oken světlá zář a zvenku zazněl hlas zvonku. Děti sepjaly ruce, Adelka pak šeptala tiše: „Babičko, to světlo bylo Jezulátko, vidíte?“ Babička přisvědčila, vtom také matka do dveří vcházela, oznamujíc dětem, že v babiččině světnici Jezulátko jim nadělilo. To byl shon, to bylo radosti, když viděly osvětlený, okrášlený strom a pod ním krásných darů! Babička sice neznala ten způsob, mezi lidem se to nedělalo, ale líbil se jí; dlouho před vánoce vždy už sama pamatovala na strom a dceri okrášlovat ho pomohla.

(Němcová, 2007, s. 141)

Druhý text reprezentuje dějinnou epochu socialismu, která viděla v Ježíškovi náboženský symbol a symbol starého, ideologicky nepřijatelného světa, jež bylo třeba transformovat do společensky přijatelné podoby. Ve vánočním projevu prezidenta Antonína Zápotockého dochází k jakémusi „ideologickému blendu“: z chudého Ježíška narozeného v chlévě v jeho pojetí „vyrostl“ důstojný děda Mráz. Symbol sovětské a socialistické ideologie měl odpovídat novému pojetí vánočních svátků – mimonáboženskému, mimoduchovnímu, hmotnému. Projev konstruuje třídně vyhrocenou opozici chudoba – bohatství, adoruje novou ideologii i zemi jejího původu. Ježíšek byl zkrátka proměněn v dědu Mráze.

B) Antonín Zápotocký: vánoční projev (1952)

... Malý Ježíšek, ležící ve chlévě na slámě vedle volka a oslika, to byl symbol starých Vánoce. Proč? Měl připomínat pracujícím a bédným, že chudí patří do chléva. Když se mohl ve chlévě narodit a bydlet Ježíšek, proč byste tam nemohli bydlet vy, proč by se tam nemohly rodit vaše děti? Tak mluvili k chudým a pracujícím bohatí a mocní. Děti pracujících se již nerodí ve chlévech. Proto také v době kapitalistického panství, kdy bohatí vládli a chudí se dřeli, pracující namnoze ve chlévech bydleli a jejich děti se tam rodily. Doby se ale změnily. Nastaly mnohé převraty. I Ježíšek vyrostl a zestaral, narostly mu vousy a stává se z něho děda Mráz. Nechodí již nahý a otrhaný, je pěkně oblečený v beranici a v kožichu. Nazí a otrhaní nechodí již dnes ani naši pracující a jejich děti. Děda Mráz přijíždí k nám od východu a na cestu mu září také hvězdy, nejen jediná betlémská. Celá řada rudých hvězd na našich šachtách, hutích, továrnách a stavbách

(Podle: Koura, Kourová, 2010, s. 200).

²⁴ Srov. např. kontext Járy Cimrmana, nevidanou oblíbenost této fiktivní postavy a specifické (přiznaně) mystifikační komunikační strategie v hovoru o něm uplatňované (jak ze strany jeho autorů, tak publika, a nejen na scéně, ale i v každodenním životě). Jára Cimrman se stal v celonárodním hlasování dokonce „největším Čechem“, resp. byl by se jím v českém formátu zahraničního televizního pořadu stal, nebýt toho, že po konzultaci s BBC Česká televize účast fiktivní postavy zakázala. Tím vyvolala mezi částí veřejnosti odpor; objevila se dokonce internetová petice požadující povolení Cimrmanovy účasti v soutěži. Více srov.: https://cs.wikipedia.org/wiki/Nejv%C4%9Bt%C5%A1%C3%AD_%C4%8Cech.

Třetí text poukazuje k faktu, že Ježíšek je výrazně tematizován i v dnešním společenském diskurzu. Nejsou to jen diskusní fóra matek sdílejících otázky či zkušenosti na téma „jak šetrně sdělit dětem pravdu o Ježíškovi“ (i když ani tato poloha ježíškovské problematiky není zanedbatelná). Máme na mysli ideologizovaný diskurs spojený s negativní reflexí faktu, že do českých Vánoc opět proniká kulturně cizí element. Podobně jako měl být Ježíšek kdysi nahrazen sovětským dědou Mrázem (jak připomínají autoři petice), i dnes se do našeho prostoru dostává cizí vánoční dárce – marketingově úspěšný Santa Claus. Za záchranu Ježíška jako představitele českých Vánoc probíhají již nějaký čas demonstrace či různé akce (výzvy obchodníkům k používání českých symbolů Vánoc apod.) a ve veřejném prostoru se odehrává boj mezi Santou a Ježíškem, resp. jejich příznivci a odpůrci.²⁵ K četným diskusním platformám na toto téma se připojuje i nemálo komerčních projektů, kýčovitě těžících ze zájmu české společnosti o zachování tradičních Vánoc.²⁶

C) Petice Zachraňte Ježíška

Bojujeme za tradiční české Vánoce a zvyklosti. Chceme bytost Ježíška zachránit před invazí červeného tloušťka a jeho vykulených sobích poskoků. V minulosti nám v českém prostředí nutili Dědu Mráze, dvacet let po revoluci se tu roztahuje Santa Claus. U nás však nosí dárky Ježíšek. Proto vyzýváme veřejnost a milovníky českých Vánoc: Podepište petici a Zachraňte Ježíška.

<http://www.zachrantejeziska.cz/>²⁷

Podle A. Wierzbické je jedním z atributů kulturně klíčového slova i ten fakt, že významně rezonuje ve veřejném prostoru, tzn. že reprezentuje hodnotu, která má pro příslušníky daného kulturního společenství specifický, ničím nezastupitelný význam. Připomínáme to právě v souvislosti s podstatnou otázkou, totiž zda patří mezi taková slova české kultury i *Ježíšek*. Akce výše uvedená (spojená s příslušným textem) by pro to mohla být jedním z důkazů.²⁸

²⁵ Srov. i jazykové signály, např. výraz *ježíškovec* (se sufixem signalizujícím stoupenectví či příslušnost k určitému hnutí): *Kolem hypermarketů se hemží armáda Santa Clause, u zasněžených krmelců zpívají ježíškovci. – Někteří ježíškovci teď zviditelňují Ježíška: začali lepit emblém batolete (...) na hrníčky.* (Za tyto doklady patří dík Mgr. Michaele Liškové.)

²⁶ Srov. např. http://www.ceskyjezisek.cz/historie-projektu_20.html, <http://anti-santa.cz/> a mnohé jiné.

²⁷ Jmenovaná akce (resp. dnes již dlouholetý projekt) měla a má mnoho příznivců; nazpíváním poněkud excentrické písně *Zachraňte Ježíška* s klipem, v němž spolu v ringu zápasí něžný zlatovlasý Ježíšek s tloušťkem Santou, ji podpořil známý zpěvák Vilém Čok, srov. <https://www.youtube.com/watch?v=BQ2H1yPvso>.

²⁸ Připomenout lze i jiné (i multimodální) texty verifikující společenské ukotvení Ježíška v českém prostředí, např. film *Přijde letos Ježíšek?* (natočený v roce 2013 v koprodukcí Česko – Slovensko – Mexiko), jehož děj se odehrává v předvánočním a vánočním čase. Významné místo v zápletce zaujímá slavná soška Pražského Jezulátka, umístěná v kostele Panny Marie Vítězné. Vánoce jsou tu pojaty jako čas zázraků – které zprostředkovává tak či onak právě Ježíšek (či Jezulátko) – a perspektivu dospělých doplňuje i perspektiva malých dětí věřících v Ježíška a pátrajících po jeho tajemné podstatě. Roli zde hraje i „českost“ Vánoc: děj se odehrává v Praze, mezi Čechy, avšak některé postavy, které se slavení Vánoc v Praze uprostřed českých rodin účastní, přinášejí „vnější“ perspektivu cizinců.

3.3 Ježíšek: empirická data. Výzkum týkající se konceptualizace Ježíška v českém prostředí byl proveden v semináři *Úvod do etnolingvistiky* na FF UK v Praze. Podílelo se na něm osm studentek: Martina Bendová, Adéla Efflerová, Marie-Anna Hamanová, Ester Hubená, Jana Kašparová, Aneta Křížková, Kristýna Nováková a Kristýna Podeszová. Proběhl v prosinci 2014 a realizoval se pomocí dotazníků na sociální síti Facebook. Získány byly údaje od 145 respondentů ve věku 13 – 58 let; 127 z nich (87 %) bylo ve věku 20 – 39 let a 116 (80 %) ve věku 20 – 29 let, šlo tedy převážně o mladší dospělé Češky (100) a Čechy (45). Respondenti pocházeli z celé České republiky, mírně převažovaly střední Čechy a Praha.

Účastníci výzkumu dostali čtyři otázky; nejprve se věnujeme odpovědím na první z nich, která i s návodnými podotázkami zněla takto: *Jakou podobu měl ve Vašich dětských představách Ježíšek, jakého byl věku, jak podle Vás (a Vašich rodičů) naděloval dárky, jak se při tom pohyboval? (Příp. uveďte i další skutečnosti: zda měl při tom pomocníky, kde opatroval přinášené dárky apod.)*. Otázky byly záměrně položeny dosti široce, aby respondenty přiměly k obsáhlejšímu vyjádření, k vlastní reflexi, vzpomínce (což se podařilo).²⁹

Kvantitativní hledisko nebylo ve výzkumu stěžejní a vzhledem k jeho založení se mnohé kvantifikaci přímo bránilo: respondenti např. často uváděli v odpovědích poukazy ke dvěma nebo několika kategoriím současně, tak např. Ježíšek podle jednoho z respondentů vypadá *jako malé miminko, ale zároveň jako Santa – tlustej pán, co nosí dárky* či podle jiného je to *miminko nebo dospělý ukřižovaný chlap*; odpovědi měly často narativní podobu (viz dále) a těžko se kategorizovaly. Pro stanovení stereotypových vlastností pojmu bylo sice třeba vzít frekvenci těch či oněch charakteristik přece jen v úvahu, avšak mohli jsme tak učinit pouze přibližně.

3.3.1 Jak Ježíšek vypadá. Otázka po vzhledu a attributech Ježíška přinesla odpovědi potvrzující, že dnešní představy jsou od dětské podoby Ježíše mnohdy vzdálené (nikoli však vždy). Lze je rozdělit do následujících okruhů; odpovědi kategorie A (především Ab) přitom i ve vší své rozrůzněnosti převažují (je jich kolem 50 procent): Ježíšek je podle nich dítě.

Aa) Ježíšek je explicitně ztotožněn s postavou malého Ježíše, novorozeného v Betlémě o Vánocích: *Ježíšek je ten v jesličkách, ale jak nám nosil dárky, o tom jsme se nikdy nebavili. – Miminko, prostě takový jako je v betléměch, ale zároveň jsem si ho spojovala s Ježíšem jako takovým.*³⁰

Více srov. https://cs.wikipedia.org/wiki/P%C5%99ijde_letos_Je%C5%BE%C3%AD%C5%A1ek%3F

²⁹ Další otázky: 2. *Psal/a jste Ježíškovi dopisy? Jak vypadaly? Jak byly Ježíškovi doručovány? – 3. V jakém věku a za jakých okolností (od koho, s jakými pocity apod.) jste se dověděli, že Ježíšek dárky nenosí? Jak jste tento fakt přijali a jak to změnilo Vaše prožívání Vánoc? – 4. Jakou roli pro Vás hraje Ježíšek dnes? (Případně i ve vztahu k vlastním dětem). Odpovědím na tyto otázky se postupně věnujeme.*

³⁰ Řídce respondenti uváděli i reminiscenci na dospělého Ježíše: *vypadá jako ukřižovaný Ježíš, takže kolem 30 let nebo Ježíšek v mých představách byl a stále je mladý muž, světlé kudrnaté vlasy, v bílé dlouhé košilce a s kristuskami na nohou (podobně jako je vyobrazen v muzikálu Jesus Christ Superstar :-).*

Ab) Ježíšek je prostě dítě; představy o jeho věku a podobě se liší (novorozeně, batole, ale i starší dítě); častá je představa chlapečka „v bílé košilce“; mívá různé atributy (zde zlaté prasátko, autíčko, jinde sáňky): *Ježíšek pro mě byl batole v bílé košilce. Létal na zlatém prasátku, a tak mohl rychleji nadělovat dárky. Při čekání na nadílku jsme koukali z okna a vyhlíželi zlaté záblesky. – Ježíšek byl malé dítě, přibližně ve věku šesti let, a měl své autíčko, kterým jezdil po obloze a kupoval tam dárky, o které si děti napsaly. – Pětiletý lehce buclatý blondáček. – Kluk, tak 10-15 let, trošku jako Bart Simpson, jen s andělstější tváří. – Ježíšek byl miminko a dárky naděloval kouzlem. Představovala jsem si ho jako zlatavé trpytivé světlo, které přiletí ke stromečku, nechá tam dárky a zase odletí* (Světlo a „kouzlo“ – je v souvislosti s Ježíškem exponováno velmi často, srov. kategorii E.)

B) Ježíšek je starý muž, často ztotožněný s postavou Santa Clause, příp. má atributy jiného „vánočního muže“ (typu *Weihnachtsmann* – srov. Večerková – Frolcová, 2010, s. 270): *Vousatý starý pán v červeném. Letěl v kočáře se sobama a měl pytel dárků – Byl asi něco mezi Mikulášem (starý, vousatý, bílý a červený) a Santou; někdy jde obecně vzato o muže staršího či středního věku (Vousatej dědeček jak z té pohádky Stvoření světa – Představoval jsem si ho jako asi 30-40letého pána s plnovousem v hnědé kožené zimní kombinéze); téměř vždy jsou zdůrazněny vousy, akcentován bývá i pytel s dárky; individuálně též jiné atributy (postavu nemá, ale jezdí v zeleném žigulíku).*

C) Ježíšek má podobu ježka: *Ježeček s botama a šálou – Vypadal jako postava Ježka z Krtka, akorát byl starý a měl hůl.*

D) Ježíšek má v individuálních představách i podobu jiných tvorů, příp. předmětů: nejčastěji si ho respondenti představují jako andílka či skřítko, ojedinelé jako zvíře (*Velká zrzavá veverka s huňatým ocasem. Vždycky nesla jen ty dárky pro mě v packách. – Malý hnědý medvídek s dárky*), mívá i podobu vánočního stromku či „žluté koule“ nebo „šišky v pyžamu“: *Vždycky jsem si ho představovala jako žlutou chlupatou kouli, která se objeví, „naježí“ dárky a zase zmizí. – Já jsem si ho představovala jako šišku ve hvězdičkovém pyžamu a bylo mu 10 let.*

E) Velká část respondentů zdůrazňuje tajemnost s Ježíškem spojenou a jeho neviditelnost; podobně jako ve štedrovecerní scéně z *Babičky* se Ježíšek zjevuje jako světlo, ale i „šmouha na nebi“; jde o „tajemný úkaz“; o „něco abstraktního“: *Byl skoro průhledný a neměl určitý tvar. Rozhodně nevypadal jako člověk, spíše jako duch. – Neviditelný, létal, mohl být viděn jako světélko při vycházce venku. – Ježíšek byl šmouha na nebi, pohyboval se totiž strašně rychle. – Ježíšek pro mě představoval vždy něco abstraktního, byla to určitá mocná síla, která mi byla schopná přinést téměř cokoli, co jsem si přála.*

Jak bylo naznačeno, v představách spojovaných s Ježíškem se velmi často prolínají dva mentální prostory, a vznikají tak pojmové blendy (Turner, 2005); Ježíšek pak je popsán např. jako *létající miminko v podobě vánočního stromečku* nebo *dítě s bodlinami na zádech*.

Je patrné, že mezi respondenty je stále nejčastější představa Ježíška jako miminka či malého dítěte (dítě různého stáří se objevilo asi v 50 % odpovědí). Obraz dítěte Ježíše narozeného v Betlémě často dosud trvá (či se uplatňuje aspoň „blendově“, v kombinaci s obrazem jiným), ale u mnoha respondentů se od představy „Ježíška dárce“ značně vzdálil. Individuální varianty obrazu Ježíška mají nezřídka vazbu na filmové hrdiny (Bart Simpson, skřítek z Harryho Pottera, „Ježek z Krtka“, postava Ježíše z filmu *Jesus Christ Superstar* aj.).

Poměrně častá je představa Ježíška jako ježka. Explicitně k ní poukazuje sice jen 7 % respondentů, ale v mnoha dalších odpovědích figurují ježčí bodliny (Ježíšek je viděn např. jako *muž v podivném kožichu s ježčími bodlinami*). K ježkovi či jeho atributům ostatně poukazují i zmíněné neologické deriváty jako *Ježura* či *naježit* (dárky).³¹

Jak bylo naznačeno (zejm. v odpovědích skupiny E), často je tematizována mlhavost, nekonkrétnost představy a tajemnost, která k Ježíškovi podle respondentů patří: Ježíšek je neviditelný a naděluje dárky „kouzlem“, je schopen je podle přání „zhmotnit“. Bývá spojován se světlem a zvláštními meteorologickými úkazy, které mají svědčit o jeho zvláštní přítomnosti.

Některé děti řeší, jak Ježíšek tolik dárků unese, když je to přece malé miminko, jak stihne obdarovat během jednoho večera všechny děti, jak si jako negramotné dítě přečte dopisy od dětí apod. Jiné děti se bez jakýchkoli podobných otázek spolehnou na samozřejmost magického světa a rámeček dimenze *sacrum*; magickému myšlení předškolního dítěte odpovídá, že ho praktické problémy tohoto typu ani nenapadnou.

Jedna z otázek, na niž jsme hledali odpověď, byla tato: je představa Ježíška-vánočního dárce totožná s představou Ježíše-dítěte, které se 25. 12. podle tradice narodilo v Betlémě? Potažmo: má jít v českém výkladovém slovníku při vymezení významu v hesle *Ježíšek* o jeden, či dva sémémy? Případně – je výstižné přeložit výraz *Ježíšek* do angličtiny jako *Baby-Jesus*?) – Odpověď je již nasnadě: význam výrazu *Ježíšek* pro označení vánočního dárce se v češtině opravdu osamostatnil. Explicitně to vyjadřuje tato vzpomínka mladého respondenta:

Ježíšek v jesličkách a Ježíšek, který nosil dárky, to pro mne byly zcela rozdílné postavy. Ježíška v jesličkách jsem si představoval jako dítě. Stejně jako je vyobrazován na pohlednicích a vánočních obrázcích. Nebyl pro mne však nijak spojen s vírou, to jsem nevnímal. Ježíšek, který nosí dárky, to pro mne byla postava opravdu nadpřirozená, určitě nebyl člověkem, nikdy mu nebylo vidět do tváře. V mých představách nosil podivný kožich až na zem, který se podobal ježčím bodlinám, a dárky přinášel vždy v pytli. Kdyby někdo přišel do pokoje v době, kdy dárky připravoval, zmizel by.

(Muž, 23, okr. Rychnov nad Kněžnou)

³¹ Připomenout můžeme také např. dětské kresby ze soutěže *Česko kreslí Ježíška* nebo série reklamních plakátů Komerční banky pro vánoční sezónu 2017. Deklaruje se na nich, že byly designéry vytvořeny podle dětských kreseb Ježíška (a na příslušné webové stránce je takových kreseb celá řada), a stojí na nich tento text: *Má Ježíšek bodliny, má na čele zlatou hvězdu nebo visí hlavou dolů? Ať ten váš vypadá jakkoliv, Komerčka vám přeje krásné Vánoce a šťastný nový rok!* Jeden z plakátů zobrazuje Ježíška jako usměvavou osobu v hnědém kožichu s andělskými křídly a bodlinami na zádech, nesoucí pytel plný dárků. Srov.: <https://www.kb.cz/vanoce/>, poslední návštěva 16. 2. 2018.

3.3.2 Dopisy Ježíškovi. V předvánočním období píšou děti Ježíškovi dopisy (menší svůj dopis pojmají jako kresbu); většina respondentů tuto skutečnost potvrdila. Z konkrétních odpovědí: *Byly psány jako klasický dopis, včetně oslovení „milý Ježíšku“ a v celých větách. Muselo v něm být jednak co si přejeme, ale jednak taky, v čem se polepšíme. – „Milý Ježíšku, moc bych si pod stromeček přála... bla bla bla... Byl bys moc hodný, kdybys mi to přinesl, děkuju Dopisy jsme dávali za okno, Ježíšek si pro ně vždy v noci přiletěl. – Dopis jsem kreslila, později psala. Ježíšek si u nás vždycky dopis v noci vyzvedl, ale to ani nemusel, protože je vševědoucí a vševídoucí, vidí, co děti kreslí nebo píšou do dopisu, a hlavně vidí, jak byly děti celý rok hodné a zaslouží si dárky. – Jistě, že jsem psala dopis. Začínal oslovením, pak výčet přání, poděkování, slib, že budu hodná, pozdrav a podpis.*³²

Dopisy se kladou za okno nebo na balkon (s individuálními zvláštnostmi – dopis připevněný kolíčkem na prádelní šňůru, vložený do krabičky na okně aj.) a očekává se, že si je Ježíšek vezme; méně se předávají rodičům, kteří mají transport zařídit. U některých respondentů (ve značně menšině) nešlo o dopisy v pravém smyslu slova, ale o jakési „nákupní seznamy“ praktického charakteru (účelem bylo zřejmě usnadnit rodičům orientaci v dětských přáních): *Psali jsme vánoční seznamy, které jsme pak dali rodičům. – Psal jsem si na lísteček seznam jako na nákup a dával ho za okno. – Dopis s výstřižky z magazínů s dětskými hračkami. – Já jsem nikdy nic podobného nepsala, jen třeba ve škole, když nás k tomu donutili. Jinak jsem klasicky dávala mamce seznam přání a kroužkovala jsem hračky v reklamních letáčcích.*

Hra na „dopisy Ježíškovi“ se často uplatňuje i ve starším věku a v dospělosti, tj. mezi členy rodiny se udržuje vzájemná komunikace v podobě dopisů Ježíškovi (oslovení *Milý Ježíšku*, výčet přání, humorné vsuvky), často formou e-mailu nebo i speciální internetové aplikace: *Dopisy jsem psal i ve starším věku, každopádně stále jsem používal oslovení Ježíšku a ne milí rodiče. – Psal jsem dopisy od doby, kdy jsem uměl psát, a píšu je stále. Dopis, do něj napíšu že jsem hodný, nepiju alkohol, nekouřím (to až po 18. roku života samozřejmě) a co bych chtěl. Pak za okno s tím. – Nyní píšeme celá rodina velkou plachtu papíru na lednici, kde si každý píšeme svá přání Ježíškovi. – Letos jsem navedla rodinu, ať každý napíše dopis Ježíškovi, povedlo se – tentokrát je elektronický, ať si to všichni rozesíláme mezi sebou.*

Jedna respondentka se vyjádřila ke „komunikaci s Ježíškem“ širě; do odpovědi zahrнула i část štedrovečerního scénáře, který vlastně na dopis (s prosbou o dárky) komunikačně navazuje, tj. reaguje na prosbu přinesením (či též nepřinesením) dárků: *Jediná komunikace byl ten dopis, já napsala, on si jej vzal, ... po večeři zazvonil, abychom šli ke stromku, a pod ním jsem našla nebo nenašla, co jsem si přála, a nakonec jsme mu u stromku všichni poděkovali.*

³² Je patrné, že dítě si při psaní dopisu Ježíškovi zároveň osvojuje konvence uplatňující se při korespondenci vůbec, zejm. strukturu dopisu včetně zdvořilostních obrátů (kromě výše uvedeného typického oslovení či zakončení srov. např. i: *v každém dopise jsem poděkoval za dárky, které jsem dostal minulý rok*).

3.3.3 Čím pro nás Ježíšek (byl a) je. Někteří respondenti měli tendenci odpovídat spíše z hlediska dospělého tj. (co pro ně znamená Ježíšek dnes a zda hodlají v budoucnu nastavit situaci tak, aby v Ježíška věřily i jejich děti, nebo zda naopak preferují Vánoce bez Ježíška jako fiktivního dárce a chtějí, aby děti od počátku věděly pravdu), jiní spíše z perspektivy bývalého dítěte (tedy co pro ně znamená Ježíšek v dnešní vzpomínce). Respondenti zdůrazňují aspekt (obvykle velmi pozitivně vnímané) tradice jako rodinného opakování téhož scénáře, v němž mají touhu stále pokračovat, resp. vědomě hrát určitou hru – mezi dospělými, ale zejména a s velkým nadšením v souvislosti s dětmi: *Stále se u nás doma hraje na to, že dárky nosí Ježíšek, nikdy se neříkalo, od koho dárek opravdu je, i když jsme byli už všichni dospělí. O to víc se u nás na to dbá nyní, když jsou v rodině již opět malé děti, které v něj věří... Určitě bych tuto tradici chtěla praktikovat i na vlastních dětech, je to krásné.* Někdy je Ježíšek chápán jako postava vázaná opravdu jen na děti a období dětství (*Dnes pro mě nemá žádný význam, do Vánoc ho opět pravděpodobně zahrnu až s vlastními dětmi nebo dětmi rodiny/ přátel.*)

Ježíšek vstupuje do konfrontace s (často explicitně odmítaným) Santou Clausem, vztah k této (české, „naší“) tradici je v tomto ohledu prezentován jako výrazně pozitivní: *Je zlatěj proti santovi a dědovi marozovi. – Stále je to ten, kdo nám nosí dárky a jehož narození vlastně oslavujeme. Žádný Santa Claus. U nás je to prostě Ježíšek :).*

3.3.4 Vztah mezi obrazem Ježíška a Ježíše, jak ho rekonstruujeme na základě odpovědí, se jeví jako poměrně komplikovaný. I u věřících (a snad zejména u nich) bylo často patrné zřetelné oddělování těchto postav: Ježíšek je na rozdíl od Ježíše chápán jako pohádková postava určená pro děti (a spojovaná často se zvyky ateistické části společnosti, vůči níž se praktikující křesťané zřetelně vymezují). *Vánoční Ježíšek je pro mě milou českou tradicí. Svým dětem o ní ale říkat budu maximálně tak, aby věděly, že tato tradice v Čechách funguje. Ježíš jako takový pro mě hraje naprosto zásadní roli. Je pro mě mým životem, cestou i pravdou.*

Do opozice k názoru na Ježíška jako „milou českou tradici“ pak vstupují odpovědi (méně početné), v nichž věřící ztotožňují Ježíška s Ježíšem, nejsou však ochotni „degradovat“ Ježíše pouze na fiktivní dítě nosící dárky a od většinové tradice se v rodinném slavení Vánoc distancují. *Dnes vnímám ‚Ježíška‘ primárně jako zásadní zkomolení zvěsti Vánoc (= Pán Ježíš přišel na svět, aby nás zachránil – Ježíš jako Bůh, nikoliv fiktivní infantilní ‚Ježíšek‘). S dětmi tedy doma odmalička společně slavíme Ježíšovy narozeniny, při kterých si pro radost dáváme dárky navzájem (předobraz je třeba v biblickém příběhu o Ester), báhorky o Ježíškovi jsme v rodině zcela eliminovali.* Někteří respondenti s takto založenými rodiči vzpomínají na své Vánoce bez tradičního českého Ježíška, a zejména na konfrontaci se spolužáky, jimž měli zakázáno prozradit (ale někdy prozradili), že Ježíšek dárky nenaděluje.³³

³³ Podle výzkumu přibližně 4 – 5 % respondentů na Ježíška nikdy nevěřilo a tradice vánočních dárek se jim odjakživa podávala realisticky jako akt vzájemného obdarovávání.

3.3.5 Věřit – nevěřit na Ježíška. O fiktivní povaze Ježíška jako vánočního dárece, resp. o tom, že je tato postava konstruktem dospělých a dárky opatřují oni, se děti dovídají v předškolním či mladším školním věku (4 – 8 let). Velmi často (více než ve třetině případů) si však přesný věk nepamatují. Jde totiž zřejmě o dlouhodobější proces „ztracení víry“; informace či dohady přicházejí postupně a z vícera stran, zejm. od vrstevníků či starších spolužáků nebo sourozenců, méně často od rodičů nebo prarodičů. Občas se také stane, že děti samy ve skříni objeví ukryté dárky, že písmo na obalech dárků připomíná písmo rodičů, že si při štědrovečerním inscenování Ježíškova příchodu povšimnou některých nesrovnalostí (před večeří někdo z dospělých odejde a teprve pak se ozve z pokoje zazvonění), že se někdo z dospělých prořekne (*Už máte koupené dárky?*) apod. Ani sami rodiče si často nebyvají jisti, zda dítě ještě „věří na Ježíška“, a často si tím nejsou zcela jisty ani samy děti: přechodové období mezi vírou a (úplnou) nevírou v Ježíška trvá i několik let. Diskurz implikující existenci Ježíška se totiž vede stále, při hovoru s dětmi a běžně i mezi dospělými. Také velké děti, adolescenti i dospělí často píšou „Ježíškovi“ dopisy s výčtem přání (viz výše).

Studentky provádějící výzkum samy učinily závěr, že „ač je odhalení neexistence Ježíška významným milníkem v životě každého z nás, nikterak to nenarušuje vnímání českých Vánoc“ (interní materiál ze semináře, srov. úvodní odstavec 3.3). Srov.: *Nevzpomínám si, kdy jsem poznala, že dárky nosí právě rodiče. Muselo to být ale hodně brzy a nekladla jsem na ten fakt výrazný důraz (nebylo to pro mě důležité).*³⁴ Často mají děti stran Ježíška jen více nebo méně zřetelné „tušení“, ale po přesné informaci nepátrají, protože ji nepotřebují: *Já jsem tušila již odmala, že žádný Ježíšek není, protože tatínek vždy zmizel v obýváku a najednou svítil stromeček a zvonil zvoneček :) Pro mě byl spíš důležitý ten pocit tajemna a skoro až mystična, když jsem netušila, co na mě v tom tajemném pokoji a pod stromečkem čeká. Dodnes stačí vůně františka a hned se mi ten pocit lásky a štěstí vybaví :).*

Otázka, v kterém věku a jakým způsobem podat dětem pravdivou informaci o Ježíškovi, je nicméně významným tématem internetových poraden pro rodiče a zjevně si s ní mnozí rodiče dělají starosti. Na psychology se obracejí i rodiče křesťanští, kteří cítí jako problém kontaminovat obraz Ježíše „ateistickou“ představou Ježíška ze strany většinové společnosti, ale zároveň své děti nechťejí ochudit o rituál, jež sdílí většina kamarádů.

4. KOGNITIVNÍ DEFINICE JEŽÍŠKA (POKUS O NÁČRT)

Od jazykových výrazů spjatých s českým Ježíškem (a signalizujících již do jisté míry jeho místo v kultuře české společnosti) přes představy o jeho vizuální podobě jsme se postupně dostali k jeho komplexnějšímu, strukturovanému a zobecněnému obrazu, jehož součástí je nejen představa, „jak Ježíšek vypadá“, resp. „kdo to je“,

³⁴ Svědectví o narušení důvěry k rodičům či děledobější psychické újmě se v souvislosti s odhalením neexistence Ježíška objevilo pouze v jednom případě.

ale i „co dělá, jak se projevuje“, a to se zřetelem k časové a místní určenosti jeho konání; podstatná je také otázka, jak se v reflexi českých mluvčích Ježíšek vztahuje k lidem, a v neposlední řadě i jak se lidé vztahují k němu.

V analýze i průběžné syntéze dat jazykových, textových a empirických nám šlo o konceptualizaci Ježíška v myslích českých mluvčích. Ta má povahu stereotypového „pohyblivého obrazu“, tj. struktury silnějších i slabších konotací, která je mnohavrstevnatá a má (jak uvidíme) narativní povahu. Ač snad zatím nedokonale, zohledňujeme i způsob vedení stereotypového diskurzu vztazenému k Ježíškovi, resp. komunikační strategie, jež se v tomto diskurzu uplatňují: a to jak v komunikaci „o Ježíškovi“, tak v komunikaci „s Ježíškem“. To vše by totiž kognitivní definice – o níž nám tu jde – měla v ideálním případě zohlednit; resp. měla by vzít v úvahu vše, co je v souvislosti se zkoumaným předmětem pro dané společenství kulturně relevantní.

Kognitivní definice představuje v jistém ohledu komplexní popis významu,³⁵ vystihuje sdílené polohy obrazu předmětu v mysli mluvčích daného jazyka (Bartmiński, 2016, s. 31) a má dynamický charakter. Nejen naše myšlení a pojmové koncepty, ale i sama kognitivní definice (v souladu s tím, že „myslíme literárně“, tj. v přiběžích a parabolách, srov. Turner, 2005)³⁶ představuje určitý druh zobecňující narace, resp. struktury narácí o zkoumaném předmětu. Tato struktura zahrnuje jak jeho vlastnosti statické (zejm. vzhledové), tak dynamické (projevy zkoumaného předmětu v jejich posloupnosti, konání či fungování, stereotypové možnosti zapojení předmětu do určitých situací a scénářů).³⁷ I sama kognitivní definice je tedy specifickým „vyprávěním“, jehož prostřednictvím se lingvista pokouší daný pojem, resp. stereotyp rekonstruovat; uplatňuje při tom perspektivu kolektivního vidění světa – neboť tvůrcem stereotypu je kolektivní mluvčí, tzn. určitě jazykově-kulturní společenství (srov. Bartmiński, 2014).

S inspirací zejména u duchovního otce kognitivní definice (Bartmiński, 2014, 2016, s. 85), ale ovšem s ohledem na specifika našeho předmětu definice – Ježíška –

³⁵ Tradiční lexikologická definice založená pouze na shrnutí nutných a postačujících rysů předmětu (*genus proximum* a *differentia specifica*) totiž k vystižení jeho kulturně podstatných charakteristik nestačí; kognitivně-kulturní lingvistika přistupuje k významu se zřetelem k tomu, co je opravdu „významné“ pro mluvčí daného společenství; spíše než o „definici“ jde o „explikaci“, která rekonstruuje stereotypovou představu předmětu, tak jak se zobrazuje v mysli mluvčích daného jazyka a kultury. „Situování představy o předmětu do celé sítě sémantických vztahů spojených s jeho pojmenováním má vést k rekonstrukci jeho kognitivní struktury a ukázat jeho místo v kontextu jiných znaků, které utvářejí jazyk kultury“ (Bartmiński, 2016, s. 31).

³⁶ Sám jazyk, resp. jazykový obraz světa představuje v pojetí lublinských sémantiků velkou, mnohavrstevnatou kolektivní narácí – „makronarací“ složenou z „mikronarací“ různého typu a řádu (srov. Filar, 2013, s. 89).

³⁷ Jde o „kulturní text“, který zprostředkovává významy daným společenstvím sdílené (čáp má dlouhý zobák a tím klape, čáp má dlouhé tenké nohy, čáp je černobílý, čáp se vyskytuje u vody a chytá žaby, čáp si staví hnízda na komínech, ale i čáp nosí děti apod.).

naznačujeme možnou strukturu příslušně kognitivní definice a podáváme i předběžný návrh jejího naplnění. Jde pouze o náčrt, v němž se nevyhýbáme otázkám a sporným bodům: v jednotlivých subkapitolách tak zatím spíše diskutujeme o tom, jak by součástí budoucí kognitivní definice mohly vypadat.³⁸ Přitom je třeba odkázat i na texty, v nichž se probírá obecnější modelování štedrovečerního scénáře, jehož součástí je vedle sváteční večeře i specificky konstruovaný rituál „příchodu Ježíška“ (Vaňková, 2014, 2015). Znovu je potřeba opakovat, že Vánoce – jejichž centrálním momentem je právě Štědrý večer – jsou nejvýznamnějším (resp. „nejsvátečněji“ prožívaným) českým svátkem.

4.1 Nadřazená kategorie. Ježíšek představuje nadpřirozenou bytost; v jiné, zejm. v kontextu Vánoc adekvátnější perspektivě ho lze vztáhnout k hyperonymu „vánoční dárcé“, srov. v tomto ohledu kohepny *Mikuláš (dostat něco od Mikuláše nebo od Ježíška, mikulášská / vánoční nadílka)* a také, jak bylo uvedeno, i v souvislostech společensko-politických, též *Děda Mráz* a *Santa Claus*.³⁹

4.2 Vzhled a vlastnosti Ježíška je třeba pojednat na základě výše uvedených variantních konceptualizací, tj. především rozhodnout, která z nich je stereotypová, resp. které vlastnosti k stereotypovému obrazu Ježíška náleží. Na základě výsledků výzkumu (zejm. dotazníkového) lze říci, že nejtípickejší představou o podobě Ježíška zůstává postava malého světlovlasého chlapce, oděného nejčastěji v bílém úboru (kte- rá má podle individuálních představ respondentů větší nebo menší spojitost s Ježíšem Kristem a souvisí více či méně s postavou malého Ježíška v jesličkách, o níž se zpívá v koledách apod.). Někdy má křídla (souvisí s představou anděla). Věk Ježíška kolísá od novorozence k předškolnímu nebo i školnímu či pubertálnímu chlapci.

Další konceptualizace Ježíška: starý muž s vousy (často, ale ne vždy má podobu Santa Clause, obvyklým atributem je však pytel s dárky), skřítek, anděl, a stále častěji také ježek, příp. antropomorfní bytost s bodlinami na zádech. Ostatní představy jsou individuální.

³⁸ Podle Bartmiňského je totiž kognitivní definice „vyprávěním o předmětu“ i v tom smyslu, že je vedena z perspektivy naivního mluvčího, např.: „Ježíšek nosí dětem o Štědrém večeru dárky. Přichází po večeři, vletí vždy do pokoje oknem a dárky položí pod stromeček. Nikdy ho nevidíme. Zazvoní vždycky na zvonek, abychom věděli, že už tu byl. Pak jdeme všichni ke stromečku a zpíváme koledy. Potom rozbalujeme dárky, máme z nich radost, a nakonec všichni Ježíškovi děkujeme.“ Následující text je však konstruován jinak, v poloze reflexivní, nezapírá, že si v mnohém nejsme jisti a že dáváme k diskusi jak otázku, co je stereotypové (resp. co je dostatečným kritériem stereotypu), tak otázky jiné (šíře a způsob uvádění charakteristik apod.).

³⁹ V dotazníkovém výzkumu i v textech byla v některých případech patrná konfrontace právě s těmito dvěma dárci (srov. písňový text J. Nohavici v úvodu tohoto pojednání) nebo s jedním z nich (konfrontace se Santou srov. text ke kampani Zachraňte Ježíška či stejnojmennou píseň V. Čoka, konfrontace s Dědou Mrázem v projevu A. Zápotockého aj.). Mnohém méně je patrné srovnání s jinými postavami tradičně obdarovávajícími děti v jiných zemích (různí „vánoční muži“ odvození většinou od podoby sv. Mikuláše, italská Befana apod.); srov. odborné či informační texty o průběhu zimních svátků ve světě (Večerková – Frolcová, 2010); to však už překračuje obzor naivní reflexe Ježíška.

U mnoha respondentů Ježíšek nemá smyslově vnímatelnou podobu, je nehmotný a neviditelný, příp. projevuje se jako světlo, záblesk či meteorologický jev na obloze. Na tajemnost a fantazijní charakter Ježíška je v reflexích dospělých a v jejich vzpomínkách často kladen důraz.

Je ovšem třeba zdůraznit, že podoba Ježíška bývá tematizována spíše uměle (např. prosba ze strany učitelů nebo vyhlášovateli soutěží či anket, aby děti nakreslily či popsaly Ježíška). To, jak Ježíšek vypadá, vlastně není důležité; jde o pominutelný fakt, stojící mimo jeho funkci dárce a mimo scénáře s Ježíškem spojené (tj. co dělá, jak s lidmi komunikuje a jak se lidé chovají k němu); v těchto scénářích nehraje roli, jak Ježíšek vypadá.⁴⁰

4.3 Scénáře s Ježíškem spojené (co Ježíšek dělá: čas, místo, posloupnost událostí a okolnosti rituálu). Ježíšek především přináší dárky – tato funkce (funkce štědrého dárce) je jeho základní charakteristikou, jak je patrné z jazykových, textových i empirických dat. Přichází (resp. přilétá) do českých domácností na Štědrý večer, tj. 24. 12., krátce po slavnostní štědrovečerní večeři.⁴¹ Nesmí být nikým spatřen (hlavně ne dětmi). Otevřeným oknem nebo přes balkon se dostává do obývacího pokoje a tam nepozorován položí pod vánoční stromeček dárky;⁴² na znamení uskutečněné návštěvy zazvoní a zmizí. Po zazvonění zvonku (a případně i zvolání, že přišel, je zde nebo zde právě byl Ježíšek) přichází k rozsvícenému stromečku celá rodina a (případně po vlastních, rozrůzněných rituálech – zpívání koled, modlitba apod.) rozbaluje dárky. Na závěr rituálu děti (i dospělí) Ježíškovi explicitně děkují (slovy „Děkujeme Ježíškovi!“). Tak večer probíhá z hlediska menších dětí, které „věří na Ježíška“ (často ho s napětím vyhlížejí, snaží se ho aspoň letmo spatřit a s dospělými o něm vedou rozhovory), avšak i poté, co děti na Ježíška „nevěří“ (a často též mezi dospělými obecně), probíhá rituál stejně a podle svědectví respondentů může být i podobně tajemně prožíván.

4.4 Komunikace s Ježíškem. Ze scénářů s Ježíškem spojených akcentujeme momenty chování lidí (resp. dětí) k Ježíškovi a komunikace s Ježíškem. Již výše bylo vzpomenuáno děkování Ježíškovi v rámci scénáře Štědrého večera (praktikované

⁴⁰ Na rozdíl od Mikuláše, Dědy Mráze či Santa Clause, které lze běžně spatřit typicky zobrazené, či je dokonce potkat jako reálné osoby oděné v příslušných kostýmech, nebývá Ježíšek jako vánoční dárce zobrazován a konkretizován (ač snad dříve ojediněle, např. v Podkrkonoší, obcházel děti s dárky jako maskovaná, bíle oděná postava s křídly, srov. Večerková – Frolcová, 2010, s. 297). V posledních letech sice neunikl ani on různým reklamním kampaním a komerčním akcím a lze si ho objednat jako loutku, přívěšek ke klíčům či ho spatřit jako hrdinu křčovitých obrázkových knížek, jde však o akce spíše ojedinělé, které se mezi širší veřejností příliš neujaly (srov. <http://www.ceskyjezisek.cz/shop.html>). Znamější a využívanější je „Ježíškova pošta“ na Božím Daru, kam děti mohou posílat dopisy Ježíškovi a obdržet pak přání se speciálním Ježíškovým razítkem; razítko je každý rok jiné, Ježíšek na něm mívá podobu miminka (srov. <https://www.ceskaposta.cz/-/jezisek-i-letos-vyrazi-na-bozi-dar>).

⁴¹ Je třeba zdůraznit fakt, že u většiny jiných kulturních společenství probíhá vánoční nadílka až ráno 25. 12. Ke scénáři Štědrého večera komplexněji Vaňková, 2014, 2015.

⁴² Podle literatury (Koura – Kourová, 2010) dříve přinášel Ježíšek i ozdobený a rozsvícený stromeček, dnešní respondenti zdobili v dětství stromeček sami (resp. Ježíšek dnes nosí pouze dárky, nikoli stromeček).

často i jindy po obdržení vánočního dárku). Vedle štědrovečerního rituálu je třeba zmínit ještě druhý, jistě méně významný (tj. méně sdílený a méně pevně časově vázaný) „ježíškovský“ scénář, a to je fenomén dopisů Ježíškovi. Děti (a v menší míře v odvozené, hravé formě i dospělí) se v dopisu obracejí na Ježíška (potažmo na rodiče či potenciální dáorce vůbec) ustálenou formou textu: po formulí *Milý Ježíšku* a případných dalších zdvořilostních obratech je vyslovena prosba o dárek (či sepsán seznam dáreků), poté přislíbena dobré chování a dopis končí závěrečnými formullemi a podpisem. Dopis je předán rodičům nebo častěji položen na okno či na balkon, odkud si ho pak Ježíšek nepozorovaně odnese.⁴³

4.5 Komunikace o Ježíškovi. V soukromém diskursu, v promluvě k dětem i mezi dospělými (v rodině a mezi přáteli), lze běžně zachytit otázky typu „Už jsi psal Ježíškovi?“, „Co ti přinesl Ježíšek?“, příp. mezi dospělými např. konstatování jako „Musím napsat Ježíškovi, že bych potřebovala nové rádio“ nebo k dětem typicky „Ty teda nejsi hodná, to ti Ježíšek asi nic nepřinese“ nebo jen „Ježíšek to vidí“. Poukazy k tomu, že na dobrém chování dětí je závislá štědrost Ježíška či vůbec sám jeho příchod (Ježíšek je charakterizován jako vševědoucí a registrující všechny přestupky) se stávají v předvánočním období výchovným prostředkem rodičů i zdrojem humorných poznámek mezi dospělými.

Ve veřejném diskursu se o Ježíškovi komunikuje v několika oblastech, vždy v předvánoční a vánoční sezóně, zejm. v publicistice (např. – ale nejen – v lifestyleových časopisech), a ovšem v reklamě: tam je akcentován profil obdarování (resp. nakupování) vyjádřeními implikujícími „ježíškovskou“ naraci (srov. *Ježíšek naděluje tablety on-line, Ježíšek to zvorál – vracení nevhodných dáreků v obchodech, Už jste napsali Ježíškovi?* apod.).

Vyjádření spojených s Ježíškem se využívá i např. v diskursu o charitativních akcích; Ježíšek v podobě lidských dárců naděluje dětem z dětských domovů, ale i obyvatelům zvířecích útulků.⁴⁴ Připomeňme např. též akci Českého rozhlasu s názvem *Ježíškova vnoučata*.⁴⁵

Jiný charakter má veřejný diskurz o Ježíškovi v podobě aktivit za zachování českých Vánoc, resp. přímo Ježíška, jak o tom byla řeč v souvislosti s kampaní *Zachraňte Ježíška* (srov. 3.2, text C). Tam je Ježíšek vpojen do kontextu společensko-kulturního, resp. i politického.

⁴³ Dopis Ježíškovi je využíván jako oblíbené, často humorně variované téma či schéma (resp. topos) např. v zábavných časopisech pro dospělé. V dětských časopisech či na reklamních letáčích lze často v předvánoční době nalézt předtištěný, výtvarně vypravený dopis Ježíškovi, kam stačí doplnit pouze seznam dáreků.

⁴⁴ Srov.: *Místní pejsci dostanou od Ježíška nejrůznější dárky v podobě piškotů, granulí, psích pochoutek a samozřejmě i dek a polštářů na zahřátí. Letos byli psi v útulku asi moc hodní, přijelo za nimi hned několik desítek Ježíšků.* Srov: <http://www.blesk.cz/clanek/regiony-praha-praha-volny-cas/439420/do-utulku-v-troji-proudily-davy-prazbene-opustenym-psum-k-vanocum-nosili-krmeni-a-dobroty.html>

⁴⁵ V jejím rámci opatřují dobrovolníci konkrétní vánoční dárky opuštěným seniorům. Více viz: <https://www.jeziskovavnoucata.cz/>

4.6 Perspektiva. Zdůraznit je třeba dvojí možné nahlížení na Ježíška, dané perspektivou profilujícího subjektu (a / nebo jejím předjímáním ve strategii mluvčího). Tímto subjektem může být (i v podobě recipienta, jemuž se dospělý produktor přizpůsobuje) dítě, které „(ještě) věří“ na Ježíška, anebo dospělý či dítě, jež na Ježíška „(už) nevěří“. Na základě výzkumu lze konstatovat, že tento dvojí stav nemusí být ostře ohraničen, že má různé mezistupně a polohy.⁴⁶

5. ZÁVĚRY: KÝM A ČÍM JE DNES PRO ČECHY JEŽÍŠEK?

V myšlení dětí (a poněkud modifikovaně snad i v myšlení dospělých) se v souvislosti s Ježíškem často kříží a v podobě pojmového blendu prolínají dva vstupní mentální prostory: běžný, racionální, prakticky a pragmaticky určený obraz světa s obrazem světa magickým.⁴⁷ V kouzlu tohoto smíšeného prostoru⁴⁸ (a v kouzlu her na tuto interferenci navázaných) tkví specifická ontologie českého vánočního dárce Ježíška.

Následující úryvek zachycuje odpověď katolického kněze Tomáše Halíka na otázku, jež sahá do jeho dětství, resp. do času tvořícího předěl mezi dobou, kdy dítě „věří na Ježíška“ a kdy už na něj „nevěří“; ovšemže je tu míněn tajemný vánoční dárce. Tázaný s hravostí a humorem, a zároveň velmi vážně balancuje mezi dvěma významovými polohami výrazu, tj. (malý) Ježíš Kristus a tradiční český vánoční Ježíšek; moderní díkčí přitom potvrzuje dávnou motivaci těch, kdo zvolili za vánočního dárce právě dětskou podobu ústřední postavy křesťanství.

Kdy a jak jste přišel na to, že dárky nenosí Ježíšek? – Tak této otázce vlastně nerozumím. Dárky mi totiž stále nosí Ježíšek. Komu je nenosí, ten asi nebyl hodný! Já jsem sice celkem záhy pochopil, že Ježíšek nemůže stihnout obdarovat všechny, takže to musí delegovat na moje rodiče a později na moje přátele. Ale je mi zcela jasné, že kdyby se Ježíš nenarodil, tak ani ten největší ateista na Vánoce nic nedostane.

(Z rozhovoru s Tomášem Halíkem, Brněnský deník, 13. 12. 2009, dostupné na: <http://brnensky.denik.cz/rozhovor/tomas-halik-verim-ze-darcky-lidem-nosi-jezisek.html>)

⁴⁶ Dítě často touží „věřit na Ježíška“, třebaže ho realita přesvědčuje o jiném než nadpřirozeném původu dárků, a často si představuje, že od Ježíška pochází aspoň něco z toho, co našlo pod stromečkem. Je tedy docela dobře možné, že malý chlapec „ví, že Ježíšek není“, a přesto ho vyhlíží oknem: „Když se syn začal ptát, nejdřív jsme mu prozradili, že máma s tátou musí Ježíškovi pomoci a že proto některé dárky nakupují sami. Nakonec přišel úplně poučený ze školky. Ví, že Ježíšek není, ale stejně ho vyhlíží oknem,“ vypráví matka šestiletého Jakuba. Srov.: Radka Hrdinová: Ježíšek existuje! Kdy má dítě vědět pravdu? Dostupné na: <https://archiv.ihned.cz/c1-19901570-jezisek-existuje-kdy-ma-dite-vedet-pravdu>.

⁴⁷ Podle vývojové psychologie odpovídá magický pohled na svět určitému stadiu kognitivního vývoje člověka; pojetí Ježíška a věrohodnost ježíškovského scénáře je pro vnitřní svět předškolního dítěte plně v intencích tohoto obrazu. V dalším vývojovém stadiu (obvykle v prvních letech školní docházky) děti toto stadium opustí (či – podle našich zjištění – spíše pozvolna opouštějí) a tím se modifikuje i jejich prožívání Vánoc. I ony se pak postupně stávají těmi, kdo zprostředkovávají obraz Ježíška dětem mladším, než jsou ony samy.

⁴⁸ O smíšených prostorech či „tvořivých smíšeních“ (blendech) srov. např. Turner, 2005, s. 82 an.

Český Ježíšek je bytostí, která přečkala různá historická období, politické režimy i proměny kulturního klimatu: od nástupu měšťanské kultury přes dvě světové války a komunistický režim až k době postmoderní, spojené s mísením kulturních kontextů a relativizací hodnot. Odolává tlakům ideologickým i komerčním, obstál v konfrontaci s ruským dědou Mrázem i americkým Santou Clausem. I když si ho dnes stále méně respondentů představuje jako novorozeného Ježíše (*Jezulátko*), scénář spojený s vánoční nadílkou se od poloviny 19. století, kdy Božena Němcová psala *Babičku*, proměnil jen minimálně. V tomto směru je příznačné, že silně fixovaná a sdílená není ani tak podoba Ježíška, jako jeho funkce (dárce), příslušnost k Vánocům a místo ve stereotypově ukotveném štědrovečerním scénáři.

Do komunikační strategie mluvčích se v hovoru o Ježíškovi (a také v komunikaci s Ježíškem) promítá specifická vůle ke hře a smysl pro humor, vyrůstající (v hovoru dospělých) z přiznávání, resp. sdílení mystifikace. Stranou zájmu dalších případných „ježíškologů“ by tedy neměly zůstat pojmové a komunikační polohy opřené o prolnutí reality a fikce, o mystifikační hru nabývající různých podob i o zvláštní polohu opozice sacrum – profanum, která je s diskurzem o Ježíškovi spojena. To vše podstatně zakládá kulturní specifičnost Ježíška jako zvláštního pojmového konstruktů.

Bylo už naznačeno, že tento konstrukt vychází jednak z tradice, jednak ale – v poslední době čím dál nápadněji – též ze soukromé i veřejné reflexe této tradice, svědčící o tom, že si Češi (v konfrontaci domácí tradice s tradicemi jinými, „cizími“) kulturní závažnost „svého“ Ježíška uvědomují a je pro ně důležitý; je tomu tak i proto, že je spjat s jejich vlastním dětstvím, domovem a rodinou, resp. s hodnotou rodinné pohody, která je s Vánocemi spojena. Češi jsou si také (jak ukázal i tento výzkum) ve vztahu k Ježíškovi vědomi skutečnosti, že se jako rodiče (a dospělí vůbec) stávají nositeli a předavateli rodinné i společenské tradice a rituálů, jimiž je tato tradice budována. Udržují ji (a v individuálních aktech obohacují) jak (re)konstrukcí situací, do nichž Ježíška nechávají vstupovat, tak (re)konstrukcí diskurzu, který o něm vedou.

Ve své zvláštní ontologii zkrátka Ježíšek „existuje“ tak či onak i v sekulární společnosti, a ač se (jak je patrné na základě kulturnělingvistického zkoumání) pojem s ním spojený v mnohém transformoval (tak jako jiné okolnosti našich životů), zůstává postavou překvapivě životnou a specifickým způsobem milovanou. Nemusíme snad tedy pochybovat, že Ježíšek představuje jeden z českých kulturně klíčových pojmů, resp. (v pojetí A. Wierzbické) specifické klíčové slovo české kultury. Jeho významová a diskurzotvorná náplň přitom spoluurčuje další kulturně důležité pojmy z daného kontextu; podílí se (v pojetí Sharifianově) na kulturní konceptualizaci Vánoc (jako nejvýznamnějších českých svátků, a svátků v první řadě rodinných) a zároveň s nimi spoluurčuje sémantickou i kulturní specifičnost českých pojmů DOMOV a POHODA. Není snad sporu o tom, že jde – spolu s pojmy VÁNOCE a ovšem i JEŽÍŠEK – o pojmy silně hodnotově zatížené a spojené s českou kulturní identitou.

Bibliografie

- ANUSIEWICZ, Janusz: *Lingwistyka kulturowa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005. 184 s.
- BARTMIŃSKI, Jerzy: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2009. 328 s.
- BARTMIŃSKI, Jerzy: *Narracyjny aspekt definicji kognitywnej*. In: *Narracyjność języka i kultury*. Eds. D. Filar – D. Piekarczyk. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej 2014, s. 99 – 116.
- BARTMIŃSKI, Jerzy: *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Prekl. a ed. I. Vaňková. Praha: Karolinum 2016. 168 s.
- ERBEN, Karel Jaromír: *Kytice – České pohádky*. Praha: Lidové noviny, 2003. 326 s.
- FILAR, Dorota: *Narracyjne aspekty językowego obrazu świata. Interpretacja marzenia we współczesnej polszczyźnie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2013. 224 s.
- FILIPEC, Josef et al.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 1994. 848 s.
- FROLEC, Václav et al.: *Vánoce v české kultuře*. Praha: Vyšehrad, 1988. 440 s.
- HAVRÁNEK, Bohuslav et al.: *Slovník spisovného jazyka českého. I. svazek, A – M*. Praha: Academia 1960. 1311 s.
- CHROLENKO, A. T.: *Osnovy lingvokulturologii: učebnoje posobije*. Moskva: Akademija, 2001, 184 s.
- JANDA, Laura: *From Cognitive Linguistics to Cultural Linguistics*. *Slovo a smysl*, 8, IV, 2007, s. 69 – 83.
- KOURA, Petr – KOUROVÁ, Pavlína: *České Vánoce od vzniku republiky do sametové revoluce*. Praha: Dokořán – Máj 2010. 360 s.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Prekl. M. Čejka. Brno: Host 2002. 280 s.
- MASLOVA, Valentina Avraamovna: *Lingvokulturologija*. Moskva: Akademija, 2001, 208 s.
- NĚMCOVÁ, Božena: *Babička*. Brno: Host 2017. 312 s.
- NOHAVICA, Jaromír: *Chtěl jsem ji zazpívat. Výbor z písňových textů*. Praha: Torst 2010.
- PRUDKÝ, Libor, a kol.: *Inventura hodnot: Výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia, 2009. 342 s.
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2011. 752 s.
- SHARIFIAN, Farzad: *Cultural Conceptualization and Language. Theoretical Framework and Application*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. 161 s.
- SCHIEFFELIN, Bambi B. – GARRETT, Paul B. (eds.): *Anthropological Linguistics. Critical Concepts in Language Studies. I – V*. London, New York: Routledge, 2011.
- SLOVNÍK SOUČASNÉ ČEŠTINY. Brno: Lingea, 2011, 1085 s. (Autor neuveden.)
- TRABANT, Jürgen: *How relativistic are Humboldt's "Weltansichten"?* In: *Explorations in Linguistic Relativity*. Eds. M. Pütz – M. Verspoor. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 2000, s. 25 – 44.
- TURNER, Mark: *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Prekl. O. Trávníčková. Brno: Host 2005. 278 s.
- UNDERHILL, James: *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press 2009. 176 s.
- VAŇKOVÁ, Irena: *Bud'te v pohodě! (Pohoda jako české klíčové slovo)* In: *Obraz člověka v jazyce*. Eds. I. Vaňková – J. Pacovská. Praha: Filozofická fakulta UK 2010, s. 31–57.
- VAŇKOVÁ, Irena: *DŮM i DOMOV v češské jazykové kartine mira*. In: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów I*. Eds. M. Abramowicz – J. Bartmiński – I. Biełńska-Gardziel. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie – Skłodowskiej 2012, s. 69 – 88.

VAŇKOVÁ, Irena: Vánoce jako klíčové slovo české kultury. (První poznámky k etnolingvistickému výzkumu). Didaktické studie, 2014, roč. 6, č. 1, s. 135 – 149.

VAŇKOVÁ, Irena: Vánoce (“Christmas”) in the ethnolinguistic perspective (Czech key words and values). Etnolingwistyka, 2015, č. 27, s. 63 – 86.

VAŇKOVÁ, Irena: Etnolingvistika. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. URL: 2017a. <https://www.czechency.org/slovník/ETNOLINGVISTIKA> (14. 2. 2018)

VAŇKOVÁ, Irena: Ježíšek v dnešní češtině a české kultuře. Metodologické inspirace současné etnolingvistiky: na cestě ke kognitivní definici. In: Jazyk a jazykověda v súvislostiach. Eds.: O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2017b, s. 103 – 114.

VAVŘINOVÁ, Valburga: Malá encyklopedie Vánoc. Praha: Libri, 2002. 288 s.

VEČERKOVÁ, Eva: Vánoční dar a darování. In: Dary a obdarování. Ed. Ludmila Tarcalová. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 2007, s. 101–107.

VEČERKOVÁ, Eva – FROLCOVÁ, Věra: Evropské Vánoce v tradicích lidové kultury. Praha: Vyšehrad 2010. 318 s.

WIERZBICKA, Anna: Understanding Cultures through Their Key Words. New York – Oxford: Oxford University Press 1997. 217 s.

Internetové prameny

Brněnský deník.cz: Tomáš Halík: Věřím, že dárky lidem nosí Ježíšek. In: <http://brnensky.denik.cz/rozhovor/tomas-halik-verim-ze-daroky-lidem-nosi-jezisek.html> [6. 10. 2017]

Česká televize.cz: Alžběta Chmelařová: A jak vypadá váš Ježíšek? In: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/nazory/1127010-a-jak-vypada-vas-jezisek> [26. 3. 2018]

Databáze excerptního materiálu Neomat (2015). Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. In: <http://neologismy.cz/> [7. 9. 2017]

SYN: Český národní korpus – SYN, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, přístupný na: www.korpus.cz [14. 2. 2017]

Youtube: Vilém Čok – Zachraňte Ježíška. In: <https://www.youtube.com/watch?v=BQ2H1y-Pvsyo> [7. 9. 2017]

Youtube: Jaromír Nohavica – Ježíšek. In: <https://www.youtube.com/watch?v=gjmTfJCmy6s> [26. 3. 2018]

Zachraňte Ježíška: Zachraňme Ježíška. In: <http://www.zachrantejziska.cz/> [6. 10. 2017]

JAZYKOVÉ ZNALOSTI A OVLÁDANIE JAZYKA¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

DOLNÍK, Juraj: Linguistic knowledge and command of language. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 77 – 89.

Abstract: Drawing on the ideas of many pragmatically based philosophers of language and linguistics, the author proposes a conception of command of language with regard to linguistic cultivation of language users. His approach to the problem may be summarized in the sentence that the cultivation of the mother tongue is adequate when it is in harmony with communicative rationality that originated from the fact that human beings are behavioural-actional creatures. The main point is that the rationality of communication is based on the function of the intention-emergent-mechanism; that is, we are in natural linguistic state if the working of this mechanism is not disturbed. The cultivation of command of language can only be successful as the developing of the natural linguistic state when the requirement of the natural coordination of the behavioural and actional linguistic competence remains in force, in other words, it is necessary to take into consideration that for the natural command of language is responsible the interplay of the not-knowledge-based grammatical disposition and the language knowledges.

Key words: command of language, cultivation, communicative rationality, linguistic knowledge, not-knowledge-based-grammatical disposition.

0. ÚVOD

Otázka, ako ovládame materinský jazyk, resp. ako dospievame k jeho ovládnutiu, zaujíma jednak tých, ktorí chcú preniknúť do tajov ľudskej mysle, a jednak tých, ktorí sú zameraní na to, ako sa dá podporovať a kultivovať mentálna aktivita jednotlivca so zreteľom na zmocňovanie sa vlastného jazyka. Pri hľadaní odpovede na túto otázku v centre pozornosti je tak buď povaha ducha človeka („duch“ sa chápe ako mozog, na ktorý nazeráme na istom stupni abstrakcie; porov. Chomsky, 2016, s. 41) z perspektívy jazyka ako jeho závažného konštituenta a tým aj samotný jazyk v štruktúre mysle, alebo pôsobenie na ovládanie jazyka na základe poznania jeho povahy. Tento výklad je nasmerovaný na tento druhý aspekt ovládania jazyka.

Pri reakciách na otázku, v čom spočíva ovládanie jazyka, kľúčovým výrazom je *znalosť*: ovládať jazyk znamená mať primerané znalosti. Pozornosť sa tak obracia na jazykové znalosti, ich povahu a pôvod. Výklad týchto znalostí by bol kontraintuitív-

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

ny, keby sa nepovažovalo za samozrejmé, že ide o implicitné, tacitné, neuvedomované znalosti, dokonca o znalosti, ktoré nášmu vedomiu principiálne nie sú ani prístupné. Pripomeňme si pojem „znalosť gramatiky“ Noama Chomského: „Ako používam ja tento výraz, znalosť môže byť neuvedomovaná a vedomiu neprístupná. Môže byť „implicitná“ alebo „mlčky existujúca“. Ani najvyššia miera introspekcie by nám nemohla ukázať, že poznáme isté pravidlá alebo princípy gramatiky... alebo že používanie jazyka má do činenia s mentálnymi reprezentáciami, ktoré sa vytvárajú týmito pravidlami a princípmi“ (Chomsky, 1981, s. 131). V jeho chápaní lingvistiky skúmanie má byť zamerané na znalosť jazyka v tomto zmysle (teda na univerzálnu gramatiku v jeho poňatí) a na jej pôvod, čo je aj orientovanosťou na skúmanie istých aspektov ľudského ducha (pripomeňme si, že Chomsky dáva do priamej súvislosti skúmanie univerzálnej gramatiky s „morálnofilozofickým“ programom D. Humea, teda s jeho vedou o povahe človeka; op. cit., s. 37). Znalosť (vedenie) v tomto prípade neznamena nič iné ako byť v istom mentálnom stave, ktorý je charakterizovaný abstraktnými pravidlami a princípmi, ich abstraktnou schémou. Jazyková (u neho v podstate gramatická) kompetencia je založená na tejto tacitnej znalosti. Ponúka sa idea, že „schopnosť, ktorou pri vnímaní principiálne neurčitého množstva viet dokážeme určiť, či sú v danom jazyku možné, alebo nie, sa dá vysvetliť len predpokladom, že kognitívny systém dospelého hovoriaceho obsahuje okrem iného abstraktnú schému pravidiel, ktorá špecifikuje práve triedu viet, ktoré sú možné v tomto jazyku. Podľa toho ovládať istý jazyk znamená byť vybavený kognitívnymi štruktúrami, ktoré túto schému pravidiel vytvárajú“ (Fanselow – Felix, 1993, s. 36). Ako vieme, ide o biologickú výbavu (a je teda geneticky určená), ktorá vymedzuje oblasť možných realizácií, čiže možné ľudské jazyky.

Kým pre Chomského ako racionalistu, pracujúceho metódou idealizácie (konštruujúceho ideálneho nositeľa jazyka), aplikujúceho „galileovský štýl“ myslenia (spočívajúci v konštruovaní abstraktných modelov, ktorým sa prisudzuje status vyššieho stupňa reality v pomere k zmyslami vnímanému svetu), v základe ovládania jazyka sú vrodene znalosti (vytvárajúce univerzálnu gramatiku), empiristi, ako ich sám označuje, vychádzajú z toho, že počiatočným stavom nie je univerzálna gramatika, ale „systém segmentačných postupov, klasifikácie, generalizácie a indukcie..., ktoré sa aplikujú na empirické údaje, z čoho potom vyplynie gramatika“ (Chomsky, 1981, s. 235). Podľa empiristov gramatické znalosti teda nadobúdame kognitívnymi operáciami, ktoré explicitne, cieľavedome a premyslene využíva klasický lingvista pri konštrukcii gramatiky. V opozícii s nativistickým prístupom Chomského je aj už klasická interakčná teória Jeana Piageta, podľa ktorej základ jazyka sa vytvára tým, že dieťa v interakcii s prostredím nadobúda senzo-motorické konštrukcie, a v podobnom duchu pristupuje k jazyku aj funkcionalista, presadzujúci prístup založený na používaní jazyka (Tomasello, 2015). K východiskovým tézám funkcionalistu patrí, že jazykové štruktúry vzhádzajú z používania jazyka, takže nositelia jazyka si môžu osvojiť všetky štruktúry z jazykovej praxe, že jazykovú kompetenciu tvorí

štruktúrovaný komplex jazykových konštrukcií nesúcich významy a že jazyk a nadobúdanie jazyka sú neoddeliteľne spojené s kognitívnymi a sociokognitívnymi procesmi z mimojazykovej oblasti (podľa Tomasella hypotéza univerzálnej gramatiky je zbytočná, lebo gramatické štruktúry vzchádzajú z konkrétnych prehovorov). Môžeme si podčiarknuť, že nativistický prístup aj antinativistické koncepcie poskytujú teoretické obrazy nadobúdania a ovládania jazyka, založené na neuvedomovaných znalostiach, s výkladmi o ich prínose k poznaniu bytostnej povahy človeka. Dôležité je uvedomiť si zásadný rozdiel medzi týmito koncepciami, ktorý sa týka závislosti/nezávislosti gramatiky. Pripomeňme si, že nativistická koncepcia zahŕňa hypotézu o autonómnosti gramatiky, podľa ktorej gramatika je nezávislým komponentom ducha. Je autonómna vo vzťahu k jeho ostatným častiam (k znalostiam o svete, usudzovacej schopnosti, pamäti, matematickým schopnostiam a pod.), čo preukazujú javy demonštrujúce nezávislosť osvojovania (materinského) jazyka od všeobecnej inteligencie (jazyk si normálne osvoja aj jednotlivci s obmedzenou inteligenciou, dokonca aj s istým stupňom mentálnej retardovanosti, alebo naopak osvojovanie jazyka je narušené, hoci daní jednotlivci sa vyznačujú normálnou všeobecnou inteligenciou). Antinativisti však vychádzajú z toho, že gramatika nie je nezávislá od všeobecnej kognitívnej aj komunikatívnej funkcie, kooperuje so všeobecnými kognitívnymi schopnosťami, a teda nie je možné, že nie je nimi ovplyvnená, že nie je formovaná aj pod vplyvom komunikatívnej funkcie. Jej závislosť sa podčiarkuje aj tým, že jej podoba vzišla z evolučného pohybu: aj gramatika sa dá vysvetliť len tak ako aj ostatné prejavy organizmov.

1. PRAKTICKÉ HLADISKO

Z praktického hľadiska sa azda ešte naliehavejšie natíska otázka, čo zahŕňa ovládanie jazyka. V našom prostredí častejšie počujeme, že niekto ovláda nejaký cudzí jazyk („perfektne ovláda angličtinu, nemčinu“ a pod.), ako ovláda svoj jazyk. Keď je reč o vlastnom jazyku, o slovenčine, spravidla sa myslí na spisovnú slovenčinu, napríklad konkurzný text zahŕňa požiadavku, že uchádzač musí dobre ovládať spisovný jazyk slovom aj písmom, pričom dobre ovládať znamená hovoriť a písať podľa kodifikovanej normy. Idea ovládania spisovného jazyka v tomto zmysle dominuje v jazykovej edukácii (v najširšom zmysle, teda aj v jazykovej kritike a v jazykovom poradenstve – v tomto zmysle sa výraz edukácia používa v celom texte) s predstavou, vnímanou ako samozrejmosť, že fundamentálnou oporou kodifikovanej normy sú zákonitosti jazyka. Platnosť tejto predstavy je dokonca legislatívne zafixovaná, a to v Zákone NR SR č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky, v ktorom v odseku (3) § 2 („Štátny jazyk a jeho ochrana“) čítame: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný.“ To znamená, že do kodifikovanej podoby jazyka, čiže do kodifikovanej normy spisovného jazyka, môže zasahovať len ten, kto ovláda zákonitosti toh-

to jazyka, čiže disponuje primeranými znalosťami. Podľa toho najlepšie ovládajú spisovný jazyk experti, ktorí skúmajú zákonitosti tohto jazyka a dokážu aj explicitne vyjadriť zodpovedajúce znalosti. Vynára sa však problém, ako posudzovať z tohto hľadiska expertov, ktorí v jazyku nevidia zákonitosti, ale sociálne pravidlá (pravda, ak ich fundamentalisticky nestigmatizujeme, nemarginalizujeme, a tak problém odstránime v zárodku), avšak v našej súvislosti je relevantné to, že do konceptu ovládania jazyka sa tak včleňujú aj explicitné znalosti. A iste nie sme kontraintuitívni, ak tento koncept obohatíme tým, že ovládanie (materinského) jazyka automaticky zahŕňa schopnosť myslieť v ňom a komunikovať ním, ako aj reagovať na jazykové prejavy z hľadiska ich správnosti, primeranosti vhodnosti a pod. Takýto postup pri vymedzovaní tohto konceptu môže vyústiť do jednoduchého záveru, že ovládanie jazyka pozostáva z implicitných a explicitných jazykových znalostí, týkajúcich sa pravidiel jazyka a jeho používania.

V tejto súvislosti je namieste poznámka, že ako aj iné javy, aj ovládanie jazyka sa dá chápať v užšom aj širšom zmysle; napríklad v publikácii Hauser et al. (2002) sa hovorí o jazykovej schopnosti v užšom zmysle, ktorá zahŕňa ovládanie syntaktického mechanizmu jazyka, kým táto schopnosť v širšom zmysle obopína aj ďalšie kognitívne systémy, a to senzo-motorický a konceptuálno-sémantický systém (syntaktické štruktúry s lexikálnymi prvkami musia byť „pripravené“ na foneticko-artikulačnú aj sémanticko-konceptuálnu interpretáciu). Z praktického hľadiska, z perspektívy pozorovania používateľov v jazykovej (v našom prípade spisovnojazykovej) praxi, na otázku, kto ovláda jazyk, môžeme v najširšom zmysle odpovedať tak, že ten, kto v rámci pravidiel svojho jazyka produkuje výrazovo-významové štruktúry s adaptáciou na meniace sa podmienky komunikácie a, samozrejme, takým štruktúram aj rozumie (ovládanie jazyka tak zahŕňa jazykovú aj komunikačnú kompetenciu). Ak ovládanie jazyka parafrázujeme ako „nadobudnutie vlády (moci) nad jazykom“ (čiže ako výsledok z-moc-ňovania sa jazyka), do pozornosti sa dostáva, že subjekt sa adaptoval na podmienky jazyka, čo sa prejavuje ako jeho jazyková viabilita, životaschopnosť, preukazovaná tým, že dokáže reprodukovať seba ako sociálnu bytosť, ako bytosť reprezentujúcu dané sociokultúrne prostredie. Adaptovať sa na podmienky jazyka znamená prispôbovať jazykové reakcie pravidlám jazyka, a to predpokladá citlivosť, vnímavosť voči nim – jazykovú senzibilitu –, ktorá jednotlivca v jazykovej praxi privádza k jazykovým reakciám konformným s pravidlami aj bez ich znalosti, ale aj k reakciám založeným na implicitných znalostiach. Reflexívnym prejavom reakcií vzchádzajúcich z jazykovej senzibility je explicitná znalosť pravidiel. Či istá stránka jazykovej senzibility je založená na vrodenej predispozícii, napríklad na univerzálnej gramatike v zmysle teórie N. Chomského, z praktického hľadiska nie je významné. Z tohto zorného uhla je významná otázka, aké zasahovania do kultivácie ovládania jazyka sú adekvátne so zreteľom na diferencovanú jazykovú senzibilitu subjektu. Táto senzibilita je diferencovaná tým, že sme odlišne citliví, vnímaví voči druhom jazykových pravidiel, čo sa prejavuje v miere podpory na-

ších reakcií na ne pozornosťou a učení sa. K stavu ovládania (materinského) jazyka jednotlivec dospieva bezprostrednými a sprostredkovanými (sprostredkovačmi sú pozornosť a učenie sa) reakciami na pravidlá.

Do spomínaného jednoduchého záveru o ovládaní jazyka sa vnáša táto úprava: ovládanie jazyka je založené na bezznalostnej jazykovej dispozícii a selektívnych implicitných a explicitných jazykových znalostiach, ktoré sa vzťahujú na pravidlá jazyka a jeho používania. Za touto úpravou je predpoklad, že ovládanie jazyka zahŕňa znalostný aj bezznalostný komponent a že znalostná zložka sa vyznačuje selektívnosťou. Tento predpoklad vzišiel z pozorovania bežných používateľov materinského jazyka z perspektívy otázky, ako ovládajú svoj jazyk, a z analýzy a interpretácie aspektov človeka ako bytosti svojho druhu, na základe ktorých sa dajú zdôvodniť závery vyvedené z pozorovania. Predpoklad má tak empirický (observančný, podporovaný aj introspekciou) a „antropoanalytický“ podklad. Z hľadiska sledovanej praktickej otázky – kultivovanie ovládania jazyka – do ohniska pozornosti sa dostáva vzťah medzi bezznalostným komponentom ovládania jazyka a selektívnymi jazykovými znalosťami. Fundamentálnym problémom edukačnej praxe je, že sa nepočíta s bezznalostným komponentom, a tak sú isté štandardné kultivačné aktivity nekompatibilné s jazykovomentálnym stavom nositeľa materinského jazyka.

2. BEHAVIORÁLNA A AKČNÁ JAZYKOVÁ KOMPETENCIA

Vyjdime z pozorovania. Je dobre známe, že to, čo je nám najsamozrejmejšie, sa ocitá mimo našej pozornosti (ako je známe, pre L. Wittgensteina to bolo významným interpretačným podnetom). Takou samozrejmosťou je, že keď niekto za normálnych okolností hovorí svojím jazykom – a keď sledujeme seba pri hovorení, je to ešte výraznejšie –, jazykové výrazy akosi samy od seba sa nám vynárajú a objavujú na jazyku, „naskakujú“ nám na jazyk, čo sa nám ukáže ako niečo zvlášť fascinujúce, keď maximálne zvýšime tempo reči (keď počúvame napríklad reportáž zdatného športového reportéra). Hovorievame, že jazyk používame automatizovane, ale ak si uvedomíme, že automatizovanosť úkonov je výsledkom cviku, tréningu, drilu, nesedí nám to, lebo materinský jazyk si predsa neosvojujeme týmto spôsobom. Veď deti si ho internalizujú „len tak“, „akoby mimochodom“ popri svojich aktivitách v socializačnom procese. Z pozorovania tohto javu sa dá vyvodiť hypotéza, že používateľ jazyka je riadený zvláštnym zariadením, ktoré som už dávnejšie nazval intencno-emergentný mechanizmus. Je to mechanizmus, ktorého fungovanie umožňuje, aby sa používateľ upriamoval na svoje komunikačné – a širšie sociálno-interakčné – intencie, pretože potrebné reťazce výrazov sa mu vynárajú, objavujú na jazyku akosi samočinne (emergencia v tomto význame) v gramatických formách a usúvzťažneniach, ktoré zodpovedajú gramatickým pravidlám daného jazyka. Kde môžeme nájsť oporu pre túto hypotézu? Ponúka sa nám fundamentálny spôsob existencie človeka.

Človek ako bytosť svojho druhu existuje ako biologicko-kognitívno-sociokultúrny tvor. Ako biologická bytosť je vybavený inštinktmí, nepodmienеныmi reflexmi aj intuíciou (?), ktorá mu umožňuje niečo „vycítiť“, „vytušiť“, „z ničoho nič na niečo prísť“ a pod. Tieto prírodné (a teda doslova prirodzené) danosti sú jeho elementárne riadiace sily, ktoré sú pre neho veľmi výhodné, pretože mu „zariaďujú“ funkčne dôležité správanie bez toho, aby musel sám vyvinúť úsilie (napr. inštinktivne zotvorenie očí pred ohrozujúcim predmetom). Príroda ho teda vybavila riadiacim mechanizmom elementárneho správania, ktoré je pre neho existenčne dôležité, no napriek tomu sa odohráva mimo jeho vôle, pozornosti, zameranosti. V tomto inštinktivno-reflexno-intuitívnom (?) správaní vidím zdroj našej behaviorálnej kompetencie, schopnosti správať sa aj nad rámcom našej biologickej určenosti. Na základe prírodnej (prirodzenej) behaviorálnej dispozície (danosti) človek ako druh bol potenciálne nastavený na možné situácie, v ktorých koná (vykonáva činnosť) s podporou zodpovedajúceho správania (napríklad nepozorovane sa správať pri love alebo rituálne správanie pri prinášaní obety nadprirodzeným silám). Na otázku, ako mohlo vzniknúť nadinštinktivné správanie z inštinktivných reakcií, odpovedám: analógiou. Len, ako to opakovane zdôrazňujem, rozsah pojmu analógia treba vymedziť jej chápaním ako „v tom duchu, v tom zmysle“, takže nezahŕňa iba usudzovanie pomocou analógie, resp. riešenie proporčnej rovnice typu $4 : 2 = 8 : x$, ale aj prípady, keď sme analógiou takpovediac zasiahnutí a pociťujeme, že sa správame v duchu, v zmysle už praktizovaného správania, a teda to mimovoľne, intuitívne (?) akceptujeme, lebo veď sa správame v duchu toho, čo je osvedčené, už overené ako dobre fungujúce. Správať sa „v tom duchu, v tom zmysle“ tak môže znamenať jednak správať sa podľa istého vzoru, príkladu, prípadu a jednak spôsob správania, ktorý vzišiel z mimovoľnej, intuitívnej (?) imitačnej reakcie na už praktizovaný spôsob správania. Tento spôsob prostredníctvom mimovoľnej imitácie rozšíri svoju doménu výskytu a existuje ako originál a imitát, ktorý je produktom interpretácie originálu („v tom duchu, v tom zmysle“, čiže podľa interpretácie originálu so zreteľom na jeho akceptáciu v rozšírenej doméne). To, čo pri opise vystihujeme výrazom mimovoľný, intuitívny (?) imitát, prežívame ako správanie zodpovedajúce tomu, čo je nám nejako vlastné.

Analogickým správaním vo vzťahu k inštinktivno-reflexnému správaniu sa navodila behaviorálna kompetencia človeka ako schopnosť správania, ktoré podporuje jeho konanie, činnosť, čiže zámernú aktivitu s istým cieľom. To, že človek je biologicko-kognitívno-sociokultúrna bytosť, zahŕňa, že je behaviorálno-akčná bytosť. Tento spôsob jeho existencie má v sebe pôsobivo jednoduchú racionalitu – racionalitu prostej účelnej komplementárnosti: obidve zložky „robia svoju prácu“, sú funkčne komplementárne, aby aktivita bola efektívna (aktivita ako strešný pojem správania a konania). Len si pripomeňme našu aktivitu pri čítaní, ako jednoducho a účelne kooperuje naše čitateľské správanie (samozrejmejšia apercpcia napísaného) s „čitateľskou činnosťou“ (konaním), spočívajúcou v zameraní sa na to, prečo knihu čítame. To, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, sa, samozrejme, nestráca ani v jeho ja-

zykovej modalite, ani vtedy, keď ho vnímame ako nositeľa jazyka. Ovládanie jazyka, ktorý je jeho fundamentálnym konštituentom, sa dá vystihnúť aj ako špecifický prípad štruktúry ľudskej aktivity, ako funkčná komplementarita behaviorálnej jazykovej kompetencie a akčnej jazykovej kompetencie, ako koordinované fungovanie týchto kompetencií (porov. s prácou Dolník, 2012, s. 185). Z predchádzajúceho výkladu vyplýva, že behaviorálna jazyková kompetencia je špecifický prípad behaviorálnej kompetencie, ktorá vzišla z podnetu inštinktívneho správania. Analógia, prostredníctvom ktorej sa táto kompetencia zrodila, sa vzťahuje na celú štruktúru (model) aktivity príslušných biologických tvorov: predátor sa môže inštinktívne sústrediť na to, aby sa zmocnil koristi, pretože lovecké približovanie k nej má zvládnuť tak, že sa môže upriamiť výlučne na rozhodujúci akt.

3. KOMUNIKAČNÁ RACIONALITA

Ovládanie jazyka, chápané ako súčinnosť behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie, je tak zdôvodniteľné komunikačnou racionalitou, ktorá sa prejavuje pri fungovaní intenčno-emergentného mechanizmu. Povaha ovládania jazyka je teda určená komunikačnou racionalitou ako špecifickým prípadom racionality ľudskej aktivity, analogickej s „múdrosťou“ evolúcie, z ktorej vzišli biologické tvory schopné aktivít s načrtnutou štruktúrou. Komunikačná racionalita však má dosah aj na osvojovanie jazyka, na cestu k jeho ovládaniu. Veď osvojovanie (materinského) jazyka prebieha v komunikácii, v rámci komunikačných udalostí, v ktorých ide o interakčné zámery, ciele. Pozornosť sa upriamuje na dosahovanie zámerov, cieľov, na sociálny zmysel komunikácie, a nie na výrazy, ich tvary a usúvzťažňovania (úsilie matky naučiť dieťa v elementárnej vývinovej fáze vyslovovať hlásky, slová je z hľadiska celkového osvojovania jazyka zanedbateľné). Jednotlivec sa upína na to, ako má jazykovo konať, aby realizoval svoje zámery, dosahoval svoje ciele, a súčasne sa adaptuje na jazykové správanie, ktoré je v pozadí jazykovej činnosti, na správanie založené na gramatických pravidlách. Adaptáciou dospieva k behaviorálnej jazykovej kompetencii, čo je predpokladom emergentného komponentu v spomínanom intenčno-emergentnom mechanizme. Túto kompetenciu jednotlivec nadobúda v duchu komunikačnej racionality, teda tak, aby jej nadobúdanie nezaťažovalo komunikačnú činnosť, aby svoju psychickú energiu mohol vynakladať na intenčnú stránku komunikácie. Behaviorálnej jazykovej kompetencii v tomto výkladovom kontexte zodpovedá to, čo som označil ako bezznalostná gramatická dispozícia (Dolník, 2016). Tu si len zopakujeme, že ide o nadobudnutú schopnosť na správanie konformné s gramatickými pravidlami bez toho, aby táto schopnosť (kompetencia) zahŕňala nejakú reprezentáciu pravidiel, teda ich znalosť. Konštituuje sa v jazykovej praxi, do ktorej sú gramatické pravidlá „vpísané“, a je založená na nastavenosti človeka na analogické správanie, ktorého genetickým základom je imitačný inštinkt. Interpretačnú podporu pre tento koncept poskytuje výklad filozofa Johna R. Searla o inštitučnej skutoč-

nosti založenej na konštitučnom pravidle a na jeho chápaní „pozadia“ (background). Pripomínam jeho zhrňujúci výklad: „Aby sme to zhrnuli: Môžeme uznať, že sú extrémne komplexné, pravidlami riadené štruktúry ľudských inštitúcií, a takisto môžeme uznať, že tieto pravidlami riadené štruktúry zohrávajú kauzálnu rolu v štruktúre nášho správania; ale chcel by som konštatovať, že v mnohých prípadoch domnieka..., že naše správanie zodpovedá štruktúre pravidiel, lebo ich nevedome sledujeme, je jednoducho prevrátená. Správnejšie je, že vyvíjame komplex dispozícií, ktoré reagujú na štruktúru pravidiel“ (Searle, 2013, s. 155 – 156). A potvrdzuje ešte raz: „Skutočne jestvujú konštitučné pravidlá, ktoré fungujú kauzálnne, a naozaj odhaľujeme tieto pravidlá v priebehu našej analýzy. Ale z toho nevyplýva, že osoba môže fungovať v spoločnosti len vtedy, keď sa fakticky naučila a namemorovala pravidlá a vedome alebo nevedome ich sleduje. A taktiež z toho nevyplýva, že osoba môže fungovať v spoločnosti, keď si pravidlá *ako pravidlá* „internalizovala“. Rozhodujúce je, že by sme nemali povedať, že osoba, ktorá je vo svojej spoločnosti doma, ... preto je tam doma, lebo zvládla pravidlá spoločnosti, ale skôr preto, lebo osoba vyvinula komplex schopností a zručností, ktoré spôsobujú, že v tejto spoločnosti je doma, a že tieto schopnosti vyvinula preto, lebo sú to pravidlá jej spoločnosti“ (op. cit., s. 157). Z tejto pozície si ešte raz podčiarknime, že ovládaniu gramatických pravidiel materinského jazyka zodpovedá táto sekvencia výrokov: Používateľ sa gramaticky nespráva preto tak, ako sa správa, lebo sleduje pravidlá gramatiky. Správa sa preto tak, lebo má predpoklady na to, aby bol disponovaný na také správanie, a túto dispozíciu na také správanie má preto, lebo je to spôsob správania, ktorý zodpovedá gramatickým pravidlám jeho jazyka.

Pripomeňme si ešte raz, že N. Chomsky sa nemohol stotožniť s tým, že k znalosti gramatiky svojho jazyka dieťa dospieva tak, že sa ju učí. Podľa neho sa to deje súčinnosťou geneticky stanovených princípov so skúsenosťami, ktoré získava v priebehu svojho vývoja. Píše: „Ak hovoríme o učení sa, tak si predstavujeme isté procesy: asociáciu, indukciu, cvičenie, vytváranie hypotéz a ich potvrdzovanie, abstrakciu, generalizáciu atď. To, že tieto procesy pri zmocňovaní sa jazyka zohrávajú rozhodujúcu úlohu, však nie je jasné“ (Chomsky, 1981, s. 137); on vychádza z toho, že gramatika v mysli rastie, dozrieva (ako napríklad srdce alebo vizuálny systém, teda telesné orgány; pre neho je univerzálna gramatika tiež orgánom). Ani o bezznalostnej gramatickej dispozícii nie je vhodné hovoriť ako o výsledku učenia sa. Primernejšie je povedať, že dieťa si gramatické pravidlá osvojuje, a to tak, že si osvojuje gramatické správanie, ktoré vníma v svojom prostredí, čiže spôsob správania iných stáva sa aj jeho spôsobom správania na základe toho, že v ňom dozrieva, rastie dispozícia na také správanie. Otázka je, či zrenie dispozície na spôsob správania, ktorý praktizujú používatelia ovládajúci svoj jazyk, sa obmedzuje na gramatické pravidlá. Netýka sa to napríklad aj rečových aktov? Učí sa dieťa pýtať sa, prosiť, rozkazovať, sľubovať atď., alebo v ňom zrie dispozícia na zodpovedajúce spôsoby správania? Skôr si ich osvojuje, ako sa ich učí (keď ho matka napríklad učí, že sa má podľaako-

vať, učí sa, kedy to má urobiť, teda učí sa vhodne správať, ale na „ďakovné správanie“ nadobúda dispozíciu). Je to otvorená otázka.

Racionalita jazyka vo vzťahu ku komunikácii (komunikačná racionalita v tomto kontexte) pôsobí na nositeľa jazyka tak, že ten je účelne vybavený bezznalostnou jazykovou dispozíciou aj jazykovými znalosťami, aby mohol efektívne realizovať svoju komunikačnú intenciu. Efektívnosť tu znamená, že používateľ vynakladá len toľko psychickej energie, koľko je na realizáciu intencie nevyhnutné, pričom energia sa sústreďuje práve na intenčný akt. Zameranosti na intenčné akty je podriadená jednak súčinnosť bezznalostnej jazykovej dispozície s jazykovými znalosťami a jednak súhra nevedomovaných a viac alebo menej uvedomovaných jazykových znalostí. Na tomto mieste je primerané v rámci nevedomovaných jazykových znalostí hovoriť o automatizovaných znalostiach. Nevedomované (implicitné, tacitné) jazykové znalosti získavame v komunikačnej praxi spontánnymi, mimovoľnými, intuitívnymi (?) mentálnymi operáciami, napríklad znalosť, že isté výrazy znamenajú to a to, že výrazy sa používajú v priamom aj nepriamom význame, že niekto niečo hovorí, ale iné mieni, že niekto niekedy hovorí opak toho, čo si myslí, že niekedy sa nevyjadruje všetko, takže niečo si treba domyslieť a pod. Automatizované znalosti sú produktom praktickej aplikácie (uplatňovania v jazykovej praxi) vedome nadobudnutých znalostí vyúsťujúcej do ich návykového používania, takže sú v kauzálnom vzťahu k príslušným jazykovým aktivitám ako nevedomované znalosti; výrazným príkladom sú automatizované pravopisné znalosti, ale aj štylizované znalosti, ktoré sa týkajú ustálených formulácií, alebo rutinné jazykové reakcie v schematizovaných komunikáciách. Ako bezznalostná jazyková dispozícia aj nevedomované jazykové znalosti – a v tom spočíva aj zmysel automatizácie istých znalostí – psychicky odbremeňujú používateľa, ktorého záujmom je presadiť svoju intenciu v sociálnej interakcii, a tak svoju psychickú energiu vynakladá na to, aby si zvolil spôsob, ktorým ovplyvní recipienta podľa svojej predstavy, teda ako zmení stav jeho informovanosti, ako ho získa pre podporu niečoho, ako ho pobaví, ako odmietne jeho návrh, ako s ním nadviaže priateľský vzťah atď. V popredí pozornosti sú znalosti týkajúce sa toho, ako uspieť intenčnými aktmi, ak v pozadí sú oporné prostriedky, ktoré túto psychickú koncentráciu umožňujú. Týmto pozadím je bezznalostná jazyková dispozícia ako báza behaviorálnej jazykovej kompetencie, na ktorú sa navrstvujú nevedomované jazykové znalosti, a to takpovediac autochtónne aj automatizované.

Jazykové znalosti sú selektívne vo vzťahu k jazykovému správaniu, čiže k behaviorálnej jazykovej kompetencii. Čo zvládame na základe bezznalostnej jazykovej dispozície, nepotrebuje jazykové znalosti. A ďalej: kde nám stačia implicitné jazykové znalosti, nepotrebujeme uvedomované znalosti. Tento myšlienkový postup nás privádza k otázke miesta explicitných jazykových znalostí v ovládaní jazyka, ktorá je závažná pri sledovaní jeho kultivovania, k otázke korelácie medzi uvedomovanými jazykovými znalosťami a zdokonaľovaním ovládania jazyka. Také znalosti sú určite relevantné pri riešení úloh bezprostredne spojených s intenčnými aktmi (ako

to mám zoštylizovať, aby mi vyhovel; ako to mám povedať, aby mi rozumeli; čo mám robiť, aby som ho presvedčil a pod.), hoci explicitné znalosti môžu byť prekážkou na ceste jazykovej intencie, tvorivosti, spontánneho, intuitívneho (?) riešenia úlohy, čo sa v jazykovej edukácii často aj prejavuje (keď napríklad pedagóg na základe svojich explicitných jazykových znalostí zasahuje do spontánneho štylizáčného výkonu žiaka, do jeho citu pre štylizáčné možnosti jazyka). Ešte výraznejším problémom je vzťah medzi týmito znalosťami a bezznalostnou jazykovou dispozíciou. Zasaňovanie do tejto dispozície v mene jej „racionalizácie“, resp. jej „racionálnej“ kontroly a regulácie odporuje racionalite jazyka v jeho komunikačnom aspekte. Nie je však predsa len prospešné, keď sa navodí reflexívna kompetencia vo vzťahu k tejto dispozícii, ktorá je jej oporou v prípade, keď dispozícia neposkytuje istotu v gramatickom správaní, prípadne zlyháva? Kedy však používateľ, opierajúc sa o túto dispozíciu, pociťuje neistotu, resp. jej zlyhanie? Neistota sa objavuje, zdanlivo paradoxne – práve pod vplyvom „racionalizácie“ dispozície (napríklad zneistenie vyvoláva korekcia, resp. kritika slovného tvaru, ktorý je „vpísaný“ do jazykovej praxe ako pravidlo, povedzme *piatka*, ale aj *piatku*). Ale bezznalostná jazyková dispozícia sa „zháči“, samozrejme, aj vtedy, keď nenachádza príklad v jazykovej praxi (napríklad plurálny genitívny tvar substantíva *ego*). Ukazuje sa však, že používatelia si dokážu poradiť bez toho, aby disponovali reflexívnou kompetenciou (dobrým príkladom je výraz *Euro*; zavedenie tohto výrazu do jazykového života bolo sprevádzané poučením o plurálnom genitívnom tvare *Eur*; v jazykovej praxi sa však šíri neskoňovaný tvar – päť, desať *Euro*; používatelia dávajú najavo, že „racionálny“ tvar *Eur* nie je konformný s ich dispozíciou). Koncepcia kultivovania ovládania materinského jazyka nemôže byť založená na ideí, že jeho zdokonaľovanie predpokladá „racionalizáciu“ v každom aspekte, čiže pestovanie reflexívnej kompetencie vo vzťahu k jazyku a jeho používaniu. Treba brať do úvahy, že ovládanie jazyka zahŕňa bezznalostnú jazykovú dispozíciu aj implicitné a explicitné jazykové znalosti a je riadené intenčno-emergentným mechanizmom.

4. PRIRODZENÝ JAZYKOVÝ STAV

Z výkladu vyplýva, že kultivovanie ovládania (materinského) jazyka je adekvátne vtedy, keď je v súlade s komunikačnou racionalitou, ktorej riadiaca sila vzišla z toho, že sme behaviorálno-akčné bytosti. Komunikačná racionalita riadi ovládanie jazyka ako súhrn bezznalostnej jazykovej dispozície a implicitných aj explicitných jazykových znalostí, ktorá umožňuje efektívnu komunikáciu, založenú na optimálnom využívaní psychickej energie vynakladanej pri tejto aktivite. Keďže táto racionalita vzišla z našej bytostnej povahy, riadenie sa touto súhrou je náš prirodzený jazykový stav, v ktorom sa riadime intenčno-emergentným mechanizmom. Adekvátne kultivácia ovládania jazyka sa prejavuje v normálnom fungovaní tohto mechanizmu v rozličných komunikačných podmienkach („normálne“ je dobré fungovanie, t. j. aké má

byť, čo je určené optimalitou spomínanej súhry). Vyjadrené v duchu prevencie, intervencie do ovládania jazyka nemajú narušovať prirodzenú súčinnosť behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie (jazykového správania a jazykového konania), a teda narušovať spôsob jazykovej aktivity, ktorý vzišiel z diferencovanosti našej jazykovej senzibility (odlišnej citlivosti, vnímavosti voči druhom jazykových pravidiel).

Prirodzený jazykový stav vytvára našu prirodzenú jazykovú asimilačnú bázu ako špecifický prejav našej asimilačnej výbavy, na základe ktorej pri orientácii vo svete konštruujeme opozíciu vlastné vz. cudzie (cudzie je to, čo je pre organizmus neasimilovateľné, „nestráviteľné“; rozsiahly výklad tohto javu podáva publikácia Dolník a kol., 2015). Podľa citovanej práce našej asimilačnej bázy (odhliadnuc od našej biologickej stránky) je vlastná kognitívna, emocionálna, hodnotová (axiologická), behaviorálna a akčná stránka, takže niečo nie je kognitívne, emocionálne atď. asimilovateľné, čiže je kognitívne, emocionálne atď. cudzie (nejde, samozrejme, o izolované stránky). Na tomto pozadí aj prirodzenú jazykovú asimilačnú bázu si možno predstaviť ako členenú, a to na dispozično-behaviorálnu, znalostno-behaviorálnu a znalostno-akčnú zónu. Ak náš organizmus odmieta niečo prijať, pretože toto niečo mu je cudzie, tak to znamená, že si chráni svoj poriadok, bráni vlastnú istotu, vzdoruje narušeniu svojho poriadku, svojej existenčnej istoty. Týka sa to aj nášho psychického sveta aj sveta našej praxe. A sme nastavení aj na zachovanie nášho behaviorálno-akčného poriadku. Ide nám aj o istotu nášho jazykovo-komunikačného bytia, k čomu patrí zachovanie poriadku prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy. Asimilovateľné je to, čo tento poriadok nenaruša, alebo inak povedané, prijateľné je to, čo je kompatibilné s týmto poriadkom. Kompatibilita s poriadkom prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy je určená povahou jej zón: znalostno-akčná zóna asimiluje explicitné znalosti, pre znalostno-behaviorálnu zónu sú prijateľné implicitné znalosti, ale dispozično-behaviorálna zóna nie je kompatibilná ani s explicitnými, ani s implicitnými znalosťami. Z hľadiska kultivačnej intervencie do ovládania jazyka je najaktuálnejšia otázka zasahovania do dispozično-behaviorálnej zóny edukačným pôsobením na používateľa, ktorým sa mu sprostredkujú jazykové znalosti. Keďže tejto zóne, vytváranej dispozíciou na reakcie zodpovedajúce pravidlám „vpiсанým“ do jazykovej praxe, sú znalosti cudzie, a teda ich môžu asimilovať len znalostné zóny, dochádza k narušeniu poriadku prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy: to, čo je v kompetencii dispozično-behaviorálnej domény, sa vnáša do domény znalostí. Také edukačné pôsobenie má tieto následky:

1. Používateľ pociťuje, že sa na neho vyvíja tlak, aby vedome kontroloval svoje reakcie na základe bezznalostnej jazykovej dispozície, čo prežíva ako narušenie jeho prirodzeného ovládania jazyka. Vedomá kontrola ho posúva do polohy používateľa viac alebo menej ovládaného cudzieho jazyka, ktorý nadobúda v neprirodzenom jazykovo-akvizícnom prostredí.

2. Týmto tlakom sa nahľadáva istota používateľa so zreteľom na normálne ovládanie vlastného jazyka, spochybňuje sa to, čo prežíva ako samozrejme, samo od

seba fungujúce, a preto nevyžadujúce pozornosť. Zneisťovanie používateľa v jeho bezznalostnom jazykovodispozičnom aspekte je útokom na jeho prirodzené jazykové sebedovedomie, čo ovplyvňuje jeho komunikačnú výkonnosť a, samozrejme, podkopáva jeho jazykovú svojprávnosť.

3. Používateľ je pod tlakom, ktorý vedie k rozdvojenosti jazykovej osobnosti. Z jednej strany ho riadi jeho jazyková behaviorálna dispozícia a z druhej strany na neho vplývajú sprostredkované jazykové znalosti s deontickou sugestívnou silou (s „príkazom“ sugestívnej sily jazykovej „authority“). Táto rozdvojenosť je rušivým javom pri používaní jazyka riadenom komunikačnou racionalitou.

Sledovaný problém je zvlášť vypuklý, ak sa – spravidla mlčky – vychádza z toho, že deskriptívne gramatické pravidlá sú generatívne pravidlá, podľa ktorých používatelia reálne tvoria gramatické štruktúry (v duchu: „Tvar podmienovacieho spôsobu prítomného času v spisovnej slovenčine utvárame tak, že...“). Praktickosť otázky ovládania (materinského) jazyka v tejto súvislosti je extrémne výrazná.

5. ZÁVER

Otázka vzťahu jazykových znalostí k ovládaniu materinského jazyka upriamuje pozornosť na prirodzený jazykový stav používateľa ako špecifický prejav prirodzeného stavu človeka v jeho pragmatickej modalite, teda bytosti v aktívnom spôsobe existencie, ktorý je riadený princípom behaviorálno-akčnej racionality (výraz aktivity zahŕňa správanie aj konanie, čiže akciu). Tento stav je základom poriadku v jazykovej stránke osobnosti človeka a udržiavanie tohto poriadku znamená pre neho zachovávanie jazykovej istoty, istoty ovládania vlastného jazyka, spočívajúcej v tom, že pri používaní jazyka mu nezlyháva intencno-emergentný mechanizmus, čiže prirodzená súčinnosť bezznalostnej gramatickej dispozície a implicitných aj explicitných jazykových znalostí. Táto prirodzená súčinnosť sa navodzuje a reprodukuje v procese osvojovania jazyka v komunikačných udalostiach, prostredníctvom ktorých prebieha socializácia jednotlivcov, späť s realizáciami ich zámerov v sociálnom živote. Upínajú sa na tieto zámery, lebo nimi naplňujú obsah svojho sociálneho života, a tak sa učia – nadobúdajú implicitné aj explicitné znalosti –, ako môžu realizovať svoje interakčné intencie, pričom môžu užívať „dar evolúcie“, a to, že sa nemusia učiť techniku jazyka – jeho gramatické pravidlá –, pretože tej sa zmocňujú dispozične, vyvíjaním dispozície na gramatické správanie v súlade s pravidlami, ktoré pre nich existujú len v jazykovej praxi.

Ovládanie jazyka sa teda prirodzene kultivuje rozšírenou reprodukciou prirodzeného jazykového stavu používateľov. ňou sa nenarúša fungovanie intencno-emergentného mechanizmu tým, že by sa emergencii výrazových prostriedkov kládli prekážky ich vedomou kontrolou, ktorá vnáša neistotu do jazykového citu používateľa (do jeho gramatickej asimilačnej bázy) a oslabuje koncentráciu na komunikačnú intenciu. Istota jazykového citu sa prejavuje v emergentnej istote, ktorá je

jedným z predpokladov komunikačnej istoty. Jej druhým predpokladom sú implicitné aj explicitné znalosti týkajúce sa účinnosti jazykových prostriedkov používaných v istých interakčných podmienkach. Istota používateľa jazyka v tomto aspekte spočíva v tom, že si suverénne počiná pri realizácii svojich komunikačných zámerov a nepociťuje ohrozenie tejto suverenity. Rozšírená reprodukcia prirodzeného jazykového stavu používateľa ako proces, ktorým sa kultivuje ovládanie jazyka, je tak spätá s jeho sklonom k zachovaniu emergentnej a komunikačnej istoty. Jeho emergentno-komunikačná istota je podmienená tým, že sa nenaruša prirodzená súčinnosť bezznalostnej gramatickej dispozície a znalosťami podloženého komunikačného správania a konania. Pocit, resp. vedomie tejto istoty je v základe stavu komunikačného komfortu. Byť v tomto stave znamená prežívať optimálnu emergentno-komunikačnú istotu (pojem „komunikačný komfort“ sa objasňuje v práci Dolník, 2016). Kultivovanie ovládania jazyka je viazané na predstavu komunikačného komfortu. Ako komunikanti chceme byť stále v stave, že suverénne ovládame komunikačné udalosti, do ktorých sme zapájaní, čoho predpokladom je fungovanie prirodzeného jazykového poriadku. Sklon ku komunikačnému komfortu podporuje konštituovanie komunikačných formácií, chápaných ako sociálne útvary vytvárané jednotlivcami v opakovaných interakčných situáciách, v ktorých udržiavajú vlastnú komunikačnú kontinuitu a dejnosť. V citovanej práci sa podčiarkuje, že komunikačné formácie vznikajú opakovanými návratmi k vlastným komunikačným interakciám, čiže udržiavaním reťazca nadväzovaní na predchádzajúce komunikačné interakcie, a teda konštruovaním vlastných komunikačných dejín, a vyzdvihuje sa aj to, že komunikačným formáciám jej členovia pripisujú význam „podporujúca pocit domovskej istoty“. Tento „domov“ je preferovaným miestom kultivovania ovládania jazyka.

Bibliografia

- DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012.
- DOLNÍK, Juraj: Gramatika a gramatická dispozícia. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 5 – 6, s. 255 – 267.
- DOLNÍK, Juraj a kol. (2015): Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: IRIS 2015.
- FANSELOW, Gisbert – FELIX, Sascha W.: Sprachtheorie 1. Grundlagen und Zielsetzungen. München: Wilhelm Fink Verlag 1993.
- HAUSER, M. D., CHOMSKY, Noam, & FITSCH, Tecomseh W.: The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve? Science, 2002, 298, s. 1569 – 1579.
- CHOMSKY, Noam: Rules and Representations. Nem. preklad: Regeln und Repräsentationen. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1981.
- CHOMSKY, Noam: What Kind of Creature Are We? Nem. preklad: Was für Lebewesen sind wir? Berlin: Suhrkamp Verlag 2016.
- SEARLE, John R.: The Construction of Social Rules. Nem. preklad: Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. 3. Aufl. Berlin: Suhrkamp Verlag 2013.
- TOMASELLO, Michael: Die kulturelle Entwicklung des menschlichen Denkens. 5. Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2015.

KOMUNIKAČNO-PRAGMATICKÉ VÝCHODISKÁ SLOVENSKEJ INTERAKČNEJ ŠTYLISTIKY¹

OLGA ORGOŇOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

ORGOŇOVÁ, Oľga: Communicative and pragmatic premises of the Slovak interactional stylistics. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 91 – 100.

Abstract: The study deals with interactional stylistics viewed as a discipline based on its own pragmatic potential (while consideration has been given to addressee and to speech comprehensibility and clarity even earlier). This pragmatic potential in its developed form represents, in the context of contemporary methodology of humanities, a contribution to restructuration of stylistics. The discipline, viewed from this point, receives a new function: to observe and interpretationally explain, firstly, the meaning of interactions between agents in the observed communication acts and, secondly, the effect that this interaction brings. In the centre of interactional stylistics is the human (anthropocentrism), who through his communication acts negotiates about the contents of interactions, regarding own interests, as well as cultural, social and historical conventions. The meaning of used expressions and the overall sense of such interactions thus emerge in the context of communicational events, based on the communication subjects' coping with surrounding reality through assimilation and accommodation.

Key words: interactional stylistics, pragmatization, interdisciplinarity, ethnomethodology, dialogicity

„Na to, aby sme v úhrne reči mohli nájsť sféru, ktorá zodpovedá jazyku, musíme sa zamerať na individuálny akt, ktorý umožňuje rekonštruovať okruh reči.“

F. de Saussure, *Kurz všeobecnej jazykovedy*, 1996, s. 48
(podľa českého prekladu F. Čermáka)

1. ÚVOD

V štúdií sa vychádza z idey o profilovaní slovenskej interakčnej² štylistiky ako disciplíny pracujúcej s primárnou podobou verbálneho prejavu, a síce dialogickou rečou v prirodzenej komunikácii. Inšpirujem sa pritom všeobecnejšími metodologickými východiskami sociálnych vied 20. storočia akcentujúcimi kvalitatívne vý-

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

² Tu je namieste vysvetliť odklon od doteraz používaného názvu „interaktívna“ štylistika. Po dôslednom a dlhšom zvažovaní sa preferenčne prikláňam k adjektívu „interakčná“ z troch dôvodov. 1. Ide

skumné stratégie pri skúmaní verbálnych interakcií (sociológ M. Weber) a súčasne mám na pamäti idey (nielen) psychológov o tom, že komunikácia neznamená „mechanický súčet“ individuálnych stratégií aktérov, ale je to nová intersubjektívne a emergentne vytvorená kvalita (P. Watzlawick a iní). Silný autoritatívny odkaz znamenajú pre mňa lingvistické úvahy Ferdinanda de Saussura spred vyše sto rokov (v českom preklade 1996) – porov. motto v záhlaví štúdie –, ktoré myšlienково harmonizujú s mnohými lingvistickými i nelingvistickými prácami,³ napr. Michaila M. Bachtina konštatujúceho, že „byť znamená komunikovať“ (Bachtin podľa Markovej, 2007, s. 126), alebo Juraja Dolníka, že „príroda obdarila človeka dispozíciou na komunikačné vnímanie sveta“ (Dolník, 2012, s. 89). Zaujímavé sú pohľady v širšej interdisciplinárnej optike na dialogickosť ako základnú dispozíciu reči v živote a bytí človeka v ňom (porov. úvahy z filozofie jazyka – napr. Austin, 2004, či z psychológie – porov. Marková, 2007). Tieto všeobecnejšie spoločenskovedné inšpirácie o nosnosti medziľudskej komunikácie v bytí človeka ako subjektu aj príslušníka kolektívu v epicentre svojich vlastných zamyslení aplikujem do kontextu slovenskej lingvistiky a nachádzam korelácie s nadčasovo platnými inšpiráciami od Jána Horeckého o prirodzenej podstate dorozumievania ľudí na báze spontánne nadobudnutého komunikačného kódu (v jeho prípade je reč konkrétne o Slovákoch a o ich komunikačnom „kóde“ – slovenčine). Presnejšie mám na mysli Horeckého myšlienky o tom, že slovenský národný jazyk slúži ako vynikajúci dorozumievací prostriedok všetkým Slovákom, aj takým, ktorí sa nikdy neučili a nenaučili (prípadne už zabudli) poučky o správnych a nesprávnych výrazových prostriedkoch slovenčiny (Horecký, 1979, s. 20), a predsa komunikujú, resp. plne uspokojujú svoje komunikačné potreby. Novšie ku komunikačnému bytiu človeka nachádza ešte údernejšie postrehy J. Dolník na báze prirodzenosti ľudského bytia, keď konštatuje: „Človek nadobudol v evolučnom procese semioticko-komunikačnú dispozíciu bazu,

o ponímanie, v ktorom sa ráta, že všetci aktéri komunikácie sú aktívni, ale navyše sú ukotvení v „akčnom“ dialógu (aktéri „vyrokujú obsah“ komunikátov, pričom tieto akty majú procesualnú povahu). 2. Zo slovtvorného hľadiska výraz „interaktívny“ považujem za derivát od východiskového pomenovania „aktívny“, kým to, čo vnímam ako východisko motivácie pre mnou sledovanú subdisciplínu (štylistiku sledujúcu interakcie), je „interakcia“; a teda adjektívnym derivátom tohto základového substantíva je výraz „interakčný“. 3. Výraz „interakčný“ v spojení *interakčná štylistika* okrem iného aj systémovo nadväzuje na už ustálené označenie iných interakčných pojmov, a síce *interakčnej sociolingvistiky*, *interakčnej antropolingvistiky*, *interakčného konštruktivismu*, *interakčnej seba projekcie* a pod.

³ Český prekladateľ *Kurzu všeobecnej jazykovedy* František Čermák k tomu uvádza v poznámke, že jestvuje viacero podobných názorov u Bloomfielda i postbloomfieldovcov, a síce, že jedinou skutočnou realitou je jazykové správanie jednotlivcov a rad rečových aktov, kým jazyk je len čisto vedecké „usporiadanie“ (Saussure, 1996, s. 361). Na inom mieste tejto knihy sa myšlienka o prvotnosti a prirodzenosti rečovej produkcie ako centra záujmu výskumníka spája s konštatovaním potreby interdisciplinárneho prelínania výskumných odborov participujúcich na uchopovaní reči ľudí (explicitne sa spomína psychológia, antropológia atď.), čo je hodnotené v danom texte ako „problém“, a preto sa autor (Saussure) prikláňa k tomu, že sa treba postaviť na stranu jazyka a chápať ho ako „normu všetkých ostatných manifestácií reči“ (Saussure, 1996, s. 46).

ktorá ho nastavila na vnímanie prírodných javov v ich komunikačnej stvárnenosti“... „táto bytosť (= človek – poznámka O. O.) je sama komunikačne stvárnena“ (Dolník, 2012, s. 89). Po zaostrenej pozornosti na vymedzenú oblasť lingvistických skúmaní v optike štylistiky sú plodnou oporou myšlienky Stanisława Gajdu v kontexte poľskej „konverzačnej“/interakčnej štylistiky (2006) – pozri nižšie. Všetky tieto cesty ma uisťujú o legitímnosti pragmatickej alternatívy lingvoštylistických skúmaní, povzbudzujú k nazeraniu na rečový prejav ako na prirodzenú a prvotnú materiálnu zložku medziľudskej interakcie, a teda vedú k vedeckému reflektovaniu spôsobov („štýlov“) používania jazyka v interakcii. Stotožňujúc sa s naznačenou ideou, že „byť znamená komunikovať“, komunikačnú kompetenciu vnímam ako nevyhnutnú dispozíciu človeka všeobecne, a o to naliehavejšie v pluralitnej dobe, v ktorej sa človek nezaobíde bez egoangažovanosti⁴ (Dolník, 2013, s. 413 – 416), aby obstál v konkurenčných kontextoch verejného diania. Predmet súčasnej interakčnej štylistiky tak vnímam už nie ako podklad učenia o spôsoboch tvorby adekvátnych textov (ako to je v selekčnej štrukturalistickej štylistike jazyka J. Mistríka a iných), ale najmä ako podklad učenia o verbálno-neverbálnom počínaní ľudí v (dialogickej) interakcii tvorcov i adresátov textov, zahŕňajúcej vzťah s verejným i súkromným kontextom naprieč rôznymi sférami života.

2. METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Vo všeobecnosti sa možno oprieť o to, že prúd súčasných spoločenskovedných a humanitnovedných skúmaní preferujúcich liberálne antipozitivistické prístupy k poznávaniu sveta sa zakladá na antropocentrických bádaniach, z ktorých nemožno vylúčiť človeka ako kognitívne vybaveného aktéra (jazykom uchopujúceho či nechopujúceho udalosti), ukotveného („akulturovaného“) v kontexte; človeka konštruujúceho, reprodukujúceho, interpretujúceho realitu v interakcii s inými aktérmi v kooperatívnom, nekooperatívnom, falošne kooperatívnom či konfrontačnom vzťahu. Silnou oporou pre kontúrovanie vlastnej metodológie lingvoštylistických skúmaní sú sociologické impulzy Maxa Webera. M. Weber v štúdiu o objektivite sociálneho poznania píše: „Objektívne skúmanie kultúrnych procesov, kde by ideálnym cieľom vedeckej práce mala byť redukcia empirického na zákony, nemá zmysel“ (Weber, 1983, s. 76). Rozvíjajúc svoje myšlienky o metodológii sociálnych skúmaní dospieva k takémuto porovnaniu: „Kým v astronómii sa z hľadiska nášho záujmu skúmajú nebeské telesá v ich *kvantitatívnych* vzťahoch, prístupných exaktnému meraniu, v sociálnych vedách je *kvalitatívne* zafarbenie procesov tým, na čom záleží“ (Weber,

⁴ Ide o pojem z teórie egolingvistiky podľa J. Dolníka. Ako píše autor: „... ego sa považuje za jadro osobnosti a interpretuje sa ako vyvinuté chápanie seba samého“ (Dolník, 2013, s. 415). Egoingvistiku zaujímajú komunikačné stratégie a reakcie jednotlivca súvisiace s mechanizmami jeho správania v egoangažovaných situáciách (v snahe o evalváciu vlastného ega) a vzťah sociálneho okolia k nemu.

op. cit., s. 69; kurzíva M. W.). Napokon pripomína, že pojem kultúry je hodnotový pojem a sociálnu skutočnosť pre jej hodnotové diferencie v rôznych kontextoch nemožno analyzovať podľa všeobecne platných zákonov. Vysvetľuje to na príklade výmeny a techniky trhového hospodárstva. Techniky trhového hospodárstva a ich druhové znaky (výmena, kúpa a pod.) sú nadčasové. Pravda, ak chceme pochopiť, čím sa súčasná sociálno-ekonomická kultúra líši napríklad od starovekej, ktorá mala také isté druhové kvality (výmena, kúpa...), treba opustiť ideu o nepremenlivosti pojmov verifikovateľných na báze odpozorovania empirických pravidielností, čo by dovedlo napokon k zavŕšeniu deduktívneho výskumu. Pojmy sa tu však stávajú nie cieľom, ale prostriedkom myslenia, konštruovania významov na báze poznávania súvislostí individuálnych hľadísk (Weber, op. cit., s. 110).

V súvisi s preferovanou myšlienkou o induktívnom konštruovaní významov je dobré pamätať súčasne aj na to, že to, čo konštruujeme v našom vedomí, bude použiteľné aj v ďalšom našom prežívaní sveta (jednorazové „konštrukty“ by boli neekonomické a upadli by ľahko do zabudnutia). V tejto súvislosti J. Dolník upozorňuje tiež na iný aspekt konštruovaných či reprodukovovaných poznatkov, a to životaschopnosť: „Totiž nejde o to, aby poznatky boli pravdivé, ale viabilné, životaschopné, použiteľné, vhodné na dosahovanie cieľov“ (Dolník, 2017, s. 15). J. Dolník na tejto idei vo svojej práci následne produktívne stavia a ukazuje, ako bežná (aj rečová) prax, pokiaľ je životaschopná, nájde napokon svoju reflexiu aj v teórii, norme či legislatíve ako povestný „chodníček vyšliapaný naprieč parkovým trávnikom“ (Dolník, op. cit., s. 34). Tak sa napríklad do spisovného jazyka včleňujú životaschopné slová, tak sa v polovici 19. storočia osvedčila ako kodifikovaný jazyk stredoslovenčina, lebo bola pre bežných ľudí prijateľná. „Vítazstvo“ empirie bežného života súvisí s tým, že v živote (subjektu či society) nie sú vždy relevantné analytické pravdy verifikovateľné exaktnými procedúrami a vedecky erudovanými elitami. Bežne sú na úspešnú komunikáciu postačujúce *konvenčné* akty (reči) akceptované vo vzájomnej interakcii (pochopené a premenené v čin v prípade, že sú na to primerané okolnosti, adekvátni aktéri a adekvátne vykonanie). K tomu nás už pred polstoročím nábádali filozofi jazyka ako John L. Austin a ďalší. J. L. Austin v polovici 20. storočia v prednáškach na Harvarde prezentoval myšlienky o „činnostnom“ aspekte reči, resp. o nutnosti recipročnej angažovanosti hovoriaceho a poslucháča, čo ilustroval napríklad na sekvencii: A: „*Budeš kapitánom v hre.*“ B: „*Nesúhlasím.*“ (Austin, 2004, s. 22 – 34). Tým otvoril následným generáciám filozofov, lingvistov, psychológov, sociológov, etnografov a pod. priestor na uvažovanie o podobách úspešných a neúspešných aktov kooperácie či konfrontácie aktérov reči a paralelných činov. Austinovské myšlienky na báze skúmaní performatívnosti („činnosti“) výpovedí vo vzťahu viacerých aktérov v rôznych konšteláciách v neumeleckej reči (kooperatívnej, nekooperatívnej, kompetitívnej, pokryteckej alebo neúprimne kooperatívnej a pod.) ma súčasne povzbudzujú sústrediť sa primárne na prístupy k dialogickej komunikácii v rámci *bežného používania* jazyka a jeho variabilných produktov, odkrý-

vajúcich rôznorodé odklony medzi povedaným a mieneným. Navyše, celé naznačené metodologické podhubie treba vnímať v koreláciách s etnometodológiou Harolda Garfinkela.⁵

S. Gajda v štúdiu o interakčnej štylistike evokuje potrebu aplikovať v štylistike metodológiu všeobecnojazykovedných skúmaní po roku 2000 na báze *expansionizmu, neofunkcionalizmu, antropocentrizmu/kulturalizmu, interpretacionizmu* (Gajda, 2006, s. 23). Uvedené preferované atribúty skúmaní možno akceptovať ako dobrý metodologický návod aj pre slovenskú interakčnú štylistiku, a tak je namieste priblížiť ich. Expansionizmus je opakom štrukturalistického redukcionizmu ako typického znaku scientifickej metodológie. Namiesto redukovania vedy do modelov, pravidiel či klasifikácií abstrahovaných od reality (takéto prístupy sú často prítomné v tradičných slovenských či českých štylistikách 20. storočia – porov. Orgoňová, 2013) jeho preferované stratégie vychádzajú zo skúmaní kontextovo/sociokultúrne ukotvených aktov v pluralite či variabilite ich prejavov. Mnohotvárnosť a premenlivosť diskurzov stavia výskumníkov často do nevyhnutnosti zohľadňovať interdisciplinárne výskumy (a aplikovať tzv. „problémovo orientovaný výskum“, kde nejde primárne o metodologickú vyhranenosť, ale o dôsledné a hĺbkové skúmanie zvolených tém). To pred vyše sto rokmi vnímal F. de Saussure ako „problém“, dnes sa pragmatika bez takejto stratégie nezaobíde. Neofunkcionalizmus vníma funkcie jazyka cez prizmu kultúrnej pamäti, dolníkovsky povedané, jazyk sa v tomto svetle javí ako nástroj komunikačnej kultúry (Dolník, 2017, s. 169 – 192). Antropocentrizmus ako známa etnometodologická konštanta sleduje miesto človeka v jazyku a miesto jazyka v živote človeka, či ináč: jazyk sa vníma ako integrálna vrodená dispozícia človeka. Keďže pragmaticky orientovaná štylistika má v centre záujmu vzájomnú komunikáciu ľudí, myšlienky o antropocentrickej podstate skúmaní sú implicitne prítomné aj v predmete interakčnej štylistiky. Interdependencia jazyk – človek, ktorá je v základe skúmaní pragmatiky (porov. medzi inými Kořenského, 2001, s. 32), sa sleduje na škále „idiocentrizmus – etno(nacio)centrizmus – univerzalizmus“. Dolníkovsky povedané, ide o akomodačno-asimilačné vyrovnávanie verbálneho správania v škále medzi konvenčnými spôsobmi správania (národného, prípadne v dobe globalizácie až nadnárodného charakteru) či počínania ľudí v interakcii s ich individuálnymi ambíciami. Pritom, pravda, nie je dôvod zabúdať na to, že „v hre“ je celá naznačená škála, na jednom póle ktorej sa ráta s onou nadnárodnou univerzalizáciou istých štandardov správania a konania (osobitne vo verejných situáciách), zatiaľ čo na druhom póle je absolútna individualizácia prejavu jednotlivých autorov (elitných

⁵ Predmetom etnometodológie sú bežné životné činnosti obyčajných ľudí, ich myslenie a bežné poznanie ako atribúty neoddeliteľné od sociálne „organizovaných“ udalostí. H. Garfinkel, klasik etnometodologických bádání, vníma skúmania každodennosti ako rovnocenný krok v poznaní konania ľudí so skúmaniami verejných situácií objektívnymi metódami. Stavia pritom do popredia „dokumentárnu metódu“ laického aj profesionálneho skúmania, v ktorej nejde o hodnotenie korektnosti či nekorektnosti (reči či konania), ale o interpretáciu toho, čo sa deje (Garfinkel, 1967).

umelcov i bežných aktérov v prirodzených, osobitne súkromných, situáciách), prípadne až jednotlivých neopakovateľných textov. Interpretacionizmus je kontrapunktom k deskriptívnosti; od opisovania reality sa smeruje ďalej k jej vysvetľovaniu s ambíciou pochopiť udalosť i aktérov v nej (porov. Gajda, 2006, s. 23; Ondrejko – Majerčíková, 2012, s. 131 – 132). To všetko sú aspekty, ktoré v plnej miere platia aj pre slovenskú interakčnú štylistiku. Tej bolo doteraz venovaných niekoľko parciálnych príspevkov (porov. Orgoňová – Bohunická, 2017; Orgoňová, 2017; Bohunická, 2017; Piatková, 2017; dávnejšie aj Slančová, 2003 či Slančová, 2004).

3. INTERAKČNÁ ŠTYLISTIKA AKO VÝSKUM (DIALOGICKEJ) KOMUNIKÁCIE

Východisko pragmaticky orientovanej štylistiky s atribútom „interakčná“ sa opiera o vnímanie kľúčového pojmu predmetu – štýlu – ako spôsobu realizácie istej „činnosti“ (porov. Dolník, 2013, s. 86). Z jazykovej stránky sa potom takéto nazeranie na štýl spája s využívaním poznatkov z teórie rečových aktov, keď jazyk (presnejšie reč ako prvotný materiálny predpoklad abstrahovania modelového konštruktu – jazyka) je sprevádzaný konaním aktérov istej (komunikačnej) udalosti. Nejde o sólového aktéra (normálny človek sa štandardne nerozpráva „sám so sebou“), ale o viacero aktérov, ktorí v rámci tej istej udalosti interagujú, teda spolupodieľajú sa na onom procese. Neofunkciou (porov. vyššie ideu S. Gajdu) takto ponímanej disciplíny je sledovať a interpretovať vysvetľovať zmysel interakcií účastníkov sledovaných aktov komunikácie a tiež účinok, ktorý oná interakcia prináša (Sandig, 1986 podľa Dolníka, 2013, s. 86). Samotný účinok sa pritom „rodí“ v spoluúčasti a spolupôsobení aktérov (teda nie jednostranným pôsobením „aktívneho hovoriaceho na pasívneho adresáta, ako sa to tradične redukovalo v selekčnej štylistike sústredenej len na tvorcu prejavu), totiž v komunikácii nie je žiadny aktér pasívny, lebo aj recipient (poslucháč, čitateľ) musí kontinuálne interpretovať povedané/napísané, aby mohol adekvátne reagovať svojou následnou replikou. V tom tkvie podstata predmetu (objektu skúmaní) interakčnej štylistiky.

Jan Kořenský v tejto súvislosti píše o pragmatizácii štylistiky (nepoužíva termín „interakčná štylistika“), pravda, vo svojom zamyslení vymedzuje aspekty disciplíny, ktoré sa v mojom ponímaní stotožňujú s predmetom interakčnej štylistiky. Nie zanedbateľné je ešte skôr pred týmto vymedzením konštatovanie, že nejde o akúsi „zlomovú“ reorientáciu štylistiky, ale o kontinuálny progres pragmatizácie, ktorý je inherentne prítomný v štylistike oddávna (napríklad v štrukturalistickej štylistike sa vždy bral zreteľ na adresáta, považovaného za „objektívny štýlotvorný činiteľ“ pri produkcii textu, či ešte dávnejšie z antických čias sú známe isté cnosti ako atribúty dobového textotvorného kánonu, ktoré kázali brať na vedomie primeranosť či jasnosť prejavu v záujme jeho zrozumiteľnosti). V súčasnosti teda len vypuklejšie vystupuje do popredia inherentná dispozícia predmetu, ktorý J. Kořenský uchopuje cez štyri atribúty súčasnej „pragmatickej“ štylistiky takto (Kořenský, 2001, s. 32 – 36):

1. Vyvážené sa venuje pozornosť podávateľovi aj prijímateľovi.
2. Rozširujú sa výskumy textu, a to aj so zreteľom na hovorený text, pravda, zaostáva výskum neverbálnej komunikácie.
3. Postupuje sa od statických produktov komunikácie k zachytávaniu procesualnej stránky komunikácie.
4. Interakcionizmus vylučuje inštrumentalistické zaobchádzanie s „hotovými“ prostriedkami komunikácie a stavia do popredia ich emergentnosť a kontextovú ukotvenosť.

Uvedené koncepty vnímam ako adekvátnu inšpiráciu k téme interakčnej štylistiky aj viac ako 15 rokov po vydaní jeho štúdie. Pokúsim sa ich spresniť, resp. interpretovať.

1. Dochádza k postupnému vyvažovaniu zreteľa na podávateľa s narastajúcim ohľadom na príjemcu (to nesmierne prezieravo aplikoval vo svojich prácach už v 70. – 80. rokoch minulého storočia František Miko – porov. Orgoňová, 2017, s. 117 – 127; Bohunická, 2017, s. 128 – 136). Pritom autor konštatuje, že narastá vedomie interaktivity komunikácie, čo výstižne spája s tým, že nejde len o jednostranný akt tvorby produktora textu, ale o vzťah(y) s interaktantmi a o anticipatívne (hoci nie rigidné a predpojaté) zohľadňovanie ich možných reakcií. Pravda, stupňuje sa zároveň aj vedomie „interakčnosti“ samotnej komunikácie: ľudia komunikujú „strategicky“, a teda v interakcii s partnermi v komunikácii optimálne (pozri ďalej v bode 3 poznámky o recipročnosti či koproduktívnosti) „vyrokujú“ obsahy komunikácie v širšom spektre interaktantov so zachovaním ich „negatívnej tváre“ (čiže neohrozením a nepoškodením ich záujmov) a súčasne s nasledovaním snahy o uhájenie svojej vlastnej „pozitívnej tváre“ (v túžbe po vlastnom uznaní). Napokon v tejto veci upozorňuje aj na to, že interakcionistické myslenie by nemalo súvisieť len s dialogickosťou, ale malo by byť vlastné každému pragmatickému spôsobu myslenia. Toto dôležité upozornenie koreluje nielen s jeho vlastnými vyššie spomínanými úvahami o implicitnej a integrálnej prítomnosti interakčnosti v štylistike, ale aj s myšlienkami iného lingvistu – Jiřího Krausa. Ten – ako je známe – rozdeľuje práve s ohľadom na „všadeprítomnú“ dialogickosť jej produkty jednak do skupiny interlokučných dialógov (ide o reálne hovory viacerých aktérov), jednak vymedzuje tzv. interdiskurzívne dialógy (založené na reakčnom odkazovaní na jazykové či tematické prostriedky iných textov, často aj monologických; porov. Kraus, 2004, s. 108 – 109).

2. Dochádza nutne k rozširovaniu výskumov textu – verbálneho (písomného či ústneho), pričom štylistika zaostáva v skúmaní neverbálnych interakcií. Dodajme, že na to sa sčasti pamätá pri diskurzívnych analýzach, keď sa interpretujú verbálno-neverbálne prejavy komunikátov z videozáznamov, pravda, neverbálnej stránke komunikátov sa stále nevenuje dostatočná pozornosť. Nedostatočnosť vidím v doterajších rozboroch okrem iného vzhľadom na kvantitatívny podiel neverbálnej zložky komunikácie vedľa verbálnych prejavov, ktoré podľa odborníkov na neverbálnu komuni-

káciu – neverbalistov – majú viac než 50 % podiel na ľudskom prejave či ľudskej komunikácii (Pease, 2001). Taký priestor sa neverbálnej komunikácii v jestvujúcich diskurzívnych rozboroch nateraz nevenuje.

3. Nasledujúci postreh evokujúci posun od uchopovania statickosti k uchopovaniu procesualnosti je do značnej miery spojený s metodologickou podstatou neštrukturalistických spoločenskovedných výskumov. Zdôrazňuje sa v ňom totiž potreba nahradiť opisy, triedenia, klasifikácie, stratifikácie atď. hotových entít uchopovaním procesov komunikácie a vzťahov aktérov v nich. To koreluje nielen s vyššie naznačenými metodologickými východiskami na báze inšpirácií z práce sociológa M. Webera, ale rovnako sa s touto nevyhnutnosťou stretáme v lingvistických prácach J. Dolníka (napr. Dolník, 2013; Dolník, 2017). Tu je namieste spomenúť aj myšlienky Paula Watzlawicka a kol. (Watzlawick a kol., 2010, s. 51 – 225) o pragmatike ľudskej komunikácie, o nevyhnutnosti komunikácie v živote človeka a o tom, že komunikácia je špecifický emergentný proces, ktorý nenadobúda svoju identitu súčtom vlastností, zručností či skúseností jednotlivých aktérov ako individualít, ale ako výsledok ich reciprocity, koproduktívnosti na texte či spoločnej aktívnosti v reči (porov. aj Orgoňová – Bohunická, 2017, s. 86 – 105). To znamená, že aktuálne „MY“ nie je mechanickým súčtom „JA“ + „TY“, ale jedinečná vynárajúca sa entita.⁶

4. Aj posledná téza J. Kořenského, kde vychádza z podstaty interakcionizmu ako základu emergencie verbálno-neverbálneho procesu (rodiaceho sa, vynárajúceho sa z aktuálneho aktu komunikácie), je kongruentná s kvalitatívnou metodológiou. Takéto interakcionistické koncepty sú nekompatibilné s ideou inštrumentálnosti. Teda akékoľvek prostriedky komunikácie nie sú v tejto optike „hotové“ nástroje s nemenným zmyslom, ale len potenciality s istým stupňom pravdepodobnosti, ktorých definitívnu identitu potvrdzuje až aktuálne kontextovo ukotvené uplatnenie. Na niektoré disproporcie medzi akontextovými významami istých jazykových prostriedkov a ich aktuálnymi významami emergentne zrodenými v konkrétnom komunikačnom akte sme poukázali v štúdiu *Dialóg ako výzva pre slovenskú štylistiku* (Orgoňová – Bohunická, op. cit., s. 86 – 105).

Po zaostrení záberu na interakčnú štylistiku *per se* oblúkom sa môžeme vrátiť k všeobecným oporám, ktoré jej smerovanie legitimizujú. Dobrou oporou pri profilovaní interakčnej štylistiky sú poznatky z interakčnej sociolingvistiky i psycholo-

⁶ K tomu sú známe aj myšlienky sociológa A. Schütza. A. Schütz vo svojej teórii ráta s tzv. „recipročnou perspektívou“ aktérov, čo znamená, že v pluralite pohľadov na svet z pozície rôznych osôb zúčastnených na jednej a tej istej udalosti hľadá istú „nivelizáciu“ obrazov sveta verbalizovanú spoločným jazykom, čiže medzi „ja“ a „ty“ vytvára prienik do polohy „my“. Ináč povedané, posúva optiku nazierania od individuálneho vedomia k sociálnemu svetu. Primárnym priestorom Schützových skúmaní oných recipročných perspektív sú bezprostredné interakčné situácie (*vis-à-vis*, *face to face*), pretože práve v nich sa môže najlepšie synchronizovať „môj“ prúd vedomia s prúdom vedomia druhého človeka (aktéra zdieľanej udalosti; porov. Auer, 2014, s. 114).

gickej teórie komunikácie. Interakčná sociolingvistika je sústredená najmä na otázky akomodačno-asimilačného vyrovnávania správania interaktantov v záujme optimálnej korektnosti ich komunikácie, v záujme dosahovania takej proporcie medzi asimilačnými (prispôsobujúcimi vonkajšok svojim potrebám a požiadavkám) a akomodačnými (prispôsobujúcimi sa vonkajším podnetom) aktivitami aktérov, ktoré vedú k finálnemu všestranne akceptabilnému stavu (Dolník, 2013, s. 356 – 364). To z nadhľadu osvetľuje aj konštanty interakčnej štylistiky, a síce v tom zmysle, že pri interpretačnej práci s komunikátmi v rámci interakčnej štylistiky treba mať na pamäti dosah vzťahov aktérov na štylistické (výrazové) kvality textu, ich prípadnú perspektívu a premenlivosť (bez apriórnych rigidných očakávaní) v rámci aj toho istého komunikátu. Treba mať na zreteli obojstrannú aktivitu aktérov poznačenú danými podmienkami komunikácie (tvorivú či recepčnú) pri kreovaní interakčného formátu (v symetrickom aj asymetrickom vzťahu). Len tak možno ašpirovať na optimálnu štylistickú interpretáciu textov v optike interakčnej štylistiky.

Nalievavosť posilnenia tohto aspektu štylistických skúmaní vidím napokon v radikálnej demokratizácii spoločnosti (Dolník, 2015; Dolník, 2017). Tým, že stúpa zaangažovanosť ľudí na veciach verejných a technologické zázemie súčasnej doby s prakticky neobmedzene dostupným multimediálnym virtuálnym priestorom umožňuje bezprostrednú masovú reakciu širokej verejnosti (laikov i expertov) na mnohé odborné stimuly, otázka pochopenia úspešnosti medziludských interakcií a osvojenia si spôsobilosti plnohodnotne v nich figurovať sa stáva nalievavejšou než kedykoľvek v minulosti. Adresátom takejto náuky nie je „len“ expert na lingvistiku, ale aj laik, príslušník širšej verejnosti – potenciálny či reálny účastník komunikačných aktov v každodennom živote, v práci, na úrade či v ktorejkoľvek sfére života.

4. SLOVO NA ZÁVER

V súčasnej slovenskej lingvoštylistike sa dostávajú na program dňa prvky „INTERštylistiky“. Profiluje sa totiž v kontexte evokovanej *interdisciplinárnosti* a smeruje k *interakčnosti*, *interpretatívnosti*, ale aj *intertextualite* (v *interlokučnom* či *interdiskurzívnom* dialógu). Taká štylistika má šancu uspieť *internacionálne* (i vnútrokultúrne) a schopnosť uspokojovať potreby komunikantov ako užitočný zdroj poučení o spôsoboch interakčného počínania aktérov komunikácie v pluralitnej globalizujúcej sa dobe. Vzhľadom na jej vedeckú perspektívu uplatňovaním naznačenej metodológie sa harmonicky včleňuje medzi trendové jazykovedné aj širšie spoločenskovedné a humanitovedné disciplíny doma či v širšom internacionálnom kontexte. Pokiaľ ide o používateľov jazyka/reči, adeptom svojich poučení poskytuje nevyhnutné know-how na plnohodnotné verbálno-neverbálne počínanie uspokojujúce jeho potreby a zároveň konvenujúce dobovým štylistickým a komunikačným normám.

Bibliografia

- AUER, Peter: Jazyková interakce. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014. 306 s.
- AUSTIN, John Langshaw: Ako niečo robiť slovami. Bratislava: Kalligram 2004. 184 s.
- BACHTIN, Michail Michailovič: Román jako dialog. Praha: Odeon 1980. 482 s.
- BOHUNICKÁ, Alena: Interaktívna štylistika v kontinuite s výrazovou koncepciou štýlu Františka Míka. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 128 – 136.
- DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. 2. vydanie. Bratislava: Veda 2013. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: Radikálna demokratizácia interakcie vedy a verejnosti. In: ITlib špeciál 2015. Ed. Z. Plašienková. Bratislava: Centrum vedecko-technických informácií SR 2015, s. 11 – 15.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda 2017. 248 s.
- GAJDA, Stanisław: Stylistyka interakcyjna/konwersacyjna – co zasz? In: Style konwersacyjne. Ed. B. Witosz. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2006, s. 21 – 29.
- GARFINKEL, Harold: Studies in Ethnomethodology. Los Angeles: University of California 1967. 288 s.
- HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Eds. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.
- KOŘENSKÝ, Jan: Stylistika a pragmatika. In: Stylistyka a pragmatyka. Ed. B. Witosz. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001, s. 32 – 37.
- KRAUS, Jiří: Rétorika a řečová kultura. Praha: Karolinum 2004. 190 s.
- MARKOVÁ, Ivana: Dialogičnosť a sociální reprezentace. Dynamika mysli. Praha: Academia 2007. 284 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.
- ONDREJKOVIČ, Peter – MAJERČIKOVÁ, Jana: Vysvetlenie, porozumenie a interpretácia v spoločenskovednom výskume. Bratislava: Veda 2012. 137 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: Od štrukturalistickej štylistiky k súčasnej štylistike v 21. storočí. In: Slovo a tvar v štruktúre a komunikácii. Eds. G. Múcsková – K. Muziková – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2013, s. 293 – 300.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: Interaktívna štylistika v optike dialogickosti. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 117 – 127.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Dialóg ako výzva pre slovenskú štylistiku. (K jubileu prof. PhDr. Jozefa Mlacka, CSc.). In: Studia Academica Slovaca. 46. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 86 – 105.
- PEASE, Allan: Reč tela. Bratislava: Ikar 1999. 230 s.
- PIATKOVÁ, Kristína: Intertextualita v každodennej komunikácii. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 180 – 186.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Academia 1996. 468 s.
- SLANČOVÁ, Daniela: Východiská interaktívnej štylistiky. (Od eklektizmu k integrácii). In: Slovenská reč, 2003, roč. 68, č. 4, s. 207 – 223.
- SLANČOVÁ, Daniela: Vymedzenie predmetu štylistiky... alebo: Privoňajme ku kvetu interaktívnej štylistiky. In: Slovo o slove. Prešov: Prešovská univerzita 2004, s. 17 – 23.
- WATZLAWICK, Paul a kol.: Pragmatika lidské komunikace. Interakční vzorce, patologie a paradoxy. Brno: Newton Books 2011. 282 s.
- WEBER, Max: K metodologii sociálních věd. Bratislava: Pravda 1983. 416 s.

DIALOGICKÁ KOMPETENCIA AKO ŠTYLISTICKÁ KATEGÓRIA¹

ALENA BOHUNICKÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

BOHUNICKÁ, Alena: Dialogic competence as a stylistic category. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 101 – 110.

Abstract: Our contribution is based on an assumption that the ability to conduct a dialogue is determined by a complex of linguistic and non-linguistic predispositions. In the forefront of our considerations there is a question we have identified as a dialogue (dialogic) competence. Dialogic competence in our perception consists of three core components: an organisational part of dialogue and its corresponding conversational competence, a pragmatic part and ability to cooperate, and finally a social part of dialogue and empathy or maintaining the accommodation-assimilation proportion in a dialogue. In the frame of these components, we suggest research issues for interactional stylistics that could provide a base of knowledge useful for application areas as well as social practice when cultivating the dialogic competence.

Key words: social interaction, dialogue, dialogic competence, command of dialogue

V pozadí celého nášho textu stojí otázka: Môže žiť človek bez dialógu? Vychádzajúc z tézy, že základnou životnou potrebou človeka je potreba s niečím sa zverovať a nachádzať ohlas, súznenie či dokonca akési alter ego (Tondl, 1997, s. 31) a že dialóg je základnou formou, v ktorej recipročne dochádza k týmto dvom pre sociálny život človeka esenciálnym pochodom – vyjadreniu myšlienok a poskytovaniu ohlasu a porozumenia myšlienkovým obsahom druhého – budeme v tomto texte postupovať v duchu stanoviska, že dialóg je neoddeliteľnou súčasťou sociálneho života človeka, dokonca predpokladáme: človek musí viesť dialóg. Potreba „obracat’ sa“ na druhého sa ukazuje aj ako existenčnomotivačný faktor vzniku jazyka. František Miko uvažujúci nad touto problematikou zo štylistického hľadiska predpokladá, že vo fylogénéze aj v ontogénéze človeka je *operatívnosť* výrazu (viazaná na komunikačný aspekt reči – „hovorím s niekým“) prvotnou výrazovou hodnotou, lebo interakcia, obrátenie sa na druhého je *raison d’être* jazyka. Dialogickosť s takými inherentnými jazykovými prejavmi ako prítomnosť prvej a druhej zámennej a slovesnej osoby, otázky, imperatívum, ukazovacích zámen, častíc, hodnotiacich prostriedkov, expresívnych tvarov a konštrukcií potom pokladá František Miko za prvotný spôsob reči (Miko, 1969, s. 28). Vyjadrovací/zobrazovací aspekt („hovorím o niečom“) teoreticky konceptualizovaný v sústave štylových hodnôt ako *ikonickosť* výrazu je sekundárny, odvodený či odštiepený v procese diferenciácie výrazových možností jazyka, korelujúci s potrebami jeho

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

používania v podmienkach kultúrneho rozmachu. *Ikonickosť* vynikne až potlačením komunikačného aspektu a dialogických ukazovateľov s narastaním prejavu u jedného tvorca (monologizácia), posilňovaním *súvislosti* prejavu s výrazovými dôsledkami ako *výrazová šírka, úplnosť, určitosť, pojmovosť*. Sú to výrazové prejavy, ktoré sa formujú až druhotne ako komplementárne opozitum z interakčného základu ako existenčného predpokladu jazyka, z dialógu ako jeho primárnej formy bytia a z operatívosti ako jeho prvotnej výrazovej hodnoty (porov. Bohunická, 2017, s. 130).

Frekvencia spojenia „viest' dialóg“ má, zdá sa, stúpajúcu tendenciu v humanitných odboroch i v médiách. A keď tak sledujeme apely na potrebu viesť dialóg („je nutné viesť dialóg“, „treba sa rozprávať“ – ontológia dialógu) či na potrebu kultivovať dialóg (vedieť, „ako viesť dialóg“ na istej úrovni – hodnotový aspekt), môže sa zdať, že vedieť viesť dialóg (v ontologickom aj axiologickom zmysle) nie je pre človeka samozrejmou. Samozrejmou je vedieť *sa zhovárať*, teda viesť spontánny rozhovor v podmienkach istoty, (približnej) rovnocennosti, blízkosti (medzi priateľmi, v rodine a pod.), o témach, ktoré sú nám známe, príjemné, ktoré sú pre nás zaujímavé. Ani samozrejmé zhováranie sa, teda dialóg pre dialóg v podmienkach súkromia, intimity a uvoľnenosti, však nie je len formou uvoľnenia bez „riešenia jeho priebehu“, ale môže sa stať i problémom samotným a objektom našich retrospektívnych metakomunikačných úvah: *Nepovedal som niečo nevhodné? Neurazilo ho to? Nejako medzi nami viazla reč...* Navyše, ani výsostne súkromné a intímne dialógy – napr. medzi rodičmi a deťmi či medzi životnými partnermi nemožno automaticky považovať za spontánne a ich plynutie za samozrejmé, pretože sú témy, na otvorenie ktorých sa aktér môže pripravovať týždeň, čakať na vhodnú príležitosť, premyslieť si možné námietky a spôsoby reakcie, premyslieť si slová i doplnkové témy, ktorými „zľahčí“ dôležitosť hlavnej témy a jej akceptovateľnosť a podobne, hoci v konečnom dôsledku môže dialóg ako výsledný produkt pôsobiť spontánne: dialóg môže začať ako small talk o tom, čo sa dialo v práci, a vhodný moment využije jeden z aktérov na iniciovanie problému, ktorý chce riešiť, pričom to, čo je cielene nadhodené, môže vyzeráť ako náhoda: *Jáj, vieš čo, ešte mi napadlo, že...*; Cieľavedomé riadenie až taktizovanie spája tieto dialógy z každodenného života s typicky cieľovo orientovanými dialógmi, ako sú obchodné rokovania, odborné porady či koalíčné diskusie, v ktorých ide o hľadanie konsenzu.

Vychádzame z toho, že za dialogickým výkonom je komplex jazykových i ne-jazykových dispozícií, ktoré sú predpokladom viac či menej uspokojivo vedeného dialógu. A hoci lingvistika urobila kus práce v podaní opisu dialógu, jeho jazykovo-štruktúrnych vlastností, tematickej výstavby i typológie (napr. Müllerová – Hoffmannová, 1994; predtým Mukařovský, 1941 a iní), zatiaľ menej reagovala na potreby aplikačných oblastí a spoločenskej praxe, aby zodpovedala na otázku, v čom spočíva kompetencia používateľa jazyka viesť dialóg a poskytla poznatky potrebné na kultivovanie tejto kompetencie. V popredí zameranosti našich úvah vystupuje problematika, ktorú sme označili ako *dialogická kompetencia*. Tento pojem sa na prvý pohľad „hodí“ do radu príbuzných „kompetenčných“ pojmov tvoriacich poznatkové zázemie súčasnej jazykovedy: jazyková kompetencia, komunikačná kompetencia,

ale i novšie termíny, ako napr. interakčná kompetencia, axiologická kompetencia, interpretačná kompetencia (napr. Dolník, 2009; Orgoňová – Dolník, 2010). Hoci nemožno poprieť, že pojem *dialogická kompetencia* navrhovaný v tejto práci je motivovaný aj sústavou týchto pojmov a v istom zmysle ich dopĺňa, silnejšiu pôsobivosť má vnútorný tlak logiky vývinu jazykovedného poznania: tak ako kedysi pojem komunikačná kompetencia (Hymes, 1972) vznikol ako sociolingvistická reakcia na generativistický pojem jazyková kompetencia, ktorému je opozitom a zároveň doplnkom, takisto teoretický pojem *dialogická kompetencia* je (tu štylistickým) „štepom“² pojmu jazyková kompetencia. Tento pojem reflektuje bežné pozorovanie, že efektívne komunikovať môžeme až vtedy, keď na základe jazykovej kompetencie dokážeme ovládať reč v kontakte s inými ľuďmi: vieme, ako a kedy začať reč, kedy nechať hovoriť druhého, ako začať či zmeniť tému, ako sa predstaviť, upozorniť na chybu či vhodne odmietnuť, ale vieme aj rozlíšiť, v akom type interakcie sa nachádzame (profesionálna, úradná, súkromná...). Ovládanie jazyka sa naplno prejaví až v interakcii a dialógu ako jeho existenčnom predpoklade (Bohunická, 2017, s. 130) a zároveň základnej forme jeho využitia. Až v spätosti s touto formou reči môžeme skúmať aj pravú povahu jazyka a jazykových procesov, určenú podmienkami prepojenosti prehovorov, reciprocity, kooperácie a koordinácie účastníkov i rozmanitosti ich potrieb a cieľov. V rámci štylistických úvah k tomu dospel F. Miko vo svojej štúdií z roku 1947 s názvom *Dialóg, dialogičnosť a jazyk*, ktorá je akýmsi stručným všeobecným úvodom k problematike dialógu zo štylistického hľadiska: „... dialóg a dialogičnosť nielen metaforicky, ale skutočne sú obecnou formou všetkých jazykových procesov“ (Miko, 1947, s. 463).³ Napokon, stimulačnú silu pre pojem dialogická kompetencia v tejto štúdií majú aj výsledky, ktoré v posledných desaťročiach priniesli lingvistické výskumy nadväzujúce na podnety z konverzačnej analýzy s etnometodologickým pozadím (Turner, 1974; v Čechách Čmejrková – Havlík – Hoffmannová – Müllerová – Zeman, 2013; Hoffmannová – Müllerová – Zeman, 1999; Hoffmannová – Müllerová, 2007) či výskumy hovoreného jazyka (Čmejrková – Hoffmannová, 2011; Müllerová – Hoffmannová – Schneiderová, 1992).

V tomto príspevku abstrahujeme od konkrétnych druhov dialógov či dialogických žánrov (k tomu bližšie v novšom období napr. Müllerová – Hoffmannová, 1994; Müllerová, 2000), teda nezohľadňujeme, či ide o politickú debatu, odbornú diskusiu, susedský rozhovor a pod., resp. či ide o inštitucionalizovaný alebo spontánny dialóg, súkromný alebo verejný dialóg, ktoré, pravdaže, zahŕňajú špecifické predpoklady. Zaujímajú nás tu predpoklady tvoriace *dialogickú kompetenciu* ako takú, pričom na zreteli budeme mať prototyp dialógu, ktorým rozumieme hovorený dialóg ako jednu

² Teda opozitom v zmysle hegelovskej komplementárnej antinómie, v ktorej jeden prvok konštituuje základ pre svoje opozitum.

³ Z apelov na potrebu skúmať dialóg (napr. Miko, 1947 a i.) môžeme nadobudnúť pocit, že štylistika trpela v dvadsiatom storočí istou metodologickou prokrastináciou: bádatelia si uvedomovali, že je potrebné skúmať dialóg, no akoby ešte stále dostatočne nedozrel čas a pridžali sa komfortu skúmania monologických textov (k tomu porov. aj Orgoňová, 2017).

z komunikačných foriem,⁴ v rámci ktorej sa účastníci „zoči-voči“ striedajú v role hovoriaceho a poslucháča (Hoffmannová, 2017). Na jednotlivé druhy dialógov prihliadame len v prípade explikácie dialogickej kompetencie so zreteľom na štýl.

Už pri prvotnom vstupe do problematiky súvisiacej s dialogickou kompetenciou ako schopnosťou viesť dialóg sa nám otvoria tri aspekty dominujúce v empirickom chápaní tohto pojmu. Vedieť viesť dialóg znamená:

- 1) organizačne ho zvládať: vedieť začať, ukončiť dialóg a plynulo nadväzovať na repliky partnera v jeho priebehu;
- 2) vedieť spolupracovať a „nájsť spoločnú reč“;
- 3) vedieť sa vyjadriť i počúvať: pri rešpektovaní svojho stavu zohľadňovať a rešpektovať aj stav, názory, potreby a záujmy druhého.

1. *Organizačnej stránke dialógu* zodpovedá *konverzačná kompetencia*⁵ ako schopnosť iniciovať a ukončiť dialóg, nadväzovať na repliky partnera, striedať sa v úlohe hovoriaceho a poslucháča, vhodnými jazykovými i paralingválnymi prostriedkami zabezpečovať plynulosť dialógu vo všetkých jeho fázach. Vypelost' konverzačnej kompetencie prerastá do schopnosti „ovládať“ dialóg, teda určovať tematické rozvíjanie, tón dialógu a jeho cieľ. Organizačná stránka dialógu je dnes uspokojivo opísaná hlavne vďaka konverzačnej analýze, v rámci ktorej sa zaviedli pojmy globálna organizácia rozhovoru, lokálna organizácia rozhovoru, sekvenčný pár, princíp lokálnej koherencie, striedanie aktérov v rozhovore, tranzitné miesto, presah (k pojmom bližšie napr. Dolník, 2009, s. 295 – 302).⁶

Zo štylistického hľadiska je tu dôležitých viacero momentov, niektoré z nich sú dobre rozpracované v tradičnej štylistike a možno na ne nadviazať aj v interakčnej štylistike (Orgoňová, 2017; Slančová, 2003). Ide najprv o to, že súčasťou konverzačnej (a teda i dialogickej kompetencie ako nadradenej kategórie) je schopnosť používateľa jazyka prepojiť „konverzačnoorganizačné“ výrazové hodnoty⁷ ako *plynulosť*, *súdržnosť*, *ucelenosť* (a iné, na ktoré treba v ďalšom výskume poukázať) s adekvátnymi jazykovými a tematickými prostriedkami,⁸ navyše s ohľadom na komunikačnú sféru. Ilustračne: v bežnom rozhovore sú takýmito prvkami zabezpečujúcimi plynulosť dialógu napr. presahy, teda nepríznačné simultánne plynutie častí replík oboch účastníkov, pričom túto simultánnosť ako príznak si aktéri sami neuvedomujú (aktér začne svoju repliku ešte skôr, než dokončí aktuálne hovoriaci, zhruba pri vyslovovaní posledných slabík, k čomu ho „opravňuje“ identifikácia tranzitného miesta, pri ktorej mu

⁴ Výraz komunikačná forma tu používame v tradičnom vymedzení, založenom na rozlišovaní foriem komunikácie vzhľadom na príznaky ako písomnosť: ústnosť, počet komunikantov (monológ: dialóg) a pod., iné chápanie porov. Dolník, 2017, s. 170.

⁵ Pojem *konverzačný* tu nepoužívame v zmysle vzťahujúci sa na small-talk.

⁶ Konverzačnej zložke dialogickej kompetencie sa venuje odborná pozornosť v oblasti didaktiky a pedagogiky, hlavne didaktiky cudzích jazykov. Vo francúzštine existuje didaktický pojem *compétence dialogique* (Brouté, 2009), resp. *compétence dialogale* (Cicurel, 2008).

⁷ Termín *výrazová hodnota* používame s odkazom na výrazovú koncepciu štýlu F. Mika (napr. Miko, 1970).

⁸ Tému a jazyk považujeme za základné nositele štýlu v súlade s výkladom F. Mika (napr. Miko, 1970).

pomáhajú jazykové i parajazykové indikátory signalizujúce uzatvorenosť prehovoru: intonácia, uzavretá syntaktická štruktúra, sémantická ucelenosť, ale aj mimika a gesta). K ďalším nositeľom plynulosti dialógu patria signály spätnej väzby, ako napr. *hej, dobre, jasné* a pod. Tieto prostriedky bývajú často vyslovované v priebehu partnerovej repliky bez jeho prerušenia a vo veľkej miere prispievajú k prežívaniu dialógu ako plynulého (všimnime si: pokiaľ nemáme tieto elementárne signály spätnej väzby, vnímame to ako príznakové a máme tendenciu vydávať ďalšiu energiu v dialógu, aby sme ich získali). Pravda, toto sú základné štylémy v bežnom, neformálnom rozhovore. S mierou formálnosti podmienok sa menia aj jazykové a paralingválne prostriedky zabezpečujúce plynulosť dialógu: napríklad v odbornej diskusii vo formálnych podmienkach obhajoby kvalifikačnej práce sa istá rezervovanosť výrazu prejavuje aj tým, že spomínané simultánne prejavy sa hodnotia ako neadekvátne, plynulosť a bezprostrednosť reakcie je však zabezpečená inými jazykovými prostriedkami (konvenčnými frázami) a osobou moderujúcou diskusiu. Takto by sme na základe korpusu dialógov z rôznych komunikačných sfér mohli popísať výrazové a tematické prostriedky zodpovedajúce štylistickým hodnotám relevantným z hľadiska organizácie dialógu a nadobudnúť obraz o výrazovom koreláte konverzačnej kompetencie.

Ako už bolo naznačené, súčasťou konverzačnej kompetencie je aj schopnosť vhodným spôsobom uviesť tému a rozvíjať ju adekvátnym spôsobom.⁹ Atribút „adekvátny“ tu zdôrazňujeme, pretože istý spôsob rozvíjania témy (argumentačný, naratívny, explikatívny či deskriptívny, Dolník – Bajziková, 1998), resp. v terminológii tradičnej štylistiky istý slohový postup (Místrík, 1997),¹⁰ je preferovaný vzhľadom na tému samotnú, prostredie, adresátov a iné štylotvorné činitele. V dialógu žiaka a učiteľa si vieme predstaviť situáciu (na prvý pohľad možno paradoxnú), v ktorej argumentačný spôsob rozvíjania témy žiakom sa vníma ako neadekvátny („čo mi ty tu máš čo mudrovať/argumentovať“), lebo učiteľ sa považuje za držiteľa interakčnej moci majúceho oprávnenie riadiť smer dialógu. Alebo: výkladový prístup k téme a vysvetľovanie môžu byť pociťované ako neadekvátne v uvoľnenom kamarátskom rozhovore, kde sa preferuje narácia s humornou pointou a aktér rozvíjajúci tému rozsiahlejším vysvetľovaním môže byť ostatnými komunikačnými partnermi vnímaný v duchu „na čo sa tu hrá“ (porov. bližšie Orgoňová – Bohunická, 2017).

2. V empirickom chápaní je účasť na dialógu prejavom *schopnosti kooperovať* vzťahujúcej sa na *pragmatickú stránku dialógu*. Ten, kto sa vyhýba/bráni dialógu či odbáča od jeho smerovania, je obvinený z toho, že nespolupracuje. Rečová činnosť je druhom sociálneho správania, v ktorom zohráva primárnu úlohu kooperácia

⁹ Bližšie k problematike rozvíjania/expanzie témy in: Dolník – Bajziková, 1998.

¹⁰ K textovolingvistickému termínu expanzia témy môžeme použiť nie celkom totožný pendant z funkčnej štylistiky – slohový postup. V tom prípade máme na mysli výkladový slohový postup, opisný, rozprávací, informačný (Místrík, 1997). Místrík vycleňuje zvlášť dialogický slohový postup na jednej úrovni s ostatnými spomenutými, v čom sa s ním nemožno stotožniť vzhľadom na to, že dialogický postup stojí na vyššej úrovni (na tej istej ako rozvíjanie monologickým postupom) a schopnosť viesť dialóg predpokladá schopnosť rozvíjať tému ostatnými postupmi zachytenými funkčnoštylistickou terminológiou.

s druhými v záujme dosahovania cieľov (porovnajme sociálne správanie vs. anti-sociálne správanie) a analogicky je predpokladom porozumenia v dialógu schopnosť kooperovať – v tomto zmysle porovnajme známy princíp kooperácie H. P. Gricea (1975), ktorý znie: svoj príspevok koncipuj tak, ako to vyžaduje aktuálne akceptovateľné určenie účelu a smeru rozhovoru, na ktorom sa zúčastňuješ (Dolník, 2017, s. 145 – 146). V duchu tohto princípu nám slúžia ako opory pri dialogickom správaní, „vnútorné“ pravidlá, ktoré sme si osvojili v doterajších interakciách a ktoré síce nedodržiavame absolútne, avšak predsa nám pomáhajú pri tvorbe a interpretácii replík v rámci dialógu: maxima kvantity, kvality, relevancie a spôsobu. Opisne ich môžeme vyjadriť v nasledovných imperatívoch: odhadni mieru, koľko máš povedať na to, aby to nebolo príliš veľa ani príliš málo; hovor pravdu, resp. to, čo máš overené a môžeš zdôvodniť; neodbočuj od témy, hovor „k veci“; vyjadruj sa tak, aby to bolo pre druhého zrozumiteľné, jasné, prehľadné.¹¹

Jazykový subjekt vstupuje do účasti na rôznych typoch činností (aj dialógu) ako konkrétna bytosť so svojimi záujmami, potrebami, hodnotami, postojmi či znalosťami, tvoriacimi pragmatickú zložku komunikácie. Rôzne typy dialógov predpokladajú rôzne zameranie, hierarchizáciu a úroveň týchto pragmatických zložiek. Nakoniec, tieto pragmatické zložky v závislosti od kontextu môžu posilňovať dialogickú kompetenciu, ale ju aj oslabovať. Napr. nielen znalosti v istej oblasti, ale i postoj k istej záležitosti a miera zaangažovanosti bude vplývať na mieru kooperatívnosti a teda i kompetentnosti účastníka v konkrétnom dialógu.

3. Súčasťou dialogickej výbavy je schopnosť prejavíť ohľad na druhého a rešpektovať jeho aspekt, čo sa zo štylistického hľadiska na výrazovej rovine prejavuje ako sociatívnosť výrazu (Miko, 1973, s. 262). Sociatívnosť je štylistický korelát empatie ako psychologické kategórie, ktorou sa rozumie schopnosť uvedomiť si, že osobnosť a potreby komunikačného partnera v dialógu sú rovnako dôležité ako tie moje; že takisto ako ja, aj môj komunikačný partner potrebuje uznanie, rešpekt, slobodu, vlastný priestor, ale aj pozornosť. *Schopnosť empatie sa vzťahuje na sociálnu stránku dialógu.*

V súvislosti s týmto aspektom sa často skloňuje (hlavne v mediálnej sfére) spojenie „kultúra dialógu“,¹² pričom použitie tohto výrazu sa vyskytuje najmä v kontextoch, kde sa poukazuje na: potrebu eliminácie útočných prejavov v dialógoch; nevhodnosť eskalácie konfliktu v dialógoch; absenciu rešpektu k názorovej odlišnosti; ignorovanie partnera (jeho stavu, záujmov, potrieb, úrovne znalostí a i.). Pojmom kultúra dialógu sa apeluje na skutočnosť, že v dialogickej situácii je základným predpokladom pripravenosť na inakosť (iné názory, postoje, znalosti a zvyklosti) a na rešpektovanie autonómnosti druhého. Ako výstižne poznamenáva L. Tondl (1997, s. 17), ani v persuzívnych dialógoch, hoci v nich má dôjsť k presvedčeniu, nejde o absolútne stotožnenie

¹¹ Vzhľadom na rozšírenosť Griceovej teórie si dovoľujeme len voľne prerozprávať jednotlivé maximy.

¹² Ukázkové využitie nachádzame napríklad v nedávnom komentári F. Gála k českým prezidentským voľbám s názvom: Finále českej prezidentskej kampane je čerstvou lekciou o dialógu, in: Denník N, 26. januára 2018, on: <https://dennikn.sk/1010249/finale-ceskej-prezidentskej-kampane-je-cerstvou-lekciovou-o-dialogu/>

sa s druhým (jeho postojom), ale vždy je žiaduca istá miera autonómnosti a slobody na to, aby dialóg vôbec mohol prebiehať. Dialóg má minimálne dvoch účastníkov a ak by išlo o absolútne stotožnenie v podmienkach neslobody, nastalo by vlastne popretie účasti jedného z účastníkov, a teda monológ (Tondl, 1997, s. 17).

Zohľadnenie aspektu druhého v komunikácii zachytil J. Dolník v pojme korektná komunikačná interakcia (Dolník, 2013, s. 361 – 365). Základ korektnej komunikačnej interakcie identifikoval J. Dolník v akomodačno-asimilačnej proporcii (Dolník, 2013, s. 361). Korektnosť ako parameter komunikácie sa viaže na stavy vnútorného sveta aktérov, ktorí na seba prihliadajú, resp. rešpektujú sa. Toto rešpektovanie prebieha v podobe recipročného prispôsobovania sa aktérov, ktoré by malo byť v rovnováhe. Z pohľadu jedného z aktérov ide teda o to, že na to, aby prežival komunikáciu ako korektnú, je nielen schopný sa prispôsobiť vnútornému svetu komunikačného partnera (akomodačný aspekt), ale je schopný rešpektovať aj vlastný vnútorný svet a prejavovať sa tak, aby do potrebnej miery asimiloval komunikačného partnera – aby sa mu tento prispôsobil. „Princíp akomodačno-asimilačnej proporcie je produkt skultúrňovania bytosti a je jedným z princípov, ktoré sú v základe správania a konania jedinca socializovaného v kolektíve, ktorého kohéznosť je garantovaná kultúrou (Dolník, 2013, s. 364).

Korektnosť komunikačnej interakcie možno sledovať na viacerých úrovniach, na ktorých tento akomodačno-asimilačný proces prebieha (J. Dolník ich systematizoval podľa zložiek rečových aktov na lokučnú, ilokučnú a perlokučnú úroveň, 2013, s. 362):

- a) Zrozumiteľnosť komunikátu: v záujme korektnosti komunikácie používa aktér výrazy, o ktorých predpokladá, že im komunikačný partner s istým sociálnym/kultúrnym/vzdelanostným určením rozumie. Prispôbenie nastáva aj na rovine artikulácie, hlasitosti, intonácie a pod. (podľa toho, či ide o cudzinca, nedoslýchavého partnera, nadriadeného, volím starostlivejšiu výslovnosť, vyššiu hlasitosť, pomalšie tempo a podobne). Zrozumiteľnosť sa týka aj obsahovej stránky komunikátu.
- b) Vhodnosť realizovaných zámerov a ich formulovania vzhľadom na sociálnu identitu a osobnosť adresáta. V sociálne asymetrických vzťahoch sú isté rečové akty, ako napr. napomínanie, rozkazy, poučanie, kritika legitímne pre toho, kto je v hierarchickom vzťahu vyššie postavený, resp. kto má sociálnu rolu, ktorá ho na to predurčuje. Ak na realizáciu istého rečového aktu nelegitimizuje komunikačnú sociálnu pozíciu a vzťah s partnerom, musí hľadať taký spôsob formulovania, ktorý urobí daný akt akceptovateľným (napr. žiadosť formulovaná ako prosba, poučenie ako odporúčanie a pod.). Toto sa netýka len asymetrických vzťahov a pomyselnej vzdialenosti komunikačných partnerov na vertikálnej osi, ale aj vzdialenosti partnerov na horizontálnej osi:¹³ voči komunikačnému partnerovi, s ktorým mám blízky, familiárny vzťah, si môžem dovoliť štylizovať rečové akty priamo, voči cudzej osobe (hoci by mala rovnaký vek a rovnakú sociálnu pozíciu) volím

¹³ Podrobnejšie k pojmom vzdialenosť na vertikálnej a horizontálnej osi a ich funkcii pri vysvetľovaní zdvorilosti porov. Leech, 2007.

nepriamu štylizáciu aktov citlivých z hľadiska zdvorilosti, teda takých, ktoré sú pre komunikačného partnera negatívne – sociálne nepriaznivé – v parametroch základných pre zdvorilostné správanie ako názory, želania, vlastnosti, záväzky, pocity (porov. Leech, 2007). Nepriamo sa v tom prípade formuluje nesúhlas s názorom komunikačného partnera, odmietnutie pomoci, kritiku jeho vlastností, žiadosť o pomoc a podobne.

- c) Vnímanie motivačného sveta aktérov: na tejto úrovni „optimálne korektná komunikačná interakcia predpokladá branie zreteľa na potreby, záujmy a ďalšie komponenty motivačného sveta adresáta, ale súčasne aj neopustenie priestoru na prezentáciu motivačného sveta pôvodcu“ (Dolník, 2013, s. 364). Vlastné účinkovanie v komunikácii prebieha s ohľadom na to, aký efekt toto spôsobí u komunikačného partnera (radosť, neistotu, urazenie sa, ľútosť a p.). Prispôsobovanie sa v korektnej komunikácii by malo prebiehať tak, aby bolo komunikačné sebavedomie (presadenie vlastného sveta) v rovnováhe s komunikačnou empatiou (ohľadom na svet druhého).

Po sprehľadnení čiastkových dispozícií tvoriacich dialogickú kompetenciu (v bodoch 1., 2., 3.) sa vráťme k vyjasneniu otázky: Je teda schopnosť viesť dialóg samozrejmosťou?

L. Tondl zavádza v súvislosti s cieľovo orientovanými dialógmi pojem „ovládanie dialógu“ (Tondl, 1997, s. 40). Rozšíril tak pojem uplatňovaný vo sfére techniky a využívania technologických procedúr (Tondl, 1997, s. 40) na ľudské cieľovo orientované činnosti založené na využívaní dosiahnutých znalostí a hodnotových predpokladov vrátane ľudskej komunikácie a dialógu. Takýmto dialógom pripisuje atribút racionálne, keďže v nich ide o vzťah medzi cieľom a dostupnými prostriedkami a ich priebeh charakterizuje uvedomované uplatňovanie pravidiel, noriem, konvencií. Z extenzie pojmu „ovládanie dialógu“ teda vylučuje dialógy spontánneho a emotívneho charakteru a rozsah pojmu zužuje na cieľovo orientované dialógy v intelektuálnej sfére, v činnosti expertných, výskumných a vývojových tímov, v hľadaní optimálnych riešení s ohľadom na stanovené kritériá, v hľadaní konsenzu v zložitej politickej situácii (Tondl, 1997, s. 41), dialógy na grémiách či zasadnutiach, ktoré prebiehajú podľa vopred stanovených pravidiel, dialógy v rámci vyučovania a pod. Takto chápané „ovládanie dialógu“ je pojem týkajúci sa zabezpečenia procesuálnej stránky riadenia dialógu a vzťahuje na nasledovné aspekty dialógu (podľa Tondl, 1997, s. 41):

- cieľové štruktúry dialógu, očakávania výsledkov alebo výsledných funkcií dialógu;
- špecifikácia účastníkov, ich práv a možností aktívnej účasti v dialógu;
- vhodné formy iniciácie, stimulácie, šírenia a ovládania dialógu;
- spôsoby tvorby záverov, výsledkov alebo zhrnutí dosiahnutých výsledkov a ich aplikácií.

Uvedené rysy cieľovo orientovaných dialógov sa, pravdaže, objavujú aj v spontánnych dialógoch v každodennom živote. Takto objektivisticky koncipovaný

pojem „ovládanie dialógu“ (nezabúdajme, že pojem „ovládanie“ tu bol transponovaný z oblasti techniky) predstavuje – zachytené jazykovednými pojmami – extrakomunikačný prístup (Dolník, 2009, s. 293) z pozície pozorovateľa, ktorý sleduje aktérov v dialogickej akcii a popisuje dialogický proces, znalostné predpoklady a pravidlá riadenia. Tým sa však nevyčerpáva vysvetlenie toho, čo nám umožňuje ovládať dialóg. Pri tomto vysvetlení treba vziať do úvahy skutočnosť, že aj dialógy, ktoré prebiehajú akoby automaticky, bez väčšieho úsilia a vynaloženej energie komunikanta, aj tie si vyžadujú nejaký druh kompetencie, ide však o dispozície získané inak ako učením sa a vedomým uplatňovaním pravidiel, noriem, konvencií a taktík. Oporu pri vysvetlení nám poskytne komunikačný prístup J. Dolníka, ktorý sa pri vysvetľovaní toho, čo znamená „ovládať jazyk“ (Dolník, 2017b), odpútava od racionality dichotomického členenia sveta a hľadania toho, čo je „za“ javmi, teda pravidiel a schém. Vzhľadom na jazyk formuluje: nie je nič „za“ jazykovými javmi, je len praktické zmocňovanie sa pravidiel, teda pravidiel vpísaných do praxe, čo nepredpokladá svet „za“ svetom praxe (Dolník, 2017a, s. 50). Vzhľadom na skutočnosť, že človek si jazyk internalizuje bez zvláštnej intencie, „len tak“, popri svojich aktivitách v socializačnom procese, uvažuje J. Dolník o tom, že ovládanie jazyka zahŕňa okrem znalostného komponentu (explicitné a implicitné jazykové znalosti) aj bez znalostný komponent (Dolník, 2017b, s. 65). Ten je súčasťou behaviorálnej kompetencie, ktorá má zdroj v elementárnom správaní založenom na inštinktoch, intuícii a reflexoch. Bezznalostné prejavy v jazykovom správaní sú potom výsledkom intuitívnej imitácie predchádzajúcich spôsobov správania v podobnom duchu (bližšie Dolník, 2017b, s. 67). Podobne ako o jazyku, vzhľadom na dialóg je na mieste uvažovať, že prirodzená schopnosť viesť dialóg spočíva v ovládaní pravidiel v praktickej modalite – môžeme sa zamýšľať nad tým, čo je za úspešným alebo neúspešným vedením dialógu, ale formulovanie pravidiel úspešného dialógu a ich ovládanie nám nezaručí úspešné vedenie dialógu.

Bibliografia

- BOHUNICKÁ, Alena: Interaktívna štylistika v kontinuite s výrazovou koncepciou štýlu Františka Mika. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2017. s. 128 – 136.
- BROUTÉ, Alain: Pour un traitement actualisé de la compétence dialogique en enseignement-apprentissage des langues étrangères. In: Didáctica. Lengua y literatura, 2009, vol. 21, s. 49 – 66.
- CICUREL, Francine: Pour une compétence dialogale. In: Le Français dans le monde. Ed. I. Morin I. – A. Tillier, 2008, č. 36, s. 21 – 23.
- ČMEJRKOVÁ, Světa – HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.): Mluvená čeština: Hledání funkčního rozptětí. Praha: Academia 2011. 491 s.
- ČMEJRKOVÁ, Světa – HAVLÍK, Martin – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – ZEMAN, Jiří: Styl mediálních dialogů. Praha: Academia 2013. 316 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: VEDA 2017a. 248 s.

DOLNÍK, Juraj: Ovládanie jazyka. In.: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Ed. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2017b. s. 63 – 72.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2009. 376 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2013. 432 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1997. 134 s.

GÁL, Fedor: Finále českej prezidentskej kampane je čerstvou lekciou o dialógu. In: Denník N, 26. januára 2018, dostupné na: <https://dennikn.sk/1010249/finale-ceskej-prezidentskej-kampane-je-cerstvou-lekcio-u-dialogu/>, citované 25. 1. 2018.

GRICE, H. Paul: Logic and conversation. In: Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts. Ed. P. Cole – J. Morgan. New York: Academic Press 1975, s. 183 – 198.

HOFFMANNOVÁ, Jana: DIALOG. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/DIALOG> (citované 2. 2. 2018)

HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – ZEMAN, Jiří: Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách. Praha: Trizonia 1999. 256 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga (eds.): Čeština v dialogu generací. Praha: Academia 2007. 455 s.

HYMES, Dell: On Communicative Competence. In: Sociolinguistics. Selected Readings. Eds. J. B. Pride a. J. Holmes. Harmondsworth: Penguin 1972, s. 269 – 293.

LEECH, Geoffrey: Politeness: Is there an East-West divide? In: Journal of Politeness Research, 2007, Vol. 3, č. 6, s. 167 – 206.

MIKO, František: Dialóg, dialogičnosť a jazyk. In: Jazykovedný sborník, 1947, roč. 1 – 2, č. 1 – 2, s. 460 – 463.

MIKO, František: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. Bratislava: SPN 1969. 296 s.

MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970. 192 s.

MIKO, František: Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou. Bratislava: Tatran 1973. 291 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1997. 582 s.

MUKAŘOVSKÝ, Jan: Dvě studie o dialogu (Dialog a monolog. K jevištnímu dialogu). In: J. Mu-kařovský: Kapitoly z české poetiky I. Praha: Melantrich 1941, s. 143 – 179.

MÜLLEROVÁ, Olga: Žánry a syntaktické rysy mluvených projevů. In: Tváře češtiny. Ed. I. Bogoczová – K. Fic. Ostrava: Ostravská univerzita 2000, s. 21 – 54.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana: Kapitoly o dialogu. Praha: Pansofia 1994. 96 s.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana – SCHNEIDEROVÁ, Eva: Mluvená čeština v autentických textech. Praha: H&H 1992. 236 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga: Interaktívna štylistika v optike dialogickosti. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Ed. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2017. s. 117 – 125.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Štýl neumeleckých textov z každodenného života s dôrazom na lexiku. In: Stylistyka XXVI. Słowo a styl. Ed. E. Malinowska. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 2017, s. 139 – 155.

ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 230 s.

SLANČOVÁ, Daniela: Východiská interaktívnej štylistiky. (Od eklekticismu k integrácii). In: Slovenská reč, 68, 2003, č. 4, s. 207 – 223.

TONDL, Ladislav: Dialog. Praha: Filosofia 1997. 216 s.

TURNER, Roy (ed.): Ethnomethodology. Harmondsworth: Penguin Education 1974. 287 s.

DISPOZIČNÁ SKÚSENOSŤ A SÚČASNÁ STRATÉGIA VÝSKUMU JAZYKA

PAVOL ŽIGO

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

ŽIGO, Pavol: Dispositional experience and current language research strategy. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 111 – 120.

Abstract: The contribution deals with the degree of unity, complexity, intensity and their relatedness to the dispositional experience within linguistic investigation. Contemporary research strategies in linguistics testify to the liberalization of language and to the effort to re-evaluate the previous attitudes to the linguistic canon. A considerable role within formulating the theories about linguistic changes is played by the ability to identify the natural basis of the common thought of the ordinary users of language, by their public opinion concerning language, their voice of naturalness, their ability – as well as the strength – of their prejudices, but not to elevate/promote/raise the particular mistakes into the role of changes. A thorough theory of the identification or of the definition of linguistic changes and of the dynamism in language should be able to question also its own discourse and view it within the perspective of the phenomenal idea of R. Barthes “Do not do what I say but what I do”.

Keywords: unity, complexity, intensity, naturalness in language, spontaneous linguistic change

Pri myšlienkach o miere jednoty, komplexnosti, intenzity a ich vzťahu k dispozičnej skúsenosti v oblasti jazykovedného bádania sa v mysli nevdojak vynára niekoľko prác o vzájomnej využiteľnosti poznatkov v jednotlivých vedných odboroch. Možno aj preto, aby vedomie jednoty, komplexnosti, intenzity a dispozičnej skúsenosti lingvistu bolo prítomné v presvedčení lingvistu aj jeho presvedčaní nelingvistu, že sa mýli(m)... Toto presvedčanie nemusí obísť ani typické benvenistovské uvedomovanie si diskurzu, resp. jeho vnímanie na pozadí intersubjektivity, prípadne – aj v duchu posledných interpretácií – subjektivity. Riziko spojené s nekompromisným pridržiavaním sa objektivismu na jednej strane stúpa pod vplyvom rozdielneho vkusu jednotlivých účastníkov komunikácie, na druhej strane vedie k prevahe subjektivity, čím umocňuje rozdielnosť postojov jednotlivých účastníkov diskurzu až na hranicu radikálneho subjektivismu a potenciálne vyústenie do neschopnosti určiť hodnotu protichodných súdov. Monroe Beardsley (Beardsley, 1958) túto neschopnosť pred polstoročím pomenoval „ohodnotením hodnotenia“ a ako východisko medzi týmito dvoma pólmi poukázal na akúsi „strednú“ cestu, ktorú pomenoval *instrumentalistickou* teóriou. Podľa tejto teórie celková hodnota komunikácie spočíva na skúsenosti zabezpečenej jej tromi zá-

kladnými kritériami: *jednotou*, *komplexnosťou* a *intenzitou*. V snahe nevzdať sa ani jedného z uvedených troch fenoménov sa však vystavujeme hrozbe, na ktorú upozornil Antoine Compagnon v práci *Démon teórie* a ktorej podstatou je celkom prirodzený konflikt medzi teóriou a bežným myslením (Compagnon, 2006, s. 278). Každá komunikácia má svoje pozadie, ktorého oporou je uvedomovanie si určitého stupňa legitímneho kánonu, inventára znakov na bezznalostnej či znalostnej úrovni, ale aj prítomnosti silného tlaku situácie, obsahu, zámeru a všetkých ostatných „atribútov“ diskurzu, menšou-väčšou mierou inklinujúceho k arbitrárnosti. A. Compagnon (tamže) zároveň upozorňuje aj na to, čo si súčasná jazykoveda až priveľmi či intenzívne uvedomuje, teda to, že kánon nie je pevný a nemenný. Nemôže však byť ani náhodný a jeho zmeny sa neprejavujú vždy rovnakou intenzitou – časť jazykových prejavov ho (kánon) rešpektuje viac, iná menej. Súčasné pozorovania z prelomu 20. a 21. storočia svedčia o liberalizácii jazyka a o snahe prehodnocovať predchádzajúce postoje ku kánonu.

Ak sme Beardsleyho východisko medzi dvoma pólmi – subjektivismom a objektivismom – náchylní pomenovať spomenutou „strednou“ cestou, *instrumentalistickou* teóriou, musíme sa zrieknuť Genettovho podozrenia, že Beardsleyho teória je nekoherentná tým, že kánon stráca rezistenciu voči vonkajšiemu tlaku, a poukazuje na to, že kritériá, ktoré vymedzil Beardsley, sa až veľmi podobajú trom starým podmienkam krásy Tomáša Akvinského: *integritas, consonantia et claritas* (Genette, 1997, s. 529). Rozdiel je pravdepodobne v tom, že klasickými pojmami *integritas, consonantia, claritas* sme schopní vnímať text na pozadí klasického kánonu, oproti tomu *jednota, komplexnosť* a *intenzita* stavajú do dominantnej pozície „skúsenosť“ z textu, jeho účinok, jeho pragmatický aspekt.

V snahe rozvinúť našu myšlienku, *čím môže jazykovedcom poučený filozof spätne inšpirovať jazykovedca*, by na jej začiatku mohla byť reminiscencia na Barthesovo konštatovanie, že Saussurov princíp bude jedného dňa prevrátený: lingvistika nie je (hoci aj privilegovaná) časťou všeobecnej náuky o znakoch, ale naopak, semiológia je časťou lingvistiky: a to práve tou časťou, ktorá by sa zaoberala veľkými označujúcimi jednotkami diskurzu; takto by sa ukázala jednota výskumov, ktoré sa v súčasnosti zameriavajú na pojem signifikácie v antropológii, psychoanalýze a štylistike (Marcelli, 2001, s. 211). Túto myšlienku sa žiada vo vzťahu k spomenutému Beardsleyho kánonu doplniť ďalším Barthesovým konštatovaním o tom, že „budúcou úlohou semiológie nie je ani tak určenie lexík predmetov, ako skôr odhalenie artikulácií, ktoré ľudia vnášajú do reality“ (Marcelli, 2001, s. 213). Tou realitou sa z hľadiska výskumu jazyka v jeho synchronii stáva diskurz a snaha o identifikovanie konečných inventárov prostriedkov na vyjadrenie diskurzívnych stratégií. S vysokou mierou perspektívy ostane nadhlo platné aj konštatovanie týchto autorov o tom, že „konečné inventáre prostriedkov na vyjadrenie diskurzívnych stratégií diskurzu pravdepodobne dlho ponúkať nebudú, resp. že ešte potrvá dlho, kým ich bude možné spoľahlivo identifikovať“ (Orgoňová – Dol-

ník, 2010, s. 79). Tu možno dodať, že hľadanie stratégií v diskurzoch je iba snahou o rozvíjanie idey synchronného celku, snahou o určovanie hodnoty svojich prvkov, o splnenie požiadaviek nezávislosti a sebaregulácie až do podoby vyúsťujúcej do izolacionizmu štruktúry (podrobnejšie Barthes, 1997, s. 212). Takto sa aj hľadanie gramatiky v diskurze ocitlo v slepej uličke, posunulo jeho výskum do roviny semiológie a priviedlo lingvistov k uvedomeniu si, že nehľadáme či nesnažíme sa určiť lexiku pomenovaných predmetov a javov, ale v duchu Barthesovho konštatovania dominantou sa stávajú artikulácie, ktoré účastníci vnášajú do jeho reality. Takýmito dištinkciami sa odhaľuje pravá podstata diskurzu, jeho jedinečnosť a neopakovateľnosť, ktorým sa diskurz na jednej strane vymaňuje z teoretického konštruktu a na druhej strane pomáha pri vysvetľovaní fenoménov. Aj takých, akým je gramatika, ktorej chápanie sa vstupom diskurzu na lingvistickú metodologickú scénu podstatne zmenilo, najmä z hľadiska funkčnosti či prirodzenosti prvkov, ale najmä gramatiky ako kánonu. Na tieto vlastnosti upozornili jazykovedcov – ako koľvek máme voči hľadaniu paralel medzi štruktúrami prírodných a spoločenských vied averziu – popredné osobnosti spoza hraníc spoločenských vied; Albert Einstein sa zastavil tesne pred uznaním skutočnosti, že dorozumievanie a nevratnosť sú navzájom úzko späté... V dorozumívaní je tak skrytá nielen jeho nevratnosť v čase – vypovedané nemôžeme vrátiť späť, ale najmä jedinečnosť usporiadaných lexií, rešpektujúcich nielen konkrétny komunikačný zámer z hľadiska odovzdávania informácie, ale aj súhrn všetkých jazykových aj mimojazykových aspektov komunikácie. Každý diskurz je jedinečný, funkčne aj sémanticky neopakovateľný, je odrazom mentálnej kompetencie a jazyka svojho tvorca, jeho „jazykovej DNA“, tak isto, ako neopakovateľný je v biologickom svete svojou prirodzenosťou každý jedinec. Na tomto mieste prichodí jazykovede nechať sa poučiť poučeným filozofom a vysporiadať sa s Compagnonovým *démonom teórie*; „nadlingvistický“, „interdisciplinárne“, „hermeneutický (?)“, bez ohľadu na to, k akým zmenám v jazyku, nehovoriac o jeho vývine, došlo. Do akej miery diskurz zachováva korelácie medzi prvkami, ich sústavami. Možno každý sledovaný jav identifikovať ako menej známu či odmietanú superpozíciu? Toto pomenovanie sme pred časom použili aj v jazykovede preto, že podstatou útvaru, ktorému pripisujeme superpozíčné vlastnosti, je konkrétny stav konkrétnych prvkov v konkrétnom okamihu, ktoré sa v ňom vnímajú ako funkčné optimum. Takéto vnímanie diskurzu neprotirečí jeho predchádzajúcim východiskám práve vďaka tomu, že jeho jednotlivé prvky navzájom korelujú, v každom diskurze sa nielen menia, ale sú nositeľmi latentných „makrostratégií“ a potenciálnych perspektív generovania ďalších obrazov o možných svetoch. Mieru zmeny, resp. rozdielov v jednotlivých diskurzoch možno na jednej strane vnímať ako dôsledok funkčnej motivácie, ako pragmatický prvok, ktorý sa – s odstupom času – vníma ako ľudská schopnosť na dlhý čas zachovať si v pamäti to, čo sa medzičasom zmenilo. Na druhej strane stojí proti nim kánon, stav, ktorý je výsledkom rezistencie voči vonkajšiemu tlaku a vníma sa ako

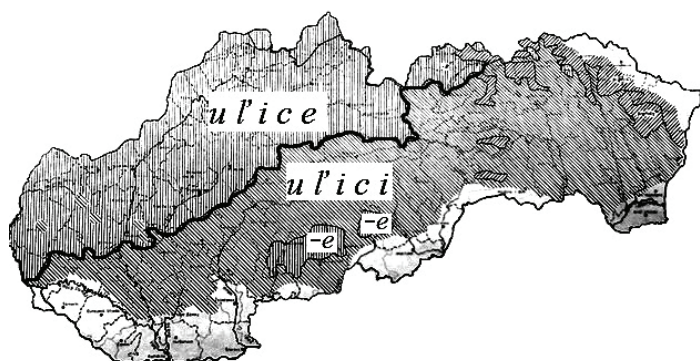
súhrn dostatočne funkčných prvkov. Dôsledky či výsledky analogických aj anomálnych tendencií v jazyku sa spájajú do možnosti skladať svet, jeho odraz vo vedomí a pomenúvať jeho prvky ako súbory ďalších počítateľných diskretných prvkov, nachádzajúcich sa v konkrétnom čase a v konkrétnej komunikačnej situácii v superpozícii. Ide o novšiu analógiu k tomu, ako členovia pražského lingvistického krúžku chápali spočiatku fonému ako *svojho druhu nedeliteľný atóm* (Jakobson, 1993, s. 25), a keď si neskôr všimli, že ju možno rozložiť, prešli k novej definícii, ktorou počiatkové chápanie predmetu ich výskumu ustúpilo jednoduchším, dištinktívnym vlastnostiam, ako je znelosť, výbuchovosť... (pozri Marcelli, 2001, s. 216). Týmto teoretická jazykoveda, konkrétne fonológia, zohrala v sociálnych vedách z hľadiska metodológie rovnakú priekopnícku úlohu, akú zohrala atómová fyzika v súbore exaktných vied (pozri Lévi-Strauss, 2000, s. 45). Bez rozdielu na analogistickú či anomalistickú pozíciu vysvetľovania jazykových zmien z pohľadu superpozície „nemáme na výber, musíme zohľadniť oboje“ (Smolin, 2003, s. 77).

Poznatky o fungovaní jazyka v jednej z jeho primárnych funkcií, komunikačnej, a aj empiria poukazujú na odlišné správanie sa systému, čo neprotirečí základnej povahe modelu, kánonu, ale poukazuje na prehodnocovanie predchádzajúcich postojov naň. Toto prehodnocovanie môže mať viacero dimenzií... Jednou z nich je dispozičná schopnosť zabezpečiť spoľahlivú skúsenosť. Aj na pozadí teórie, ktorá je fascinujúca tým, že je do veľkej miery pravdivá, pravdivá však len čiastočne, lebo pravdu majú aj jej stúpenci, ale aj zástancovia protichodnej teórie. A hľadanie východiska z týchto dvoch právd je veľmi ťažké... Na obhajobu kánonu sa nedá nájsť iný argument, akým sú authority vedcov, ktorých teória, ovládaná svojim démonom, si sama oslabuje šance vyhrať tým, že jazykovedci konštatujú nuansy svojho presvedčania až do takej miery, až ich toto presvedčanie dovedie k oxymoronu. A bežný používateľ jazyka zdvihne zrak, pretože v rozhodovaní sa medzi tradíciou a novým ide o dvojsečnú zbraň. A. Compagnon v súvislosti so svojim „démonom teórie“ skonštatoval, že teória tu nemôže nikdy vyhrať (Compagnon, 2006, s. 106). Aj preto, lebo nemá schopnosť zničiť čítajúce ja... Jestvuje však hľadanie pravdy teórie, ktorá ju robí príťažlivou. K tomuto konštatovaniu možno dodať, že tu nejde o celú pravdu, pretože skutočnosť jazyka nie je – s ohľadom na jedinečnosť každého diskurzu – úplne teoretizovateľná...

Jedným z kritérií na rozoznávanie skutočných jazykových hodnôt môžu byť aj faktory času a priestoru, prijatie prvkov či javov mimo vlastného stabilného či tradičného areálu; tu sa jav prijíma oveľa vnímavejšie. Nemalú rolu tu hrá dispozičná schopnosť, ktorej prítomnosť či intenzita by mala byť prostriedkom na identifikáciu miest jednotlivých javov v jazyku, ich hodnoty. Prvky, ktoré sa v retrospektíve javia ako funkčné a stabilné, majú z hľadiska perspektívy zabezpečení v jazyku relatívne spoľahlivú existenciu (s výnimkou historizmov a archaizmov, ktorým hrozí nižšia frekvencia využitia). Možno predpokladať, že prvok, ktorý sa

„zapáčil“ konzumnému prostrediu, resp. sa v jeho prostredí často používa, časom zníži mieru svojho využitia; na druhej strane zasa prvok, ku ktorému sa používatelia spočiatku stavali odmerane, sa postupne v jazyku ustáli. Ide o prirodzený proces či hru v jazyku, osciláciu v dimenziách Beardsleyho „strednej“ cesty, jeho *instrumentalistickej* teórie. Dôkazom takejto oscilácie je v slovenskej teoretickej lingvistikе neustále opakovaná, možno už obohratá téma nekonečne opakovaných živých príkladov genitívu singuláru typu *Soni, Maši, Bystrici, ulici*, ale aj prípady typu *ihrisko, ohnisko/ihrište, ohnište* či typ *budem sa sústrediť* (Dolník, 2016, s. 255). Z nášho pohľadu tu ide práve o fenomenálny príklad návratu k prirodzenosti v jazyku, o odhalenie artikulácií, ktoré ľudia vnášajú do jazykovej reality, návrat k stabilnému, geneticky opodstatnenému prirodzenému kánonu, pochopiteľnému či uchopiteľnému na pozadí poznania jazykového vývinu, ktorý súčasná jazykovedná metodológia síce vytláča do úzadia, ale bez ktorej mnohé javy teoretická jazykoveda identifikuje ako dynamiku či nové zmeny. Na týchto miestach je pre súčasnú teóriu jazykovedy poučný návrat k jazykovedou poučenému filozofovi, ktorý sa nevie zaobísť bez minulej skúsenosti, bez dejín svojho predmetu a poučenia sa z nich. Akoby nám v tejto oblasti unikala práve podstata fungovania živého, prirodzeného jazyka a jeho súčasnej podoby v dlhom reťazci svojej vlastnej kontinuity a uvedomenie si modifikovanej podstaty myšlienky o tom, že „... príde k nám poznanie, podivný host’ – cez minulosť“...

V kánone, kodifikovanom aj *Pravidlami slovenského pravopisu*, sa vyčleňuje samostatná skupina feminín vzoru *ulica* s koncovkou genitívu singuláru *-e*. Prirodzeným vývinom slovenského jazyka sa územie jeho používateľov „takmer“ uhlopriečne rozčlenilo na dve časti: na severozápadnú časť s tvarom genitívu singuláru *ulice* v zhode s kodifikáciou, oproti juhovýchodnej časti, s malými výnimkami, kde je v tomto tvare koncovka *-i*. Súčasnými jazykovedcami registrované „frekvenčné zmeny“ v použití tvarov *Sone/Soni, Maše/Maši, Dáše/Dáši, Bystrice/Bystrici*... nemožno pripísať na vrub jazykových zmien; tieto dvojtvary sú odjakživa súčasťou bezznalostnej, ale aj znalostnej (!) gramatiky používateľov slovenčiny na území, identifikovanom výskumom prirodzených podôb jazyka, nárečí, v našom prípade *Atlasom slovenského jazyka* (1981, s. 23; nehovoriac o lokálnych jazykových zmenách, pri ktorých v južnostredoslovenskom – ipeľskom jazykovom areáli pri vzore *ulica* „odpadá“ v nominatíve singuláru koncovka *-a*, čím vznikajú tvary *ulic, lavic, pivňic, kukuric*...; tieto podoby fungujú na bezznalostnej úrovni ako substantíva vzoru *kost’* – v genitíve singuláru majú automaticky koncovku *-i*, pozri Jóna, 2009, s. 51). Podoby *Soni, Maši, Dáši, Bystrici* však nemožno mechanicky pripísať na vrub nárečového prostredia, ale sú dôkazom odlišného fungovania apelatívnej a propriálnej sféry, najmä nízkej miery rezistencie proprií voči kánonu.

Obr. 1. Prirodzená areálová distribúcia koncoviek genitívu singuláru vzoru *ulica*.

Ide v tomto prípade o prevahu subjektivity nad kánonom, alebo tu ide o kanonizovanie, povýšenie jazyka na rovinu všeobecne platných a záväzných noriem na základe nespoľahlivej identifikácie ich prirodzenej povahy? V tejto oblasti nám uniká práve podstata fungovania živého, prirodzeného jazyka a jeho kontinuity. Pri stratifikácii jazyka je celkom prirodzené oddeliť spisovný jazyk od tradičných foriem – nárečí; funkčne, historicky a v mnohých ďalších sférach existencie národných jazykov sú to dva odlišné fenomény. Pri hľadaní prirodzených znakov spisovného jazyka, jeho stability má však nárečový základ plnohodnotnú legitimitu poukázať na overené a funkčné prvky a na určenie ich prítomnosti či miery variantnosti aj v kodifikovanej podobe. V tomto procese je nebezpečným vzťah medzi individuálnym posúdením a kolektívnym, spoločenským hodnotením javu. Preto vraj teória nemôže nikdy vyhrať, lebo nedokáže zničiť ego používateľa napriek existujúcej pravde teórie, ktorá robí túto teóriu príťažlivou. Nikdy nejde o úplnú pravdu, pretože skutočnosť jazyka nemožno úplne steoretizovať. Zamyslenie sa o tomto konštatovaní sa pokúsme rozvinúť spomenutým odkazom na teóriu, ovládanú svojím démonom, ktorá si sama oslabuje šance vyhrať tým, že jazykovedci konštatujú nuansy svojho presvedčania až do takej miery, až ich toto presvedčanie dovedie k oxymoronu. Túto povahu nemá len ich presvedčanie, ale ho môže mať aj postoj odporcov voči nemu...

Ďalšími úvahami sa dôrazne chceme zrieknuť pozícií rigidného systémového lingvistu, zastávajúceho nemennosť kánonu; rešpektujeme dynamiku jazyka a z hľadiska jeho vývinu si uvedomujeme jeho postupné zmeny, veď ako ináč by tvary minulého času boli vývinovo stratili vlastnosť predikatívnosti a zmenili sa na podmienovací spôsob, nebolo by došlo ku gramatikalizačným zmenám (Múcsková, 2016), neboli by vznikli ani variantné deklinačné koncovky a nebol by sa unifikoval tvarotvorný základ substantív v slovenčine... Zaujímavé je v tejto súvislosti konštatovanie J. Dolníka o dvoch javoch: *budeme sa sústrediť, vidíme sa (zajtra)*. Vybral ich ako „krikľavé príklady, na ktoré lingvisti a používatelia s aktivovaným jazykovým vedo-

mím reagujú ako na eklatantné porušenie gramatického pravidla a pri poučaní opakujú pravidlo o tvaroch budúceho času v spätosti s kategóriou vidu...“ (Dolník, 2016, s. 255 – 256). Autor príspevku sa vo svojej teórii opiera o dva (náhodné) javy a jeho argumentácia sa vyznačuje vysokou mierou presvedčania, spejúceho k oxymoronu s nezodpovedanou relevantnou otázkou, aké je „aktivované“ jazykové vedomie autorov opísaných tvarov. Predmetom autorovej pozornosti je evidentne narušanie kánonu v konkrétnom komunikačnom prostredí. Týmto prostredím je podmienená „miera“ oxymoronizácie v konštatovaní o aktivovanom jazykovom vedomí autorov opísaných javov. Nevedno, aké sociometrické kritériá sa uplatňujú pri uvedených prípadoch, predpokladáme, že dominantne ide o empiriu. Vzniká tu celkom oprávnená otázka, či je tento jav identifikovateľný len v prostredí, o ktoré sa opiera autor, alebo je tento jav súčasťou aktivovaného jazykového vedomia aj v severozápadnej časti Slovenska, na strednom, východnom, severnom Slovensku; nejde tu na jednej strane o potenciálny jazykový „infekt“ na pozadí oslabeného vedomia vidu v okrajovej juhozápadoslovenskej kontaktovej oblasti pod vplyvom iných jazykov? Je tento jav skutočným začiatkom potenciálnej jazykovej zmeny, alebo ide o marginálne a frekvenčne irelevantné javy? Je predpoklad, že k analogickým zmenám dôjde aj pri iných slovesách rovnakej či približnej triedy? Odpovede sa ťažko hľadajú, ale na vysvetlenie svojho postoja k tejto problematike sa nevieme vyhnúť krátkej digresii: pri identifikácii jednoty, komplexnosti a intenzity a ich vzťahu k dispozičnej skúsenosti v oblasti jazykovedného bádania vychádzame z „korpusrealistických“ pozícií: materiál Slovenského národného korpusu nepovažujeme za úplný, bezchybný a presný, pri našej argumentácii je len sprievodným kritériom, slúžiacim na identifikáciu tendencií v jazykových zmenách. Preto si nekladíme za cieľ komentovať podrobne tvrdenia, že typ *budeme sa sústrediť* oproti predpokladaným podobám *sústredíme sa/budeme sa sústredovať* ide o spontánnu jazykovú zmenu. V korpuse prim-8.0-public-all sa 1. osoba singuláru *budem sa sústrediť* vyskytuje 225-krát, 1. osoba plurálu *budeme sa sústrediť* 25-krát, 3. osoba singuláru *bude sa sústrediť* 22-krát. Typ *vidíme sa* sa vyskytuje v 2 581 pozíciách, z toho typ *vidíme sa zajtra* sa vyskytuje 73-krát a v opačnom slovoslede *zajtra sa vidíme* je to 21-krát. Výpovedná hodnota týchto údajov nemá, celkom pochopiteľne, absolutizujúcu povahu. Na pozadí vedomia o fungovaní kategórie času v jazyku a o jej štylistickom využití je v príkladoch tohto typu pravdepodobnejšie sprítomnenie deja, ktorý sa ešte len uskutoční v budúcnosti. Revolta voči takému využívaniu konštrukcií si zasluhuje uvedomenie si poznatkov, ktoré sú slovenskej jazykovede dávno známe v prácach Eugena Paulinyho, Františka Mika, Jozefa Mistrika. Nejde pri uvedených zmenách o konštatovaní zmien v jazyku v rámci svojho vlastného presvedčania o hranicu so synekdochou? Možno by empirickému tvrdeniu viac pomohla opora o jazykový materiál s relevantnými sociometrickými – vekovými, areálovými, vzdelanostnými, profesijnými – kritériami. Na druhej strane by to pomohlo identifikovať zmeny v slovenskom jazykovednom aspektologickom kontexte, verifikovanom skutočnou

živou situáciou v jazyku, nehovoriac o poznávacej hodnote takéhoto výskumu v rámci porovnávania s ostatnými slovanskými jazykmi. Na túto problematiku v slovenskom jazykovom kontexte najnovšie poukázala Katarína Muziková (2017, s. 541 – 550) s odkazom, že „... sa v jazykovej praxi objavujú aj spojenia fázových sloviess *zачаť/zачínať*, *престаť/преста́вать* so slovesom *сústreďiť sa*, ktoré sa v gramatikách a slovníkoch hodnotí ako dokonavé“. Tu však chýbajú väzby na odkazované práce a tie by v kontexte napr. aj s našou prácou (Sokolová – Žigo, 2014) bolo užitočné uviesť ako doplnenie. K. Muziková v ilustrácii komunikačných súvislostí celkom legitímne uvádza, „... že používatelia jazyka vnímajú sloveso *сústreďiť sa* nielen ako sloveso vyjadrujúce uzavretosť / komplexnosť / zavŕšenosť deja, ale aj ako nedokonavé, t. j. vyjadrujúce priebeh deja, a teda pomocou fázových sloviess označujú začiatočnú, resp. koncovú fázu deja, napr. *Neúspech tohto hnutia v parlamentných voľbách na jeseň 2002 Ivana Gašparoviča od politiky neodradil. **Zачал sa sústreďiť** na nadchádzajúce prezidentské voľby.; **Postupne už doladujeme formu a začíname sa sústreďiť** na prvý jarný zápas.; **CLIL ponúka žiakom možnosti používať cudzí jazyk prirodzene. **Престану sa tak sústreďiť** na jazyk a začnú sa zameriavať iba na vyučovaný predmet.; **Преста́йте sa sústreďiť** na problémy“ (Muziková, 2017, s. 547). Citované príklady charakterizujú prostredie politického, resp. športového diskurzu, žiaľ, aj oblasti školy. Možno, že tento „ojedinelý“ príklad vyvoláva pozornosť jazykovedcov aj ostatných používateľov jazyka (ako pohyb či zmena spejúca od slovesa vyjadrujúceho uzavretosť/komplexnosť/zavŕšenosť deja k slovesu s významom nedokonavého deja) a že sa mu venuje neprimerane zvýšená pozornosť. Táto tendencia nie je nová, v jazyku je indikovaná aj v dávnejšej minulosti, v časoch, v ktorých neexistoval nami spomínaný kánon – kodifikovaná podoba jazyka. V *Knihe prísah mesta Gelnica* (1786) sa nachádza množstvo tvarov dokonavých sloviess s predpokladaným významom nedokonavého vidu: „*Gmínsky Trunek werne ne wydat a nye pokazit, pritom mogemu panu werne služit a penezы na napoy gemu werne oddat budem...*“; „*Wecy, ktere usliším,, wygewit nebudem*“; „*Škodу činjciho když dostanem a zastichnem, budto na poli, aneb w hagnjm lese, wssetjы werne a ssprawodliwe Panu Richtarowy a celemu Prawu oznamit budem...*“; „... *pilny Pozor daty budzem...*“. Pisársky úzus jedného autora nie je relevantný, pretože záznamy sú od viacerých autorov. Predpokladaným „spúšťacím mechanizmom“ citovaných podôb môže byť viacero faktorov – vo vyššej miere kontaminácia väzieb, v menšej miere aj externý jazykový vplyv od severu – gramatické štruktúry poľštiny – analytické tvary pôvodného futúra exakta.***

Ako argument ich možno využiť vtedy, ak sa zasadia do sociometricky vyváženého prostredia s adekvátnou či predpokladanou jazykovou kultúrou. K. Muzikovej nemožno uprieť konštatovanie, že v sledovanom prípade ide „o novšiu zmenu, ktorá, podobne ako iné gramatické zmeny, je spontánna, neuvedomovaná a až s postupným rozširovaním sa stáva predmetom reflexie lingvistov i niektorých používateľov jazyka. Táto reflexia je spojená jednak s akceptačným, jednak s odmietavým postojom,

čo možno považovať za prirodzené reakcie (porov. postoje k iným jazykovým či mimojazykovým zmenám)“. Autorka – celkom správne odkazuje – na aktuálnosť problému, ktorý sa v jazykovej praxi objavuje až v poslednom desaťročí a jeho riešenie vidí v ďalšom jazykovom vývine, ktorý podľa nej „... ukáže, či ide o dočasný výkyv v používaní slovesa *sústrediť sa*, alebo o trvalú vývojovú tendenciu, o trvalé prehodnotenie vidu pri tomto slovese“ (Muziková, 2017, s. 548). Rešpektujeme, že každý bádateľ, teoretik, autor má plné právo na vlastnú metodológiu. Miera jej prínosu je v tom, do akej miery sa jej použitím identifikuje stabilita kánonu, sleduje miera koherencie s oporou o relevantné kritériá, a to bez straty autorskej reflexie. Možno, že celej teórii jazyka viac prospeje, ak sa nebude vo vedeckých textoch – po vzore tvarov genitívu singuláru typu *Maši, Dáši, Soni, ulici, lavici, Bystrici...* – recyklovať jediný príklad *budem sa sústrediť* a teoretické zovšeobecnenie sa oprie o širší základ a spomenuté relevantné a vyvážené sociolingvistické kritériá.

V rámci návratu k problematike diskurzu z úvodu nášho príspevku by aj „krikľavé príklady, na ktoré lingvisti a používatelia s aktivovaným jazykovým vedomím reagujú ako na eklatantné porušenie gramatického pravidla a pri poučaní opakujú pravidlo o tvaroch budúceho času v spätosti s kategóriou vidu“ (Dolník, 2016, s. 255) boli v súčasnej fáze pozorovania nositeľmi diskurznych atribútov, resp. stratégií, ktoré – podľa už citovaných autorov – dlho nebude možné v úplnosti spoľahlivo identifikovať (Orgoňová – Dolník, 2010, s. 79). Skokom od diskurzneho problému k zovšeobecňovaniu by sa dalo nazvať konštatovanie Miroslava Marcelliho – jedného z filozofov rešpektujúcich základ jazykového systému, že „z teoretického hľadiska sa semiotici a filozofovia odvolávajú, netajac, že sú ochotní nasledovať jazykovedcov tam, kde sa začali odvolávať na prirodzené základy jazykového systému“ (Marcelli, 2001, s. 219). Ostáva tu ešte vyriešiť spoločný problém – pôvodnú hierarchizáciu významov, ktorým v pôvodnom čase zodpovedal súhrn foriem, spočívajúcich na konkrétnych kritériách a vyhovujúcich im. Podstata tohto problému je v akejkoľvek vede podmienená protirečením, na pozadí ktorého nie sme schopní určiť v tom istom čase vývin prvkov a súčasne aj vzťahov medzi nimi. Do tohto vzťahu vstupuje súčasné ponímanie diskurzu, jeho jedinečnosti a nevrätosti, v modifikovanej podobe aj ako jedinečného výsledku neoddeliteľného od bytia, vývinu, dynamiky, ako pojmu podmieneného ireverzibilitou času.

Akékoľvek porovnávanie teórií, hľadanie východiska medzi dvoma pólmi – subjektivismom a objektivismom, nachádzanie inštrumentalistickej teórie, snaha nájsť „strednú“ cestu medzi systémovým a sociolingvistickým prístupom k opisu jazyka vedie k apórii. Možno, že metodologickým deficitom mnohých lingvistických výskumov je práve nedostatok poučenia sa filozofmi, ktorí sa poučili lingvistami. Nejde tu o tautológiu, ako by sa na prvý pohľad zdalo, ale o uvedomenie si, akú perspektívu má nekonečné „prevracanie“ argumentov *za* a *proti*, neutíchajúce búšenie doxy a paradoxu, ktoré A. Compagnon nazval bathmológiou (o využití tohto termínu R. Barthesa podrobnejšie pozri Compagnon, 2006, s. 283). Z hľadiska miery

jednoty, komplexnosti a intenzity a ich vzťahu k dispozičnej skúsenosti sa nemožno vzdať uvažovania o predmete nášho výskumu, o jazyku, úmerne s tým, ako prehľujeme poznanie o ňom ako o predmete bádania, nemožno sa vzdať radosti z teoretického dobrodružstva pred scholastickou podobou teórie, „prednosti lovu pred chytením koristi“. Radosť z teoretického bádania sa nezaobíde bez jednoty komplexnosti minulých aj súčasných poznatkov, ich implikovanej intenzity v rámci vedeckej argumentácie. Prekážkou v poznaní môže byť aj falošná mentálna projekcia, s výsledkom lingvistických či sociolingvistických hoaxov. Citlivým indikátorom na identifikáciu zmien v kánone je bežné myslenie používateľov jazyka, ich verejná mienka či väčšinové myslenie, hlas prirodzenosti, možno aj sila predsudkov, nie jednotlivé chyby, zaujímajúce v dôsledku oxymoronizácie v interpretácii pozíciu dynamiky jazyka, zmien v ňom... Možno by krátkym záverom nášho príspevku mohlo byť konštatovanie, že skutočne dôsledná teória je ochotná klásť sama sebe otázky, spochybniť vlastný diskurz s perspektívou v myšlienke fenomenálneho R. Barthesa: „Nerobte to, čo hovorím, robte to, čo robím“...

Bibliografia

- Atlas slovenského jazyka. II. Flexia. Časť prvá – mapy. Red. J. Štolc. Bratislava. Veda 1981. 316 s.
- BAERDSLEY, Monroe: Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism. Indianapolis: Hackett 1958. 615 s.
- BARTHES, Roland: Základy semiológie. In: Kritika a pravda. Praha: Dauphin 1997. 264 s.
- COMPAGNON, Antoine: Démon teórie. Bratislava: Kalligram 2006. 320 s.
- DOLNÍK, Juraj: Gramatika a gramatická dispozícia. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, s. 255 – 267.
- GENETTE, Gérard: L' Oeuvre de l' art. La Relation esthétique. Paris: Éd. du Seuil 1997. 816 s.
- JAKOBSON, Roman: Dialogy. Praha: Český spisovatel 1997. 160 s.
- JÓNA, Eugen: Novohradské nárečia. Bratislava: Veda 2009. 164 s.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: Štruktúrna antropológia. Bratislava: Kalligram 2000. 396 s.
- MARCELLI, Miroslav: Príklad Barthes. Bratislava: Kalligram 2001. 320 s.
- MUZIKOVÁ, Katarína: *Budeme sa sústreďiť* v gramatických, postojových a komunikačných súvislostiach. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Red. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 541 – 550.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Jazykové zmeny v historickom vývine gramatických tvarov z aspektu gramatikalizácie (na príklade vývinu slovenského préterita). Bratislava: Univerzita Komenského 2016. 192 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.
- SMOLIN, Lee: Tri cesty ku kvantovej teórii gravitácie. Úvod do súčasných koncepcií priestoru a času. Bratislava: Kalligram 2003. 250 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Veda 2014. 320 s.
- Slovenský národný korpus. Verzia prim-8.0 public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2017. Dostupný na <<http://korpus.juls.savba.sk>.